МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Науковий журнал

Том 25, № 1
2020

Київ
2020

ISSN 2410-3594
DOI: 10.33270/01211181

Співзасновники:
Національна академія внутрішніх справ,
ТОВ «Наукові журнали»

Рік заснування: 1996

Рекомендовано до друку та поширення
через мережу Інтернет Вченою радою
Національної академії внутрішніх справ

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України
Категорія «Б». Галузь наук – юридичні, спеціальність – 081 «Право»
(наказ Міністерства освіти і науки України від 15 жовтня 2019 р. № 1301)

Журнал представлено у міжнародних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах: Index Copernicus International, Google Scholar, Academic Resource Index ResearchBib, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Наукова бібліотека ім. М. Максимовича, Електронний репозитарій НАВС

Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ : наук. журн. / [редкол.: С. С. Чернявський (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – Т. 25, № 1. – 171 с.

Адреса редакції:
Національна академія внутрішніх справ
пл. Солом'янська, 1, м. Київ, Україна, 03035
Тел.: +38 (044) 520-08-47
E-mail: info@lawscience.com.ua
www: https://lawscience.com.ua/uk

© Національна академія внутрішніх справ, 2020
© ТОВ «Наукові журнали», 2020

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

SCIENTIFIC JOURNAL

OF THE NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

Scientific Journal

Volume 25, No. 1
2020

Kyiv
2020

ISSN 2410-3594
DOI: 10.33270/01211181

Co-founders:
National Academy of Internal Affairs,
LLC "Scientific Journals"

Year of foundation: 1996

Recommended for printing and distribution
via the Internet by the Academic Council
of National Academy of Internal Affairs

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine
Category "B". Branch of sciences – legal, specialty – 081 "Law"
(order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of October 15, 2019, No. 1301)

The journal is presented international scientometric databases, repositories and scientific systems: Index Copernicus International, Google Scholar, Academic Resource Index ResearchBib, Vernadsky National Library of Ukraine, The Maksymovych Scientific Library, Electronic repository NAIA

Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs / Ed. by S. Cherniavskyi (Editor-in-Chief) et al. Kyiv: National Academy of Internal Affairs, 2020. Vol. 25, No. 1. 171 p.

Editors office address:
National Academy of Internal Affairs
03035, 1 Solomianska Sq., Kyiv, Ukraine
Tel.: +38 (044) 520-08-47
E-mail: info@lawscience.com.ua
www: https://lawscience.com.ua/en

© National Academy of Internal Affairs, 2020
© LLC "Scientific Journals", 2020

НАУКОВИЙ ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Том 26, № 1

Редакційна колегія

Голова редколегії — **Володимир Васильович Чернєй** – доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Головний редактор — **Сергій Сергійович Чернявський** – доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Члени редакційної колегії

В. В. Бабаніна — доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

А. А. Вознюк — доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

О. М. Джужа — доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

О. Ю. Дрозд — доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

О. В. Запотоцька — доктор юридичних наук, доцент, Державний торговельно-економічний університет (Україна)

О. О. Кваша — доктор юридичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Україна)

Н. К. Макаренко — доктор юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

С. О. Павленко — кандидат юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

М. А. Погорецький — доктор юридичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

О. В. Тихонова — доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Ю. М. Чорноус — доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Ахмедов Вусал Алігісмат огли — доктор юридичних наук, Академія юстиції Міністерства юстиції Азербайджанської Республіки (Азербайджанська Республіка)

А. Т. Байсеїтова — доктор юридичних наук, асоційований професор, Алматинська Академія МВС Республіки Казахстан імені Макана Есбулатова (Республіка Казахстан)

Є. Бурібаєв — доктор юридичних наук, професор, Казахський національний педагогічний університет імені Абая (Республіка Казахстан)

Я. Відацкі — доктор філософії, професор, Краківська Академія ім. Анджея Фрича Моджевського (Республіка Польща)

Ж. Хамзіна — доктор юридичних наук, професор, Казахський національний педагогічний університет імені Абая (Республіка Казахстан)

SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS
Volume 26, No. 1

Editorial Board

Head of the Editorial Board	**Volodymyr Cherniei** – Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)
Editor-in-Chief	**Serhii Cherniavskyi** – Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

Editorial Board Members

V. Babanina	Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)
A. Vozniuk	Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Україна)
O. Dzhuzha	Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)
O. Drozd	Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)
O. Zapototska	Full Doctor in Law, Associate Professor, State University of Trade and Economics (Ukraine)
O. Kvasha	Full Doctor in Law, Professor, V.M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
N. Makarenko	Full Doctor in Law, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)
S. Pavlenko	PhD. in Law, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)
M. Pohoretskyi	Full Doctor in Law, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
O. Tykhonova	Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)
Yu. Chornous	Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)
Vusal Ahmedov	Full Doctor in Law, Academy of Justice of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan Republic)
A. Baiseitova	Full Doctor in Law, Associate Professor, Academy of the Ministry of Internal Affairs of Almaty named after Makan Esbulatov (Republic of Kazakhstan)
Ye. Buribayev	Full Doctor in Law, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Republic of Kazakhstan)
Ja. Widacki	Full Doctor in Philosophy, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University (Republic of Poland)
Zh. Khamzina	Full Doctor in Law, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Republic of Kazakhstan)

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

UDC 343.14:351.745.7:343.974 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.8

Hribov M. – Doctor of Law, Senior Research Fellow, Professor of the Department of Operative and Searching Activity of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2437-5598;

Venediktov A. – Ph.D in Law, Lawyer of the Bar Council of Poltava Region, Kremenchuk, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4476-5502;

Venediktova Yu. – Lawyer of the Bar Council of Kherson Region, Henichesk, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2532-7275

Covert Questioning as an Instrument of Pre-Trial Investigation of Crimes

*The **purpose** of this study is to identify and resolve legal issues relating to the use of covert questioning of individuals within the framework of pre-trial investigation of crimes. To achieve this goal, both empirical and theoretical methods of research were used. **Methodology.** The empirical basis of this paper is the results of questioning of 312 cover police operatives of the National Police of Ukraine (active and retired) who have considerable experience in using covert questioning during pre-trial investigation of crimes; materials of 249 criminal proceedings (Ukraine, 2014–2019), where according to unofficial data covert questioning was used; own experience of the authors of conducting covert questioning within the framework of pre-trial investigation of crimes; a survey of 4000 people of different ages (from 18 to 67 years old) with different social status regarding their attitude towards the use of covert questioning within the framework of pre-trial investigation of crimes. Theoretical basis for the study was the following: the results of research on the content of covert questioning; a possibility of using certain methods and means of criminal intelligence and covert investigation of crimes; the results of the analysis of the legislation of post-Soviet countries. **Scientific novelty.** In this study, it has been shown that in many post-Soviet countries, without legislative consolidation, covert questioning is used actively and with much effect. It is substantiated that if such a questioning is not legalized (or even forbidden), law enforcement officers will still use it due to high efficiency for obtaining the necessary information. In this case, the use of covert questioning will be impossible to control, which creates conditions for abuse. Legitimation of covert questioning with the criminal procedural law enables to put this activity under control and minimize social harm from it. **Conclusions.** 1. Covert questioning is an action which is carried out by the stuff of the police (and other law enforcement bodies) with concealment of personal data and (or) professional membership, and consists of obtaining the information necessary for prevention of crimes, by making a dialogue with persons questioned (oral or written; direct or indirect, with the use of technical communications devices or without it). 2. The use of covert questioning in pre-trial investigation of crimes is possible and expedient. Inevitable social harm from its application in the form of humiliation of dignity of the questioned (because of deceit) is insignificant in comparison with its social benefit which becomes possible from its application (execution of tasks of criminal legal proceedings, establishing of location of the wanted persons, providing compensation of harm caused by a criminal offence, prevention of crimes which could be committed and their heavy consequences, etc.). Causing possible (probable) harm from the use of covert questioning (damage to the reputation of the interrogated person in case of disclosure of the fact and content of questioning, danger to his life and health, damage to the reputation of the organizations from which the documents of operative covering are applied) can be minimized and, in general, liquidated at all in case of introduction of precise procedure and an effective control behind realization of covert questioning. 3. Covert questioning is subject to legislative normalization not as separate covert questioning action, but as one of the measures of operative (intelligence) support of criminal proceeding. It needs to be established in criminal-procedural codes on such a model sample: covert questioning is interviewing carried out with concealment of its purpose, and also with concealment of a professional membership and personal data of persons who perform it. It is carried out only for obtaining information necessary for taking procedural, organizational and tactical decisions in criminal proceeding. The information received by the results of covert questioning cannot be used in criminal procedural proving.*

Keywords: covert questioning; police; pre-trial investigation; crime; criminal procedure.

Introduction

In many countries of the post-Soviet space the reform of criminal justice authorities is going on. At the same time fundamental changes to the criminal procedural legislation are made or new criminal procedural laws are adopted. In these changes and laws, European standards for protecting the rights, freedoms and interests of individuals in criminal proceedings are implemented. A competitive system of criminal justice is introduced. During the last decade such criminal law reforms in Georgia, Kazakhstan, Lithuania, Latvia, Moldova, Estonia, Ukraine and other countries have undergone such reforms. A common trend of these reforms is a widespread adoption of the norms of criminal procedural legislation of the USA and EU countries. At the same time, all unspoken investigative actions are subject to strict regulation. The law defines their numerous clauses, grounds and procedural order of

© Грібов М. Л., Венедіктов А. А., Венедіктова Ю. Є., 2020

application. This actually makes it impossible to apply traditional means (for the post-Soviet countries) in pre-trial investigation.

Thus, in order to carry out the tasks of preliminary investigation, covert questioning of persons by operatives (detectives) of law enforcement bodies is widely used in the countries that appeared on the territory of the former USSR. Such questioning suggests that the policeman, hiding his affiliation with law enforcement agencies and the true goals, communicates with individuals and receives the information necessary to perform the tasks of pre-trial investigation from them. At the same time, he can use specially produced documents, which contain false information about his personality and (or) the place of work.

Such a method of obtaining information has shown its effectiveness for the detection, termination and pre-trial investigation of crimes. Until now, it continues to be successfully (but illegally) used by law enforcement, intelligence and counter-intelligence agencies in many post-Soviet countries that have embarked on the path of democratic development and introduced the appropriate models in the criminal process.

So a dilemma arises: either to recognize the use of covert questioning in pre-trial investigation of crimes as illegal and to establish responsibility for its use, or to legitimize it. That is, the problem of expediency and the possibility of legislative regulation of covert questioning as a means of investigating crimes should be resolved.

The above concerns not only the countries of the post-Soviet space, but also developed European countries. After all, the problems of countering criminality have become much more actual today. In particular, these are the issues of anti-terrorism protection, drug trafficking, cyber crimes and other criminal activities where various means of conspiracy are widely used.

In addition, covert questioning is a traditional practice for the countries of Europe. So, back in 1987, George I. Miller, while reviewing covert police work, noted, «When citizens do not willingly communicate information to the police or cannot be induced to do so, police officers themselves adopt fictitious identities of various types» (Miller, 1987). The statement, pointing to covert questioning as an ordinary means of police activity, further was constantly met in the writings of Western scholars (Maguire, & John, 1996; Miller, 2006, etc.)

The purpose and objectives of the study

The purpose of this study is to identify and solve legal problems of applying covert questioning of persons to investigate crimes.

In order to achieve this goal, the following tasks must be accomplished.

1. To disclose the content of covert questioning.

The fulfillment of this task was based:

– on the general conclusion of the results of scientific research on the contents of questioning, as means of obtaining information necessary for combating crime;

– on the results of questioning of 312 police operatives of the National Police of Ukraine (acting and retired) who have considerable experience in applying covert questioning during pre-trial investigation of crimes;

– on the study of the materials of 249 criminal proceedings (Ukraine, 2014–2019), where according to unofficial data covert questioning was used;

– on the analyses of the authors' personal experience in conducting covert questioning within the framework of pre-trial investigation of crimes.

2. To determine the correlation of social benefit and social damage from the use of covert questioning within the framework of pre-trial investigation of crimes.

To perform this task we used:

– the analysis of materials of the above mentioned 249 criminal proceedings;

– the poll of 4000 people of different ages (from 18 to 67 years old) with different social status (2500 Ukrainians, 500 citizens of Belarus, 500 residents of the Republic of Kazakhstan, 500 residents of the Republic of Lithuania) about their attitude to using covert questioning within pre-trial investigation of crimes;

– the general conclusion of the results of scientific research on the possibility of using certain methods and means of covert investigating of crimes.

3. To determine the appropriateness of rationing covert questioning within the framework of criminal process models of post-Soviet countries that have embarked on the path of democratic transformation; to find out in what forms such rationing is possible.

To perform this task we used:

– the analysis of the norms of legal acts on which the law enforcement officers of the post-Soviet countries relied, using covert questionin within the framework of pre-trial investigation (before the introduction of new models of the criminal process and the reform of the criminal justice authorities)

– the analysis of the norms of legal acts, which regulate the criminal process in these countries today;

– modelling the foundations of optimal patterns for the legal legitimation of the application of an covert questionin within the framework of a pre-trial investigation.

Presentation of the main material

1. Contents of covert questioning

It is generally accepted that questioning (interviewing, survey) is one of the methods of scientific knowledge. Many scientific works are devoted to its use for scientific purposes (Gubrium, & Holstein, 2002; Berg, 2009). The survey, as a method of scientific cognition, is also used in this study.

At the same time, questioning (interviewing, survey) also acts as a method of cognizing the event of a crime. It is explored as a means of obtaining the information needed for combating crime in Western countries (Baldwin, 1993; Kassin et al., 2007; Dixon, 2010; Fisher, & Geiselman, 2010; Oxburgh, Grant, & Myklebust, 2010), and in the countries of the former USSR.

The basis of the questioning (both as a means of scientific cognition and as a means of cognizing the event of a crime) is to receive information on the «question – answer» principle in the process of communication (oral or written, direct or indirect, with or without the use of technical means of communication).

Questioning (as a measure used by law enforcement agencies) in scientific literature of the countries of the post-Soviet space is defined in different ways. (Each scientist does it with insignificant differences). These differences are included in the definition of the essential features of questioning of individual elements: the circle of subjects; the circle of objects; compliance with laws and by-laws.

However, the vision of the main content of such questionin remains unchanged: this is an activity that consists of obtaining information necessary for combating crime in the process of communicating with individuals on their voluntary consent.

Depending on the application (or nonuse) of the means of concealing the data of the subject of the survey, two main types are identified: open and covert (intelligence).

An open survey can be conducted both publicly and privately. After all, both in scientific research and in police activity, it often happens that the interviewees want to remain anonymous, so that the content of their answers (and sometimes the fact of questioning) remains unknown. Both scientists and police officers in matters of confidentiality of the fact of questioning of a particular person and the content of the information received mainly take the position of their respondents. After all, unlike interrogation, questioning is conducted only on the basis of voluntary consent of the people questioned.

The main means of obtaining the necessary information in the process of covert questioning (as well as any other kind of questioning) is the communication of the police officer with persons who have (or may possess) the required information.

But such a dialogue is carried out with the application of invented, false data («legend»), therefore it has received the name an «imaginary dialogue».

Covert questioning is used when people, who may own the information on the circumstances of commission a crime and the persons involved in it, do not wish to give this information to police officers. This phenomenon is widespread enough on the territory of the countries of the former USSR. The public mentality of the population of these countries leads to those people, who possess important (for criminal proceeding) information, are not inclined to inform the representatives of law enforcement bodies even informally and, all the more, during the official interrogation.

The reasons of it are fear of the criminals' or their accomplices' revenge; mistrust to police officers, judges, public prosecutors, absence of reliable mechanism of protection of witnesses and unwillingness to be considered as an environment «informer» (a person who privately cooperates with the bodies of protection of the law and order and state security). The essence of such attitude of the population to informing the state bodies is reflected even in Ukrainian national proverb: «It's not my business – I know nothing».

Covert questioning is a means to bypass specified factors and to receive the data necessary for disclosing of crimes. It is natural, that these data cannot be used as proofs, however they have always had (and will have further) a great value for the acceptance of important decisions in criminal trial. In particular, during covert questioning the places of storage of property weapon, drugs, received in a criminal way can be found out, certain data on participation in committing crimes by these or those people can be revealed, unknown circumstances of committing a criminal offence can be elicited. This information cannot be directly used as the demonstrative one in the criminal trial for the infringement of the principle «unity of proofs and their sources».

However, obtaining such information can be the basis for: 1) decision-making on carrying out other investigative (search) actions such as public (searches, surveys, interrogations, evidences, etc.) and covert (latent visual supervision, taking information from transport telecommunication networks, covert penetration in habitation or other possession of the person); 2) definition of the time, the place of carrying out these actions, arrangements of forces and means of police divisions. Only definite investigative actions should become direct means of getting proofs in criminal manufacture.

So the purpose of covert questioning is obtaining the information necessary for the acceptance of important remedial, organizational and tactical decisions during pre-trial investigation of crimes

(without its use as proofs in criminal proceeding). Covert questioning is a version of police interrogation. Its specific attribute is the form in which it is carried out – an imaginary dialogue (a legend).

2. A parity of social benefit and social damage of covert questioning within the framework of pre-trial investigation of crimes

From 4000 persons questioned by us 3567 (89,2 %) have expressed that they do not wish to be covertly questioned with the purpose of performing the task of pre-trial investigation, even if it would lead to exposure of the guilty and their bringing to liability prosecution. But only 335 persons (8,4 %) would have addressed the Office of Public Prosecutor or other bodies with corresponding messages in case of revealing the fact of their covert questioning by policemen. 95 persons (2,3 %) have specified, that they are indifferent for to it.

Thus, only 1257 (31,4 %) have expressed that they would give any information necessary to the inspector for pre-trial investigation during open questioning or interrogation.

Negative attitude of people to covert questioning is caused by quite objective factors. In fact, social harm from covert questioning of persons within the limits of pre-trial investigation of crimes takes place in any case as for the achievement of the purpose of such questioning, lie is used. In questioning a person is misled concerning the professional membership of the subject of questioning and its true purposes. Thus, the advantage of questioning a person is reduced. Such humiliation, as a rule, is realized neither by the person who is questioned nor by other people (except the subject of covert questioning). In fact, the received information is used only for the acceptance of certain procedural, organizational and tactical decisions in pre-trial investigation. The sources of its obtaining are not open. But the fact of application of lie and humiliation of human dignity cannot be justified by it.

Social harm considerably increases, if the fact of covert questioning of a concrete person is disclosed (exposed), and, all the more, when the contents of the information received, becomes known. It can do harm to his reputation. Besides, theoretically life, health and property of such a person can be put under threat (on motives of revenge the person, concerning whom the information was given, can do harm to the person questioned). The last thesis is only theoretical as neither from personal experience of the authors, nor from questioning covert operative workers such cases are known. The disclosure (decoding) of the facts of covert questioning takes place seldom enough, and the facts of reference to court with claim for compensation of harm, caused by covert questioning, in general, are not present.

The analysis of practice shows that sometimes during covert questioning subjects resort to actions which can do other kinds of damage. Among such actions the following ones have been fixed: 1) use of such methods of communication that oppress mentality of a person; 2) combination of covert questioning with covert inspection of habitation or other possession of a person, installation of technical means of control; 3) carrying out covert questioning with disguising as a lawyer, the clergyman, a doctor.

Thus, social harm from carrying out covert questioning for the performance of the tasks of pre-trial investigation can be divided into obligatory and facultative. The obligatory one is inevitable and connected with the fact of existence of the given way of obtaining information. The facultative one is caused purely by subjective factors of activity of subjects of covert questioning and can be reduced to a minimum or liquidated in general.

Social benefit of covert questioning in contrast to social harm does not always take place. All 312 police officers questioned by us have declared that rather frequently there are cases when by the results of carrying out covert questioning it is not possible to receive the information necessary for pre-trial investigation. Among the reasons of it the questioned have named mistakes in the choice of sources of information (the questioned did not own the necessary information); mistakes in the choice of time, place and legend for the dialogue (questioning was carried out in an adverse situation); mistakes in defining of a line of conduct and psychological methods (it was not possible to come into psychological contact with the interrogated).

Besides, 287 (92 %) the questioned workers of police have declared that, the use of the information received during covert questioning does not always lead to the increase of efficiency of investigation. Among the reasons of it they also have named: mistakes in the use of information (untimely acceptance of procedural, organizational and tactical decisions in pre-trial investigation) ignoring the received information; mistakes in the work of investigation that are not connected with questioning, but have led to a failure of pre-trial investigation.

The analysis of material of 249 criminal proceedings where (according to the informal data) covert questioning was applied also confirms all the stated above. Only 187 (75,1 %) from them have been directed to court with the indictment. And only in 121 (48,6 %) there have been brought verdicts on the guilty by the court.

At the same time the content and volume of social advantage on specified criminal proceedings are considerable. So, the use of covert questioning within the framework of one of them has allowed to establish the accomplice of preparation of the act of terrorism. Consequently, the decision of installing

technical means of latent visual monitoring on him and listening to his telephone was accepted. As a result the place of storage of explosive and weapon was established (mortars, automatic device, a grenade cup discharge) which the terrorists planned to use. During the search all of these things have been exempted. There is no verdict of court on it yet. But it is possible to assert, that the results of covert questioning became key-noted to prevent deaths and mutilation of hundreds or, perhaps, and it is also possible, thousands of people, significant losses of property which could have taken place due to the act of terrorism.

Other examples of essential social advantage of covert questioning are: exposure of activity of clandestine laboratory on manufacturing heavy synthetic drugs which function in conditions of strict conspiracy (with removal of the equipment and a lot of available preparations ready for the use); exposure of a network of selling heroin; revealing and destructions of a plantation of marihuana located in the middle of a large forest. Not in all the cases all the people involved in the drug industry have been determined. Not in all the cases the full volume of the faults of the persons, who according to the data of juridical scrutiny were directly tired with the criminal activity, was proved. But the termination of this criminal activity has allowed to prevent harmful consequences for the health of the population, to protect its genetic pool.

Naturally, social advantage of carrying out covert questioning is shown when the received information is effectively used in pre-trial investigation. Social justice is restored when persons, guilty of crimes, are called to criminal responsibility; the victims are compensated the harm caused by the commission of the crime. So by the results of covert questioning in the criminal proceedings investigated by us the decisions which further have allowed to collect proofs and prove the fault in court were taken: two saboteurs; two falsifiers of money; three terrorists; five human traffickers; two hirers of a contract killer and two sponsors of planned murders; seven persons, who already committed deliberate murders; 12 persons who made armed assaults and robberies; 15 swindlers; 22 persons who committed crimes in the sphere of drugs trafficking; 45 persons that committed thefts, etc.

In nine criminal proceedings the suspected and accused disappeared from the bodies of preliminary investigation and court. The locations of five of them have been established with the use of covert questioning.

Due to the application of covert questioning in 27 criminal proceedings the place of storage of property (cars, jewels, cultural values, etc.) was discovered. In 35 criminal proceedings it become possible to find out the information concerning the suspected that allowed to provide compensation of harm caused by criminal offences.

In our opinion, social benefit of application of covert questioning in pre-trial investigation of crimes considerably outweighs inevitable (obligatory) damage of its conducting. However, facultative (possible) harm should be completely excluded.

Indicative is that fact, that from 4000 persons questioned by us 3211 (80,3 %) have declared, that they would support application of covert questioning by police if it assisted prevention committing a heavy lucrative-violent crimes concerning them or their relatives.

3. Legitimation of covert questioning as a private investigative action

In the countries, that were part of the Soviet Union, legal differentiation of criminal trial and operative and searching activity is usual practice. Pre-trial investigation of crimes is made within the criminal trial (according to the criminal procedural law).

Prevention of criminal offences and detection of latent crimes are committed within operative and searching activities (in accordance with the performed investigative law). The subjects of pre-trial investigation and operative and searching activity are also various. Pre-trial investigation is carried out by investigators, and operative and searching activities – by operational units of law enforcement agencies.

The operative and searching activity has some features similar to the activity which the countries of EU define as criminal investigation (Brown, 2007; Carter, 2009; Carter, D., & Carter, J., 2009; Den Hengst, M., & Ter Mors, 2012; Damjan, Potparič, 2014). In particular, they are preventive orientation and use of covert methods of obtaining information.

Covert methods of obtaining the necessary information are stipulated by both criminal procedure laws of the countries formed on the territory of the former USSR (criminal-procedure codes of: the Republic of Moldova, 2003; the Estonian Republic, 2003; Ukraine, 2012; the Republic of Kazakhstan, 2014, etc.), and laws on operative and searching activity of such countries (Laws «On operative and searching activity»: the Ukraine, 1992; the Republic of Kazakhstan, 1994; the Kirghiz Republic, 1998; the Republic of Uzbekistan, 2012; the Republic of Belarus, 2015). However, as a rule, a range of covert methods of work in operative and searching activity is wider.

So, Ukrainian legislators, having introduced the institute of covert investigative actions into the Criminal Procedure Code of Ukraine, have disregarded a number of effective means of data acquisition, necessary for the exposure of the persons who are guilty of committing crimes. In particular, within the framework of criminal trial on the lawful basis it is impossible to use separate

means of gathering necessary information, that in theory are considered as operative and searching actions, and in article 8 of Law of Ukraine «On operative and searching activity» are determined as the right of operative divisions:

– to question persons with their consent, to use their voluntary help;

– to visit accommodation and other premises with the consent of their proprietors or inhabitants for finding out the circumstances of the crime which is being prepared, and also to collect the data on illegal activity of persons, concerning whom the check is carried out;

– to reveal covertly and to note the traces of grave or especially grave crimes, documents and other things which can be proofs for preparation or committing such crimes;

– to receive from legal or physical persons on free-of-charge or on compensation basis the information on the crimes, being prepared or accomplished, and on the threat of safety to the a society and the state;

– to create and apply the automated information systems (the Law of Ukraine «On operative and searching activity», 1992).

As the Ukrainian legislator has defined operative and searching activity as the system of public and covert actions (the Law of Ukraine «On operative and searching activity», 1992: article 2). The rights which are listed above hypothetically can be used both publicly and privately. But the given conclusion is debatable and is put under doubt by many practioners and theorists. In particular, it is not told directly in the law that it is possible to question a person covertly – with concealment of the true purpose of questioning and the membership of the questioning subject to law enforcement bodies. In general, it is told nothing there about a possibility to use lies, disinformation.

A long time use of disinformation in operative and searching activity was based on item 16 of article 8 of Law of Ukraine «On operative and searching activity» (in edition before coming into force of the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012) which gave to operative divisions the right «to create (with a view of conspiracy of an enterprise, organization) and to use documents, which encode the person or departmental assignments employees, premises and vehicles of operative divisions». With coming into force the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012 this position has been cancelled, and in the Law of Ukraine «On operative and searching activity» the right of operative divisions «to create and use beforehand identified (marked) or false (imitating) means according to provisions of article 273 of Criminal Procedure Code of Ukraine» (the Criminal Procedure Code of Ukraine, 2012) have been brought.

However, article 273 «Means used in carrying out covert investigative actions» of Criminal Procedure Code of Ukraine has only separate attributes of a legislative possibility to use disinformation in carrying out covert questioning actions. In the article mentioned above, without definition of corresponding concepts, the legislator uses essentially new to Ukrainian theory and practice of criminal trial terms: «beforehand identified (marked) means» and «false (imitating) means (marked)». The analysis of this article bears evidence that the use of disinformation is connected only to creation and usage of certain material objects (generally, which play the role of a subject or a means of committing a crime). It is impossible to lean on the norms of this clause for carrying out covert questioning.

The similar situation is observed in the Republic of Kazakhstan. However, the use of covert questioning there within pre-trial investigation definitely can be substantiated from the point of view of the law. So, part 2 of article 232 Criminal-Procedure Code of this republic «Terms and grounds of carrying out covert questioning actions» provides that covert questioning actions are carried out with the use of forms and methods of operative and searching activity (The Criminal-Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, 2014). Covert questioning in the theory of operative and searching activity comes under the heading of its methods. However, the Law of the Republic of Kazakhstan «On operative and searching activity» does not have a definition or a list of methods of operative and searching activity. There is only a definition and a list of operative and searching actions, interrogation is attributed to them among others. Such terminological discrepancy leads to a conclusion about the impossibility of application of questioning by law enforcement bodies (especially covert) in pre-trial investigation of crimes in the Republic of Kazakhstan.

The legislators of the Estonian Republic have chosen another way. Actually, they integrated all the norms regulating operative and searching activity in the Criminal Procedure Code. Chapter 3-1 of this document named «Operative and searching actions» includes the norms establishing the list and the content of operative and searching actions; the general conditions and the base for their perfomance, the order of obtaining sanction for their carrying out; the order of registration, storage and use of materials of these actions; supervision of their carrying out (the Criminal-Procedure code of the Estonian republic, 2003).

But covert questioning it is not included to these measures. Simultaneously with this, article 126-9 of Criminal Procedure Code of the Estonian Republic provides the use of a police agent which collects the information necessary for pre-trial investigation, «using the fictitious person» (Criminal Procedure Code of the Estonian Republic, 2003). The analysis of the contents of this clause allows to assert that a police agent in his

activity cannot avoid the use of covert questioning. However, the formal grounds determined by the law for this purpose are not present.

We managed to find a direct legislative establishing of covert questioning only regarding part 15 of article 2 of Law of the Kyrgyz Republic «On operative and searching activity», where the concept of definition of operative and searching action is stipulated under the name «operative setting». In particular, it is specified there, that operative setting is covert gathering of data on criminal activity of the checked person, revealing his communications and obtaining other information by carrying out encoded questioning of citizens, officials; making covert inquiries; getting acquainted with documents (the Law of the Kyrgyz Republic «On operative and searching activity», 1998). But it is told nothing in the criminal procedural legislation of the Kyrgyz Republic either about covert questioning, or about operative aim.

So, all the considered models of legitimation of covert activity do not enable to use covert questioning in pre-trial investigation on the lawful basis.

In western scientific literature, the questions of carrying out covert questioning by police have been the subject of discussions for many decades. These discussions are conducted in legal, ethical, psychological and economic aspects. Basically, it concerns application of covert methods of two types.

First, methods which do not provide the use of lie and communication as a whole (hidden visual observation, interception of telephone conversations, taking the information from computers, definition of the location by the radio-electronic means).

Second, methods based on deceit (participation of policemen under covering in organized criminal formations; imitating the crime committing conditions; controllable purchase of the goods forbidden for free circulation, etc.). The sharpest discussions have been held around the methods based on a deceit for a long time.

Specific features of these discussions were studied in detail more than a decade ago by Ross Jacqueline E. (Ross, 2008). We have conducted the analysis of his work, and also works devoted to covert activity of police, which were published later (Kruisbergen, Jong, & Kleemans, 2011; Loftus, & Goold, 2012; Ross, 2014; Kruisbergen, 2013; Loftus, & Goold, & Mac Giollabhui, 2015; Christopher, 2017; Kruisbergen, 2017; Maercker, & Guski-Leinwand, 2018; Schlembach, 2018; Loftus, 2019; Atkinson, 2019; Henry, Rajakaruna, Crous, & Buckley, 2019). As a result, we have grounds to assert the following: the point of scientific debates basically concerns complex special operations where policemen use covering not only for carrying out interrogation, but also for direct exposure of criminals.

In particular, the question is about the cases when policemen perform the roles of bribers, buyers of narcotics (weapon, explosive, stolen property, false money, etc.), executors of contract murders, participants of gangs and terrorist formations. Such activity is connected not only with deceit, but also with participation of police in committing crimes, and also in situations created by them which can be considered as provocation for committing a crime.

The balance of social advantage and social harm from such activity in each case will be various. Frequently the use of covert methods based on a deceit leads to rough infringement of the basic rights and freedoms of a person who did not initially plan to commit crimes.

But today's threats to a society force to recognize the necessity of application of covert methods. The matter concerns terrorism, drug crimes, illegal migration, and growth of street criminality.

Recognizing an opportunity of application of covert methods based on deceit, almost all researchers emphasize the necessity of its legal regulation to reduce to a minimum the probability of infringement of the rights and freedoms of a person, to exclude an opportunity of provocation. Certainly, it is necessary to agree with it.

The application of such an approach to legitimation of special police operations gives the basis for a conclusion about the opportunity to apply it and to estabish covert questioning as a means of obtaiting information in pre-trial investigation of crimes. In fact, social harm (both inevitable and possible) from covert questioning is less than the one which can take place in carrying out a special operation. In case of covert questioning (in comparison with covert special operation) there is no threat of provocation of committing crimes, participation of a policeman in criminal activity, loss of items and means used for carrying out operations (money, drugs, weapon, etc.).

Also it is necessary to note that the analysis of the content of special covert police operations allows to assert that covert questioning (covered story communication) is an integral part of such operations. It is another argument for the benefit of that it is expedient to legitimalize covert questioning in case of legislative regulation of special covert police operations.

The debatable moment on legislative establishing of covert questioning is that in competitive model of criminal trial the right of the party of charge and the party of protection on gathering proofs should be equal. On its base, it is possible to assume, that the right of carrying out covert questioning also should be given to the party of protection

But such questioning, as it was already noted, cannot be a means of gathering proofs. It is applied only for the acceptance of certain decisions on selection the most effective ways of getting proofs.

It is necessary to note, that the updated criminal procedure codes of the post-Soviet space countries envisage equal rights of the parties for the initiative of carrying out investigative actions (including covert) on gathering proofs. However, the mechanism of realization of initiating and carrying out covert investigative actions by the party of charge is not stipulated in any of these codes. However, it is the subject of a separate research.

Regarding the use of covert questioning in pre-trial investigation – psychological bases and concrete psychological methods of carrying it out are the subject to a separate research.

Scientific novelty

The analysis of the mentioned above empirical data and theoretical positions testifies that calculating certain quantity indicators, which would unequivocally illustrate a proportion of social harm and social advantage of using covert questioning, is impossible. Such parameters can be only qualitative. In fact, it is impossible to measure harm, dealt to questioned a persons by deceit, if such deceit has not been exposed. It is true in most cases (the fact of covert questioning and its content are kept covert). The disclosure of the fact of covert questioning of a concrete person and, all the more, the received information is an extraordinary incident; this is an exception, not a rule.

At the same time the amount of questioning, which has not brought advantage (the necessary information is not received or is not used properly) considerably outweighs the quantity of the one that has benefitted (the received information was successfully used in pre-trial investigation). It is connected to a number of objective and subjective factors. But it is possible to tell the same about other covert questioning actions (hidden visual observation; interception of telephone conversations; imitating of conditions of a crime, participation in the activity of criminal groups).

These actions do not always give the necessary results owing to awareness of malefactors on covert methods of police work and (or) nonprofessional actions of policemen. In comparison with other covert methods of police work, covert questioning costs less and is faster in use. The data is found out within 10–15 days with the help of the hidden visual observation, sometimes it is possible to learn during a half of an hour of covert questioning.

For these reasons law enforcement bodies of the post-Soviet space countries actively use covert questioning in pre-trial investigation of crimes (despite the lack of lawful basis). The absence of legislative normalization of covert questioning in pre-trial investigation of crimes leads not only to illegal use but also to uncontrolled one. It can lead to abusive practice including the application of the results of covert questioning not for its purpose (beyond the limits of criminal proceeding and in general, not for the fulfillment of the task of struggle against criminality at all). Legalization (legislative normalization) of covert questioning as a means of pre-trial investigation of crimes will allow to supervise its use and to protect the received information.

All the models of legitimation of covert activity considered by us do not give an opportunity to use covert questioning in pre-trial investigation on the lawful basis. We believe that this basis should be created.

Legitimation of covert questioning as separate covert investigative action causes objections. In fact, investigative actions (including covert) should be directed to receiving proofs in criminal manufacture). Using the data, obtained by covert questioning in prooving is impossible: such proofs cannot be taken as allowable in any case.

We believe that, it is expedient to establish the institute of operative (prospecting) support of criminal proceeding in criminal procedure laws of the countries formed on the territory of the former USSR. Within this institute it is necessary to allow the prosecution to carry out actions of the prospecting content which are inherent to operative and searching activity (criminal investigation). Among these measures it is also necessary to bring into accord fulfillment of covert questioning. Other measures of operative (prospecting) support of criminal prosecution, as well as covert questioning, should be used neither for the direct receiving of proofs, nor for the information on which it is possible to base the organization and tactics of pre-trial investigation. The question of legal legitimation of the institute of operative (prospecting) support of criminal prosecution is the subject of separate research.

Taking into account inevitable harm which covert questioning bears (and also from its application), the procedure of its carrying out needs to be regulated precisely.

Conclusions

Covert questioning is an action which is carried out by the stuff of the police (and other law enforcement bodies) with concealment of personal data and (or) professional membership, and consists of obtaining the information necessary for prevention of crimes, by making a dialogue with persons questioned (oral or written; direct or indirect, with the use of technical communications devices or without it).

The use of covert questioning in pre-trial investigation of crimes is possible and expedient. Inevitable social harm from its application in the form of humiliation of dignity of the questioned (because of deceit) is insignificant in comparison with its social benefit which becomes possible from

its application (execution of tasks of criminal legal proceedings, establishing of location of the wanted persons, providing compensation of harm caused by a criminal offence, prevention of crimes which could be committed and their heavy consequences, etc.). Causing possible (probable) harm from the use of covert questioning (damage to the reputation of the interrogated person in case of disclosure of the fact and content of questioning, danger to his life and health, damage to the reputation of the organizations from which the documents of operative covering are applied) can be minimized and, in general, liquidated at all in case of introduction of precise procedure and an effective control behind realization of covert questioning.

Covert questioning is subject to legislative normalization not as separate covert questioning action, but as one of the measures of operative (intelligence) support of criminal proceeding. It needs to be established in criminal-procedural codes on such a model sample: covert questioning is interviewing carried out with concealment of its purpose, and also with concealment of a professional membership and personal data of persons who perform it. It is carried out only for obtaining information necessary for taking procedural, organizational and tactical decisions in criminal proceeding. The information received by the results of covert questioning cannot be used in criminal procedural proving.

In carrying out covert questioning it is forbidden: to use the methods of communication which depress a person's mind; combination of covert questioning with covert inspection of accommodation or other possession of the person, installation of means of technical control there (without the appropriate sanction of the investigative judge), carrying out covert questioning with disguise as a lawyer, a clergymen, a physician.

REFERENCES

Alshenqeeti, H. (2014). Interviewing as a Data Collection Method: A Critical Review. *English Linguistics Research, 3(1),* 39-45. doi: https://doi.org/10.5430/elr.v3n1p39.

Atkinson, C. (2019). Mind the grass! Exploring the assessment of informant coverage in policing and law enforcement. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism, 14,* 1-19. doi: 10.1080/18335330.2019.1572913.

Baldwin, J (1993). Police interview techniques: Establishing Truth or Proof*? The British Journal of Criminology, 33(3),* 325-352. doi: https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a048329.

Berg. (2009). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences.* Boston: Allyn & Bacon. doi: 10.2307/1317652.

Blaxter, L., Hughes, C. &Tight, M. (2006). *How to Research* (3rd ed.) New York: McGraw-Hill Education.

Brown, S. D. (2007). The meaning of criminal intelligence. *International Journal of Police, Science and management, 9(4),* 336-340. doi: https://doi.org/10.1350/ijps.2007.9.4.336.

Carter, D. (2009). *Law enforcement intelligence: A guide for state, local, and tribal law enforcement agencies* (2nd ed.). East Lansing: Mihigan State University, School of Criminal Justice. doi: 10.1177/0093854809345674.

Carter, D., & Carter, J. (2009). Intelligence-led policing: Conceptual and functional consideration for public policy. *Criminal Justice Policy Review, 20(3),* 310-325. doi: https://doi.org/10.1177/0887403408327381.

Christopher, N. (2017). Liability to Deception and Manipulation: The Ethics of Undercover Policing. *Journal of Applied Philosophy, 34(3),* 370-388. doi: https://doi.org/10.1111/japp.12243.

Damjan, Potparič. (2014). The Effectiveness of Criminal Intelligence Management: A Slovenian Case Study. R*evija za kriminalistiko in kriminologijo, 4,* 347-360.

Den Hengst, M., & Ter Mors, J. (2012). Community of intelligence: The secret behind intelligence-led policing. *In European Intelligence and Security Informatics Conference* (pp. 22-29). Odense: University of Southern Denmark. doi: 10.1109/EISIC.2012.15.

Dixon, D. (2010). Questioning Suspects: A Comparative Perspective. *Journal of Contemporary Criminal Justice, 6(4),* 429. doi: https://doi.org/10.1177/1043986210377107.

Fisher, R.P., & Geiselman, R.E. (2010). The Cognitive Interview method of conducting police interviews: Eliciting extensive information and promoting therapeutic jurisprudence. *International Journal of Law and Psychiatry, 33,* 321-328. doi: 10.1016/j.ijlp.2010.09.004.

Gubrium, J.F., & Holstein, J.A. (Eds.). (2002). *Handbook of Interview Research: Context and Method.* Thousand Oaks, CA: Sage. doi: https://doi.org/10.1002/hrdq.1164.

Henry, P., Rajakaruna, N., Crous, C., & Buckley, J. (2019). Key attributes of an effective human source handler: Implications for handler selection and training. *The Police Journal.* doi: 10.1177/0032258X19862589.

Kassin, S.M. (et al.). (2007). Police Interviewing and Interrogations: A Self-report Survey of Police Practices and Beliefs. *Law and Human Behavior, 31(4),* 389. doi: 10.1007/s10979-006-9073-5.

Kruisbergen, E.W. (2013). Infiltrating organized crime groups. *Theory, regulation and results of a last resort method of investigation, 3,* 109-136. doi: 10.1007/978-3-319-55973-5_15.

Kruisbergen, E.W. (2017). When Other Methods Fail. *Infiltrating Organized Crime Groups in the Netherlands.* doi: 10.1007/978-3-319-55973-5_15.

Kruisbergen, E.W., Jong, D., & Kleemans, E.R. (2011). Undercover Policing: Assumptions and Empirical Evidence. *The British Journal of Criminology, 51(2),* 394-412. doi: https://doi.org/10.1093/bjc/azq073.

Loftus, B. (2019). Normalizing covert surveillance: the subterranean world of policing. *The British Journal of Sociology.* doi: 10.1111/1468-4446.12651.

Loftus, B., & Goold, B. (2012). Covert surveillance and the invisibilities of policing. *Criminology & Criminal Justice, 12(3),* 275-288. doi: https://doi.org/10.1177/1748895811432014.

Loftus, B., Goold, B., & Mac Giollabhui, S. (2015). From a Visible Spectacle to an Invisible Presence: The Working Culture of Covert Policing. *British Journal of Criminology. 56,* 076. doi: 10.1093/bjc/azv076.

Maercker, A., & Guski-Leinwand, S. (2018). Psychologists' involvement in repressive "Stasi" secret police activities in former East Germany. *International Perspectives in Psychology: Research, Practice, Consultation, 7(2),* 107-119. doi: http://dx.doi.org/10.1037/ipp0000085.

Maguire, M., & John, T. (1996). Covert and Deceptive Policing in England and Wales: Issues in Regulation and Practice. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice, 4,* 316-341. doi: https://doi.org/10.1163/157181796X00177.

Miller, I. (1987). Observations on Police Undercover Work. *Criminology, 25,* 27-46. doi: https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1987.tb00787.x.

Miller, L. (2006). Undercover policing: A psychological and operational guide. *Journal of Police and Criminal Psychology, 21(2),* 1-24. doi: 10.1007/BF02855681.

Oxburgh, G.E., Grant, T., & Myklebust, T. (2010). The question of question types in police interviews: a review of the literature from a psychological and linguistic perspective. The *International Journal of Speech, Language and the* Law, 17(1), 45-66. doi: https://doi.org/10.1558/ijsll.v17i1.45.

Ross, J.E. (2008). Undercover Policing and the Shifting Terms of Scholarly Debate: The United States and Europe in Counterpoint (December, 23 2008). *Annual Review of Law & Social Science, 4*. doi: https://doi.org/10.1146/annurev.lawsocsci.4.110707.172416.

Ross, J.E. (2014). Undercover Policing and the Varieties of Regulatory Approaches in the United States. *The American Journal of Comparative Law, 62,* 673-683. doi: https://doi.org/10.5131/AJCL.2013.0040.

Schlembach, R. (2018). Undercover policing and the spectre of domestic extremism: the covert surveillance of environmental activism in Britain. *Social Movement Studie, 17,* 1-16. doi: 10.1080/14742837.2018.14809.

Стаття надійшла до редколегії 23.12.2019

Грібов М. Л. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2437-5598;

Венедіктов А. А. – кандидат юридичних наук, адвокат Полтавської обласної ради адвокатів, м. Кременчук
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4476-5502;

Венедіктова Ю. Є. – адвокат Херсонської обласної ради адвокатів, м. Генічеськ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2532-727

Негласне опитування як один з інструментів досудового розслідування злочинів

Метою *дослідження є визначення та розв'язання юридичних проблем застосування негласного опитування осіб у межах досудового розслідування злочинів.* ***Методологія.*** *Для досягнення окресленої мети було використано як емпіричні, так і теоретичні методи дослідження. Емпіричну базу роботи становлять результати інтерв'ювання 312 негласних оперативних працівників Національної поліції України (нинішніх і пенсіонерів), які мають значний досвід застосування негласного опитування під час досудового розслідування злочинів; матеріали 249 кримінальних проваджень (Україна, 2014–2019 роки), де за неофіційними даними застосовано негласне опитування; власний досвід авторів з проведення негласного опитування в межах досудового розслідування злочинів; опитування 4000 осіб (вікової категорії 18–67 років) з різним соціальним статусом для з'ясування їхнього ставлення до використання негласного опитування в межах досудового розслідування злочинів. Теоретичне підґрунтя статті становлять результати наукових досліджень стосовно змісту негласного опитування, можливості застосування окремих методів і засобів кримінальної розвідки та негласного розслідування злочинів, а також результати аналізу законодавства країн пострадянського простору.* ***Наукова новизна****. У публікації констатовано, що в низці пострадянських країн без законодавчого закріплення активно й ефективно використовують негласне опитування. Обґрунтовано, що таке опитування необхідно узаконити, оскільки правоохоронці в будь-якому разі будуть використовувати його для одержання потрібної інформації. За інших обставин застосування негласного опитування буде неможливо контролювати, що створить умови для зловживань. Унормування негласного опитування дає змогу кримінальному процесуальному законодавству контролювати зазначену діяльність і мінімізувати*

соціальну шкоду від нього. ***Висновки.*** *1. Негласне опитування – це захід, що проводять працівники поліції (та інших правоохоронних органів) з приховуванням своїх персональних даних і (або) професійної приналежності, який також полягає в одержанні інформації, необхідної для запобігання злочинам, їх виявлення, припинення та розслідування, шляхом спілкування з опитуваними особами (усного або письмового; безпосереднього або опосередкованого; з використанням технічних засобів комунікації або без них). 2. Застосування негласного опитування в досудовому розслідуванні злочинів є можливим і доцільним. Неминуча соціальна шкода від його використання у формі приниження гідності опитуваних (через їх обман) є незначною проти соціальної користі (виконання завдань кримінального провадження; встановлення місцеперебування осіб, оголошених у розшук; забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; запобігання злочинам, що могли б бути вчинені, та їхнім тяжким наслідкам тощо). Спричинення можливої (імовірної) соціальної шкоди від застосування негласного опитування (шкода репутації опитаної особи в разі розголошення факту й змісту опитування, загроза її життю та здоров'ю, шкода репутації організацій, від яких застосовують документи оперативного прикриття) можна мінімізувати й ліквідувати, якщо запровадити чітку процедуру та ефективний контроль за здійсненням негласного опитування. 3. Негласне опитування підлягає законодавчому унормуванню не як окрема негласна слідча дія, а як один із заходів оперативного (розвідувального) супроводження кримінального провадження. Його слід закріпляти в кримінальних процесуальних кодексах за таким зразком: негласне опитування – це опитування, що здійснюють з приховуванням його мети, професійної приналежності та персональних даних особи, яка його проводить. Його здійснюють з метою одержання інформації, необхідної для прийняття процесуальних, організаційних і тактичних рішень у кримінальному провадженні. Дані, отримані за результатами негласного опитування, не можуть бути використані в кримінальному процесуальному доказуванні.*

Ключові слова: негласне опитування; поліція; досудове розслідування; злочин; кримінальний процес.

УДК 343.346.8 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.19

Заєць І. С. – кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0159-4747;

Марко С. І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9778-0570

Особливості кримінальної відповідальності за перешкоджання професійній діяльності журналістів

Мета *статті – на підставі дослідження наукової думки, слідчої та судової практики здійснити юридичний аналіз об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 171 Кримінального кодексу України, визначити межі дозволеного втручання в приватне й сімейне життя особи під час виконання журналістом професійних обов'язків як умови визнання його діяльності законною в разі притягнення винуватих до кримінальної відповідальності за посягання на діяльність журналіста.* ***Методологія.*** *Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Методологічною основою статті є комплекс методів наукового пізнання, серед яких головне місце посідає діалектичний метод. Застосовано систему методів наукового пізнання: формальної логіки (дедукцію, індукцію, синтез, абстрагування, аналогію) – для з'ясування сутності зазначених питань; теоретичний – у процесі дослідження наукової та навчально-методичної літератури; емпіричний – під час аналізу слідчої та судової практики; метод системного аналізу – для окреслення напрямів удосконалення положень Кримінального кодексу України та практики його застосування.* ***Наукова новизна*** *зумовлена необхідністю вдосконалити зміст ст. 171 Кримінального кодексу України в частині визначення форм незаконного впливу на журналістів, полегшити застосування зазначеної кримінально-правової норми в правозастосовній практиці, уникнути плутанини під час вибору засобів запобігання цим злочинам. Обґрунтовано потребу з'ясування органами досудового розслідування, прокуратури, суду законності дій журналістів, потерпілих, відповідно до ст. 171 Кримінального кодексу України, у процесі виконання ними професійних обов'язків. Окреслено теоретичні та практичні пропозиції щодо підвищення ефективності застосування положень ст. 171 Кримінального кодексу України, за якою кваліфікують аналізовані злочини.* ***Висновки.*** *Дослідження тлумачення форм вияву перешкоджання законній професійній діяльності журналістів дало змогу визначити проблемні аспекти окресленого питання. Констатовано, що наявність у диспозиції ст. 171 Кримінального кодексу України декількох самостійних форм (перешкоджання, вплив, переслідування тощо) створює складнощі під час застосування зазначеної норми та вибору засобів запобігання цим злочинам. Водночас, з огляду на широкий спектр професійної діяльності журналістів, недоцільно й навряд чи можливо визначити в ст. 171 Кримінального кодексу України всі форми незаконного впливу на журналіста, а використання законодавцем узагальнювального словосполучення «будь-яке інше перешкоджання» засвідчує можливість кваліфікації за цією статтею інших незаконних дій щодо журналіста. Також актуальною є необхідність змінити підходи стосовно оцінювання дій журналіста й особи, яка перешкоджала його законній діяльності. Ідеться про належну оцінку органами досудового розслідування, прокуратури та суду обставин злочину, передбаченого ст. 171 Кримінального кодексу України в частині з'ясування законності дій журналіста, зокрема під час: визначення суспільного інтересу, який переслідував потерпілий журналіст (меж втручання в приватне та сімейне життя особи); встановлення наявності/відсутності редакційного завдання, ліцензії на мовлення засобів масової інформації. Діяльність уповноважених суб'єктів має відповідати європейським стандартам у галузі свободи слова, також слід зважати на роль журналістів у демократичному суспільстві, не обмежувати законодавчо визначені права працівників засобів масової інформації та гарантії їхньої професійної діяльності, встановлені міжнародним і національним законодавством.*

Ключові слова: засоби масової інформації; журналіст; права журналіста; законна професійна діяльність; перешкоджання; переслідування; незаконний вплив; кваліфікація; розслідування.

Вступ

Незалежність журналістів є одним з найважливіших показників ступеня демократизації та відкритості сучасного суспільства. Цей показник фіксує рівень закріплення загальнолюдських цінностей, визначає основу духовного життя суспільства, а також характеризує рівень розвитку держави. Свобода масової інформації сприяє пошуку ефективних шляхів реалізації національної політики, формує стабільні умови для створення і зміцнення демократії та правової держави (Rikhter, 2007).

В умовах розвитку інформаційного суспільства засоби масової інформації виконують низку соціально важливих функцій. Журналістам належить особлива роль у висвітленні життя суспільства, збиранні інформації, її аналізі та поширенні. Це зумовило надання державно-правових гарантій діяльності ЗМІ й журналістів. Завдання держави полягає в тому, щоб

© Заєць І. С., Марко С. І., 2020

забезпечити безпеку роботи журналіста. Якщо цього не відбувається, то має бути залучено додаткові засоби (Astakhov). Однією з таких гарантій є відповідальність за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (Kulikova, 2017, p. 470). У разі вчинення особою протиправних дій, спрямованих на перешкоджання законній професійній діяльності журналіста, до винного може бути застосовано заходи кримінальної відповідальності, які підпадають під ознаки кримінально караного діяння, визначеного ст. 171 КК України.

Нині поширеними є факти протидії працівникам засобів масової інформації, з огляду на виконання ними своїх професійних функцій. Резолюцією Ради ООН, прийнятою 26 вересня 2016 року, усім державам рекомендовано розробити та реалізувати стратегії боротьби з безкарністю за напади на журналістів, створити спеціальні підрозділи або незалежні комісії для розслідування таких випадків, розробити відповідне законодавство, спрямоване на захист діяльності журналістів, а також організувати підготовку представників правоохоронних органів і судів з питань безпеки журналістів (Veprytskyi, & Hladkova, 2016, p. 15-16).

Окреслюючи ситуацію щодо порушення професійних прав журналістів упродовж 2019 року, необхідно зазначити, що слідчі підрозділи Національної поліції України розпочали досудові розслідування в 143 кримінальних провадженнях за злочинами проти професійної діяльності журналістів. З них 115 – розпочато за ст. 171 КК України («Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів») ("Zlochyny proty zhurnalistiv").

Суспільна небезпечність такого злочину полягає в тому, що він перешкоджає законній професійній діяльності журналіста, призводить до обмеження його права на працю, унаслідок чого відбувається зазіхання на свободу преси й інших ЗМІ. Потерпілим під час учинення цього злочину є журналіст – особа, яка збирає, редагує, створює або готує матеріали для ЗМІ, пов'язана трудовими чи іншими договірними відносинами.

Вивченню окремих проблем, пов'язаних з особливостями притягнення до кримінальної відповідальності за посягання на діяльність журналіста, присвятили свої дослідження знані вітчизняні (Lykhova, 2006; Navrotskyi, 2006; Pysmenskyi, 2015; Veprytskyi, & Hladkova, 2016; Cherniavskyi, Opryshko, & Tytko, 2017; Pavlykivskyi, 2017; Akimov, 2018; Marin, 2018; Ovcharuk, 2018) та іноземні науковці (Deriabina, 2016; Kulikova, 2017; Kursaev, 2017; Karimova, 2018; Mazunin, & Boyko, 2018; Degterev, 2019). Вагомою є теоретична і практична значущість наукового доробку авторів, однак залишаються дискусійними питання щодо визначення форм реалізації об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 171 КК України, визначення законності професійної діяльності журналістів тощо.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження форм реалізації об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 171 КК України, а також з'ясування законності виконання професійних обов'язків журналістом як умови кримінальної відповідальності за посягання на його діяльність.

Досягнення мети дослідження потребує виконання таких завдань:

– здійснити характеристику об'єктивної сторони перешкоджання законній професійній діяльності журналістів;

– з'ясувати сутність виконання професійних обов'язків журналістом як умови кримінальної відповідальності за посягання на його діяльність;

– на підставі аналізу судової практики сформулювати практичні рекомендації, спрямовані на оптимізацію застосування положень ст. 171 КК України, за якою кваліфікують зазначені злочини.

Виклад основного матеріалу

Найперспективнішим напрямом впливу на злочинність має бути подолання прагнення вчиняти злочини (Dzhuzha, 2019, p. 9). Одним із таких способів є загроза кримінальної відповідальності. Для правильного розуміння кваліфікації протиправного діяння у вигляді перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, за яке передбачено кримінальну відповідальність за ст. 171 КК України, важливе значення має оцінка способу його вчинення, що зумовлює значну кількість суперечок серед науковців і практиків, попри те, що окреслений елемент складу злочину відображає сутність дії, засвідчує ступінь його суспільної небезпечності та є об'єктивною підставою кримінальної відповідальності.

У теорії кримінального права спосіб учинення злочину трактують як сукупність (систему) прийомів і методів, що використовують під час учинення злочину (Baulin, Borysov, & Tiutiuhin, 2010, p. 1176). Водночас загальний спосіб учинення злочину може набувати різних форм учинення конкретних дій (Streltsov, 2009, p. 94).

Втручання в законну професійну діяльність журналіста здебільшого полягає у: відмові в доступі журналістам до інформації (заборона здійснювати аудіо- та відеозапис, фотозйомку; відмова в акредитації; обмеження права на відвідування та присутність на заходах в органах державної влади, на підприємствах, в установах та організаціях); погрозі на адресу журналістів і ЗМІ; відмові від друкування (поширення) ЗМІ; відключенні від ефіру, припиненні мовлення ЗМІ; припиненні виходу ЗМІ; вилученні (скуповування,

арешт) накладу; перешкоджанні діяльності інтернет-видань.

Об'єктивна сторона перешкоджання законній професійній діяльності журналістів починається дією або бездіяльністю особи, відбувається за конкретних умов, у певних місцях, із застосуванням певних способів, знарядь або засобів учинення цього злочину. Закінчується цей процес суспільно небезпечними наслідками, тобто шкідливими змінами в об'єкті посягання, які мають знаходитися в необхідному причиновому зв'язку з дією (бездіяльністю) (Veprytskyi, & Hladkova, 2016, p. 12).

Злочинець створює перешкоди в діяльності журналіста заради конкретного результату – відмови журналіста від подальшої діяльності або її зміни, наприклад, журналістського розслідування. Досягають такого результату шляхом створення об'єктивних перешкод, що унеможливлюють подальшу роботу журналіста (судова заборона, відмова редактора в наданні відрядження), або безпосереднього впливу на потерпілого (погрози, насильство, посягання на життя, волю, власність), унаслідок яких журналіст самостійно приймає рішення про припинення або зміну своєї діяльності. Водночас зазначений результат знаходиться за межами відповідних складів злочинів, а тому відповідальність винного настає незалежно від того, чи припинено або змінено діяльність журналіста, чи вплинули хоча б частково окреслені перешкоди на зміст його діяльності, або взагалі такі злочинні дії не мали негативного наслідку (Veprytskyi, & Hladkova, 2016, p. 51).

Цензура в Україні заборонена на конституційному рівні (ст. 15 Конституції України). Вітчизняне законодавство містить спеціальну заборону щодо втручання в діяльність ЗМІ у формах, не передбачених нормативно-правовими актами України або договором, укладеним між засновником (співзасновниками) і редакцією ЗМІ, у професійну діяльність журналістів, контроль за змістом інформації, що поширюють, з боку засновників (співзасновників) ЗМІ, органів державної влади або органів місцевого самоврядування, посадових осіб цих органів.

Стосовно цього слушною видається позиція М. І. Мельника, відповідно до якої перешкодити також можуть шляхом здійснення цензури або втручання в професійну діяльність журналістів і ЗМІ з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб (Boiko, Brych, & Hryshchuk, 2010, p. 681). Схоже тлумачення «перешкоджання законній професійній діяльності журналістів» знаходимо в публікаціях інших науковців: недозволене законодавчо здійснення цензури; втручання в діяльність і порушення професійної самостійності редакції; незаконне припинення або тимчасове припинення діяльності ЗМІ; порушення права редакції на запит й отримання інформації; незаконне вилучення або знищення тиражу чи його частини; встановлення обмежень на контакти із журналістом і передання йому інформації (крім відомостей, що становлять державну, комерційну або іншу спеціально охоронювану таємницю) (Kursaev, 2017, p. 52; Mazunin, & Boyko, 2016, p. 77).

Термін «перешкоджання» охоплює дії, визначені ст. 24 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII: обмеження, перешкоди, заборона законних операцій з інформацією. Наприклад, прохання, звернене посадовою особою до уповноваженої особи відкрити кримінальне провадження щодо журналіста, здійснити перевірку діяльності ЗМІ, заборона суддею журналістам бути присутніми в залі судового засідання (крім випадків, визначених пп. 1–5 ч. 2 ст. 27 КПК України). Окреслені дії мають обов'язково характеризуватися вольовою ознакою – свідомим бажанням перешкодити законній професійній діяльності журналіста.

У нормативно-правових актах також використовують термін «втручання», коли йдеться про діяльність ЗМІ. Відповідно до ч. 1, 2 ст. 24 Закону України «Про інформацію», заборонено цензуру – будь-яку вимогу, спрямовану, зокрема, до журналіста, ЗМІ, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача, узгоджувати інформацію до її поширення або накладання заборони чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації. Заборонено втручання в професійну діяльність журналістів, контроль за змістом поширюваної інформації, зокрема, з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчування суспільно необхідної інформації, накладання заборони на висвітлення окремих тем, показу певних осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати суб'єктів владних повноважень, крім випадків, визначених законом, договором між засновником (власником) і трудовим колективом, редакційним статутом.

Отже, за результатами аналізу зазначених нормативних приписів, законодавець чітко не розмежовує застосування дефініцій «перешкоджання» та «втручання» стосовно діяльності ЗМІ.

Певні складнощі наявні й щодо тлумачення ст. 171 КК України на практиці. Аналіз цієї норми засвідчує, що законодавець виокремлює щонайменше дві самостійні злочинні форми – перешкоджання та вплив. Дослідники Р. С. Веприцький та Є. О. Гладкова обстоюють думку, згідно з якою ст. 171 КК України передбачає три форми злочинної поведінки щодо журналіста: перешкоджання, вплив, переслідування. Перешкоджання, з огляду на особливості та характер злочинного діяння, може бути вчинено шляхом як дії, так і бездіяльності. Зокрема, ненадання дозволу на висвітлення окремих подій,

відмову в акредитації вчиняють шляхом бездіяльності, що становить підставу для притягнення до відповідальності за ст. 171 КК України. На відміну від перешкоджання, вплив і переслідування вчиняють лише шляхом активних дій. Бездіяльність у такому разі неможлива (Veprytskyi, & Hladkova, 2016, p. 19).

Сутність терміна «перешкоджання» тлумачать переважно однаково. «Перешкоджати», «бути перешкодою для чого-небудь» означає створювати завади, заважати, забороняти кому-, чому-небудь ("Akademichnyi tlumachnyi slovnyk"). Перешкоджання професійній діяльності журналістів означає встановлення, створення перешкод у процесі здійснення журналістом будь-яких його професійних повноважень (Yaremenko, & Slipushko, 1998, p. 319).

Примушування до поширення або відмови від поширення інформації стосується лише окремої форми діяльності журналіста, хоча й однієї з найважливіших. Журналіст відповідає за збирання інформації, її перевірку, вивчення, зберігання. З огляду на окреслену діяльність, відповідні повноваження журналіста визначені законодавчо та пов'язані з правом вільного доступу на певні об'єкти, отриманням інформації від посадових осіб, збереженням таємниці авторства тощо. Їх порушення також є перешкоджанням, проте не в усіх випадках його визнають примусом до поширення або відмови від поширення інформації.

Примушування до поширення певної інформації є небезпечною, найпоширенішою, проте не єдиною формою створення перешкод журналістській діяльності в Україні. Законодавець виокремлює також інші самостійні форми перешкоджання законній професійній діяльності журналіста: незаконне вилучення матеріалів і технічних засобів; незаконна відмова в доступі до інформації; незаконна заборона висвітлення окремих тем, показу окремих осіб, критики суб'єкта владних повноважень).

Термін «вплив» слід розглядати як здатність вносити певні зміни, втручатися в розвиток чого-небудь, кого-небудь, перебіг подій тощо; наслідки такого втручання ("Akademichnyi tlumachnyi slovnyk"). Зазначену форму злочинного діяння поруч із перешкоджанням у КК України законодавець уживає лише в декількох його статтях – 171, 343 та 344.

За характером дії злочинний вплив можна поділити на фізичний (насильство, примус) та інформаційний (переконання, вмовляння, погрози), за способом – насильницький і ненасильницький; у цьому розумінні поняття «вплив» і «перешкоджання» у ч. 2 ст. 171 КК України є тотожними, оскільки воно збігається з характеристикою діяння, що передбачене ч. 1 цієї статті. Підтвердженням такого висновку є вказівка в ч. 2 на спеціальну мету впливу – перешкоджання виконанню журналістом своїх професійних обов'язків (Veprytskyi, & Hladkova, 2016, p. 15-16).

Дослідник В. І. Павликівський зауважує, що вплив полягає в таких діях, за яких винний схиляє потерпілого до відмови від виконання обов'язків або зміни своєї діяльності. Вплив на діяльність у такому разі не можливий, оскільки власне діяльність не має ні свідомості, ні волі. Навпаки, перешкоджання стосується такого виду діянь, які зазвичай створюють перешкоди в реалізації потерпілим своїх повноважень або взагалі унеможливлюють їх виконання, не зачіпаючи свідомості та волі людини. Це засвідчує також ч. 1 ст. 171 КК України, у якій зазначено окремі злочинні форми, спрямовані на перешкоджання діяльності, а не на вплив на журналіста, і створюють відповідні перешкоди під час виконання ним своїх обов'язків (Pavlykivskyi, 2017, p. 27). Водночас надання журналісту порад стосовно доцільності або недоцільності опублікування конкретних матеріалів за відсутності примусу кримінальної відповідальності не передбачає (Borzenkov, & Komissarov, 2002, p. 322).

Переслідування журналіста у зв'язку з його законною професійною діяльністю означає дії, спрямовані на обмеження його прав і свобод у зв'язку з виконаною (тобто такою, що відбулася) законною професійною діяльністю.

Тлумачний словник визначає переслідування як утиски, пригноблення, цькування за певні дії, погляди, висловлювання тощо. Отже, переслідуванням слід вважати різні форми посягання на законні права, свободи й інтереси журналіста чи його близьких, їх обмеження (погрози, залякування, цькування), фізичний або психічний примус до вчинення певних дій (вимоги спростувати оприлюднену інформацію тощо), звільнення з роботи, позбавлення винагороди, поширення неправдивих відомостей чи відомостей, що ганьблять честь і гідність журналіста, компрометують його тощо (Yaremenko, & Slipushko, 1998, p. 321).

Переслідування, на відміну від впливу або перешкоджання, не має на меті запобігти або змінити діяльність журналіста, а є своєрідною реакцією винних осіб на здійснену журналістом професійну діяльність чи критику. Необхідною ознакою таких дій є причинова зумовленість переслідування виконанням журналістом професійних обов'язків. Крім того, переслідування відрізняється від перешкоджання тим, що здебільшого складається з комплексу певних заходів (є системним), не обмежується вчиненням однієї суспільно небезпечної дії. Застосування фізичного насильства до журналіста чи його близьких не охоплюється складом цього злочину та потребує самостійної кваліфікації (Veprytskyi, & Hladkova, 2017, p. 19).

Практики неодноразово акцентували на тому, що визначення в структурі ст. 171 КК України таких форм, як перешкоджання, вплив, переслідування, – лише ускладнює застосування окресленої кримінально-правової норми, зумовлює необхідність у додатковій аргументації розмежувати певні способи впливу на нього, а підміна понять призводить до плутанини під час вибору засобів запобігання цим злочинам.

Слід зазначити, що Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення захисту професійної діяльності журналістів» від 4 лютого 2016 року № 993-VIII у редакцію ч. 1 ст. 171 КК України було внесено зміни, зокрема розширено перелік форм об'єктивної сторони складу злочину, серед яких: незаконне вилучення зібраних, опрацьованих, підготовлених журналістом матеріалів і технічних засобів, якими він користується у зв'язку зі своєю професійною діяльністю; незаконна відмова в доступі журналіста до інформації; незаконна заборона висвітлення окремих тем; показ окремих осіб; критика суб'єкта владних повноважень; будь-яке інше умисне перешкоджання здійсненню журналістом законної професійної діяльності.

Можна дійти висновку, що використані в змісті ст. 171 КК України незаконне вилучення матеріалів, незаконну відмову в доступі, незаконну заборону висвітлення окремих тем, критику суб'єкта владних повноважень слід вважати самостійними формами реалізації об'єктивної сторони зазначеного злочину. Водночас застосування законодавцем узагальнювального словосполучення «будь-яке інше перешкоджання» засвідчує можливість кваліфікації за цією статтею й інших незаконних дій журналіста.

З огляду на широкий спектр професійної діяльності журналістів, у КК України неможливо та недоцільно визначати всі форми перешкоджання такій діяльності. Водночас вказівка лише на одну форму перешкоджання, наприклад, на незаконну відмову в доступі журналіста до інформації, була б недостатньою. Часто напади на журналістів здійснюють на початку підготовки інформаційних матеріалів, коли їм заважають потрапити на місце події, здійснювати відеозапис, збирання відомостей тощо. Перш ніж поширювати інформацію (доводити її до невизначеного кола осіб), журналісту й редакції необхідно здійснити комплекс дій зі збирання відомостей, їх перевірки, підготовки та редагування повідомлень і матеріалів.

Журналісти входять до категорії ситуаційних жертв, оскільки стають такими за певних життєвих обставин, у процесі здійснення своїх професійних функцій (Pestereva, Chekmezova, & Gorlov, 2016, p. 40). Їх слід віднести до позитивно-активних жертв, адже вони виявляють певну ініціативу перед учиненням щодо них злочинів. Така ініціатива не має виходити за межі дозволеного.

Безсумнівним з позиції ставлення до виконання журналістом професійних обов'язків, а також стосовно кваліфікації за ст. 171 КК України є твердження, що журналіст має подавати матеріал так, щоб допомагати людині розвиватися, спонукати її замислитися над собою, над тим, що відбувається навколо (Huzar, 2015). Соціальна місія журналістики полягає у формуванні громадської думки й управлінні масовими емоціями (Zhurnalistyka). Журналістика з позиції громадських інтересів покликана виконувати життєво важливу для суспільства політичну функцію, що полягає в сприянні громадській злагоді, підтриманні соціальної рівноваги, протистоянні руйнівним силам (Ponomarova, 2017, p. 153**)**.

Водночас негативний вплив ЗМІ формує упередження, на які взагалі не слід зважати, оскільки вони маніпулюють усіма учасниками процесу, часто навіть несвідомо. Завдання незалежної юриспруденції – заперечувати таку небезпечну маніпуляцію на всіх рівнях і роз'яснити це учасникам процесу (Albrekht, 2012, p. 167). Назва й законодавча конструкція ст. 171 КК України засвідчує, що кваліфікувати як «перешкоджання» дії особи, яка його здійснює, можна лише в разі легітимної, законної діяльності журналіста. Поведінка потерпілого має кримінально-правове значення. Поведінка потерпілого (правомірна, протиправна, аморальна) соціально значуща для кримінально-правового регулювання, якщо вона причиново пов'язана з поведінкою злочинця.

У контексті з'ясування мети злочину, передбаченого ст. 171 КК України, ознака законності професійної діяльності журналіста потребує посиленої уваги, оскільки від відповіді на це питання фактично залежить результат розгляду кримінального провадження, зокрема: визнання чи невизнання особи винуватою в учиненні зазначеного злочину. Наприклад, виключено відповідальність особи за перешкоджання діяльності журналіста під час встановлення перешкод публікації конфіденційної інформації про особу без її згоди (Veprytskyi, & Hladkova, 2017, p. 51).

Професійна діяльність – діяльність людини за ознаками комплексу професійних завдань та обов'язків (робіт), які виконує фахівець. Функції професійної діяльності полягають у тому, щоб матеріально забезпечити робітника, який працює. Сутністю поняття професійної діяльності в журналістиці є соціальна функція ЗМІ: інформаційне обслуговування суспільства загалом, задоволення інформаційних потреб усього суспільного організму, а не окремих його частин (Ponomarova, 2017, p. 150).

Потерпілий повинен займатися професійною діяльністю сьогодні: поширювати або відмовлятися від поширення конкретної інформації, не бажаної для винного, або прагнути вчинити зазначені дії. Намір може бути виражено шляхом збирання

інформації з певної теми, ситуації, підготовки, редагування статті до друкованого видання, відео- й аудіорепортажу, призначення зустрічей з людьми, які знаються на цьому питанні, здійснення зйомок на місці події. Перешкоджання є неможливим, якщо особа «тут і зараз» не займається діяльністю, тобто дії винного з мотивів помсти за оприлюднені в минулому матеріали не може бути кваліфіковано за ст. 171 КК України. Таким чином, перешкоджання можливе й до моменту поширення журналістом інформації.

У слідчій практиці були випадки закриття провадження в справі у зв'язку з відсутністю в діях правопорушника ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 171 КК України, оскільки потерпілого не вважали журналістом. За таких умов сумнівною є законність дій журналіста.

Слід розглянути визначення поняття «журналіст», що міститься в ст. 1 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23 вересня 1997 року № 540/97-ВР, згідно з яким журналіст – це творчий працівник, який професійно збирає, отримує, створює та займається підготовкою інформації для ЗМІ, виконує редакційно-посадові службові обов'язки в ЗМІ (у штаті або на позаштатних засадах) відповідно до професійних назв посад (роботи) журналіста, які зазначено в державному класифікаторі професій України. Також, згідно з чинним класифікатором професій ДК 003:2010, до однієї групи, об'єднаної кодом 2451.2 («письменники, редактори та журналісти») належать такі професійні назви роботи, як ведучий програми, випусковий, випусковий відповідальний, журналіст, інокореспондент, коментатор, кореспондент, кореспондент власний, кореспондент спеціальний, оглядач, редактор та ін.

Лінгвістичне тлумачення цієї норми Закону та класифікатора професій ДК 003:2010 дає змогу віднести до журналістів і кореспондентів, оскільки як у Законі, так і в класифікаторі професій застосовано множину («професійних назв посад» і «журналісти») для позначення посад (робіт) журналіста (Oprgyshko, & Vdovenko, 2019, p. 26).

Дослідниця М. С. Пономарьова обстоює думку, згідно з якою критеріями законної діяльності журналіста є її правомірна реалізація, тобто на підставах і в порядку, визначених Законами України «Про пресу та інші засоби масової інформації», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення»; межі наданих повноважень; таку діяльність має бути реалізовано виключно в межах наданих законодавством прав журналісту, журналісту редакції та журналісту інформаційного агентства й виконання обов'язків, передбачених для цього суб'єкта (Ponomarova, 2017, p. 149**)**.

Отже, критеріями професійної діяльності журналіста є її обмеження лише тією журналістською діяльністю, фахом, що пов'язані зі створенням, збиранням, отриманням, зберіганням, використанням, поширенням інформації в порядку, визначеному чинним законодавством у цій сфері правового регулювання.

Суди часто виправдовують обвинувачених у разі встановлення протиправності дій журналістів. Зокрема, ухвалою Апеляційного суду Львівської області від 25 березня 2015 року в справі № 461/11113/13-к було скасовано обвинувальний вирок суду першої інстанції та закрито кримінальне провадження щодо підсудних, які затуляли руками об'єктив відеокамери, застосовували фізичну силу та хапали за руку кореспондента, вирвали в неї з рук службове посвідчення, яке згодом кинули в смітник, унаслідок чого журналісти припинили проведення журналістського експерименту, а відеоматеріал про його проведення не потрапив до ефіру. Зазначеним особам було пред'явлено обвинувачення в учиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 171 КК України. Встановивши, що конфлікт між журналістами та підсудними виник через те, що останні заперечували проти знімання їх на відео та вимагали видалити фрагмент відеозапису з їхнім зображенням, суд став на захист права на приватність обвинувачених, які не створювали перешкод у збиранні та поширенні іншої інформації. Апеляційний суд у своєму рішенні зазначив, що законною професійну діяльність журналістів слід вважати за умови, якщо її виконано з дотриманням нормативно визначеного порядку здійснення, тобто в межах наданих журналістам прав і покладених на них обов'язків. Об'єктом правової охорони є виключно законна діяльність журналістів, яка спрямована на реалізацію ними своїх повноважень в інформаційній сфері та здійснюється засобами й у порядку, передбаченому законом. Перешкоджання незаконній професійній діяльності журналіста не утворює складу злочину, передбаченого ст. 171 КК України. Такою слід вважати, зокрема, діяльність, пов'язану з протиправним втручанням у приватне життя особи, захист якого гарантовано ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 32 Конституції України та є одним з основних принципів інформаційних відносин, згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України «Про інформацію».

Слід зазначити, що в цій справі суд справді намагався знайти баланс між двома правами людини, які конкурують: правом на свободу слова та правом на приватність. Було визнано, що в цьому випадку пріоритет необхідно надати захисту права на приватне життя обвинувачених. Суд узяв до уваги, що підсудні не є публічними особами та не відіграють важливої ролі в суспільному житті, а

їх зображення не стосується інформації, яка має суспільний інтерес, що вони не забороняли проводити відеозйомку, а лише вимагали не знімати їх особисто, конфлікт не був пов'язаний з подіями значної суспільної ваги (оператор проводив зйомку журналістського експерименту). З огляду на це, колегія суддів дійшла висновку, що в діях обвинувачених відсутній склад кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 171 КК України (Opryshko, & Vdovenko, 2019, p. 34). Водночас щодо дій окремих підсудних створено склад іншого кримінального правопорушення – хуліганство (ст. 296 КК України), на чому акцентувала увагу колегія суддів.

Окреслене кримінальне провадження та судове рішення в ньому є показовим як для слідчих, прокурорів та суддів, так і для працівників ЗМІ. Слідчі та прокурори на цьому прикладі можуть зрозуміти, як визначати суспільний інтерес і межі втручання у сферу приватності особи, а також як доцільно кваліфікувати дії обвинувачених у таких випадках. Журналістів такий приклад може навчити краще визначати межу, яку не слід переходити під час виконання своїх професійних обов'язків. Водночас необхідно зауважити про невідворотність кримінального покарання щодо представників ЗМІ незалежно від того, чи кваліфікують такі дії за ст. 171 КК України, чи за іншою статтею.

Відомі судові й інші рішення, у яких констатовано перевищення меж дозволеного в діях журналістів. У кримінальному провадженні № 755/19003/17 за ознаками ст. 171 КК України Дніпровський районний суд м. Києва вироком від 16 серпня 2018 року встановив, що журналіст В. разом з оператором С. без відома власника П. здійснювали відеозйомку на приватній території та на вимогу П. надати (пред'явити) відповідний дозвіл не реагували. З огляду на обставини кримінального провадження, зокрема те, що обвинувачений викликав працівників правоохоронних органів для зупинення, на його думку, неправомірних дій представників ЗМІ, суд виправдав підсудного й, оцінивши зібрані в справі докази, виніс щодо П. виправдувальний вирок.

У таких випадках перед виконанням редакційного завдання працівник ЗМІ має бути чітко обізнаний про ймовірність порушення внаслідок його дій законних прав та інтересів інших осіб, поставити під сумнів визнання діяльності журналіста «законною», що в результаті конфліктної ситуації може бути потрактовано не на його користь. У цьому контексті ще до початку роботи над сюжетом важливим для працівників ЗМІ є визначення суспільного інтересу до певної теми та межі втручання в права інших осіб. Необхідним є також своєчасне надання доказів органам досудового розслідування та суду, оскільки брак такої інформації чи сумніви щодо неї можуть зіграти на користь обвинуваченого в кримінальному провадженні.

Наявність чи відсутність редакційних завдань не повинна бути чинником, який впливає на оцінку органами досудового розслідування, прокуратури, суду законності дій журналістів під час виконання ними професійних обов'язків. Водночас слід констатувати наявність у судовій практиці непоодиноких випадків протилежного підходу суду до оцінки дій журналістів у кримінальних провадженнях за ст. 171 КК України (рішення в справі № 180/1669/16-к Марганецького міського суду Дніпропетровської області від 12 червня 2017 року).

Аналіз судової практики розгляду справ за ст. 171 КК України засвідчив, що інколи суди з'ясовують законність діяльності журналістів, роботодавець яких не має ліцензії на мовлення. За чинним законодавством діяльність підприємств, які здійснюють діяльність з підготовки матеріалів для телерадіокомпаній, на відміну від ТРК, не потребує отримання ліцензій на мовлення. Відсутність ліцензії в таких випадках не є підставою вважати діяльність журналістів незаконною та не має принципового значення в дослідженні окресленого питання. Важливо, щоб вони збирали інформацію для поширення в ЗМІ.

З огляду на це, поділяємо правову позицію Оболонського районного суду м. Києва, яким у вироку у справі № 756/1140/14-к від 20 жовтня 2014 року зазначено: «Відповідно до ст. 22 Закону України «Про інформацію», засобом масової інформації слід вважати періодичні друковані видання, зокрема аудіовізуальні засоби, а саме: радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис тощо. Такий висновок суду не спростовує досліджена відповідь Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення від 6 лютого 2014 року № 16/195 про відсутність ліцензії на мовлення в ІП «1+1 Продакшн», оскільки вона є власником ТРК «Студія «1+1», що відповідну ліцензію має, а також через те, що наявність або відсутність відповідної ліцензії не перешкоджає особі здійснювати відповідні обов'язки журналіста чи оператора за трудовим договором, зокрема в межах регулювання таких трудових відносин КЗпП України».

Важливою умовою притягнення до кримінальної відповідальності за посягання на діяльність журналіста є визначення суспільного інтересу в його діях, оскільки це має важливе значення для оцінювання законності дій потерпілого, а отже, впливає на кваліфікацію вчиненого. Слід констатувати, що під час досудового розслідування окресленому питанню приділяють недостатньо уваги.

Використання поняття «суспільний інтерес» у законодавстві України пов'язане з ратифікацією Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Спочатку таку термінологію було використано в рішеннях Європейського суду з прав людини. Згодом цей термін включено до Закону

України «Про інформацію». У статті 29 Закону, яка регулює питання поширення суспільно важливої інформації, зазначено, що суспільно необхідною визнано таку інформацію, яка є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення. Предметом суспільного інтересу вважається інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо.

Суспільний інтерес має важливе значення для окреслення меж допустимої критики певної особи, дозволеної поведінки ЗМІ, а також меж втручання в приватне та сімейне життя. Недостатні знання працівників органів досудового розслідування, прокуратури та суду в зазначеній сфері стосовно оцінювання суспільного інтересу призводять до процесуальних помилок і створення суперечливої правозастосовної практики розслідування та судового розгляду злочинів за ознаками ст. 171 КК України, коли за схожих обставин приймають протилежні рішення: в одних випадках суди визнають особу винною в учиненні злочину, а в інших – виправдовують.

Наприклад, вироком Чигиринського районного суду Черкаської області у справі № 708/338/17 від 14 липня 2017 року виправдано підсудного за ч. 1 ст. 171 КК України з огляду на те, що він заперечував проти того, щоб потерпіла журналістка знімала його на відео. Посилаючись на приписи ст. 307 ЦК України, суд зазначив: «Оскільки процес відповідної зйомки може суттєво порушувати певні особисті немайнові права фізичної особи, то законодавець визначає, що фізичну особу може бути знято на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. До випадків презумпції згоди на знімання фізичної особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку належать зйомки, які проводять відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших публічних заходах. Якщо фізична особа заперечила щодо її фіксації на відповідну плівку, то зйомку має бути припинено, а моменти з її участю вилучено». Зважаючи на це, суд дійшов висновку, що обвинувачений, який не є публічною особою, забираючи в журналістки планшет і намагаючись видалити зафіксовану інформацію, діяв з метою захисту свого права на приватність і не мав умислу на перешкоджання законній професійній діяльності журналіста. Також суд зазначив, що в такий спосіб він перешкоджав незаконній професійній діяльності журналістки, яка втрутилася в його право на приватність. З такими аргументами погодився Апеляційний суд Черкаської області, прийнявши відповідну ухвалу 26 березня 2019 року.

Суди під час прийняття рішень у цій справі зважали лише на рівень публічності особи підсудного. Питання про те, чи був суспільний інтерес до проведення відеозйомки взагалі, не розглянуто. Численні свідки разом із потерпілою стверджували, що відеофіксацію біля приміщення суду (в публічному місці) було розпочато у зв'язку з порушенням публічного порядку. Проте суд не звернув увагу на зазначену обставину й не надав жодної правової оцінки суспільному інтересу до обставин, які було зафіксовано на відео. Поділяємо позицію Л. В. Опришко та О. М. Вдовенко, які стверджують, що за таких умов висновки про незаконність дій журналістки є необґрунтованими (Opryshko, & Vdovenko, 2019, p. 39).

Отже, законність дій журналістів під час виконання ними професійних обов'язків не має бути оцінено крізь призму: наявності чи відсутності в них редакційного завдання та/або з огляду на окреслені перед ними завдання. Такі дії слідчого, прокурора, суду штучно обмежуватимуть права журналістів, визначені законодавством України, унаслідок чого журналісти фактично не зможуть виконувати свою суспільно важливу функцію.

Роль редакційного завдання не потрібно переоцінювати, оскільки воно спрямоване на вирішення організаційних питань усередині журналістського колективу, а тому не може слугувати інструментом обмеження прав журналістів, визначених законами. Зокрема, творча робота журналістів дає їм змогу самостійно збирати інформацію про події, які відбуваються в суспільному житті, та пропонувати її для оприлюднення, не чекаючи відповідних завдань від редактора. Насамперед це є очевидним для журналістів, які працюють на фрилансі (позаштатних засадах) одразу з декількома виданнями. Відповідно, наявність чи відсутність редакційного завдання не позначається на обсягу їхніх прав, визначених законом (Opryshko, & Vdovenko, 2019, p. 41).

Жоден нормативно-правовий акт України не містить вимог щодо обов'язковості надання журналістам редакційних завдань, а також не вимагає від них діяти виключно в межах, визначених такими завданнями. Тому судові рішення, у яких редакційні завдання ставлять вище приписів нормативно-правових актів, обмежуючи права журналістів стосовно місця та засобів збирання інформації без будь-яких законних підстав, суперечать ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також ст. 34 Конституції України, оскільки будь-які обмеження права на свободу слова мають ґрунтуватися на вимогах законів.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації зумовлена необхідністю вдосконалити зміст ст. 171 КК України в частині визначення форм незаконного впливу на журналістів з метою полегшення застосування окресленої кримінально-правової норми в правозастосовній практиці, уникнення плутанини у виборі засобів запобігання цим злочинам. Обґрунтовано необхідність з'ясування органами досудового розслідування, прокуратури, суду законності дій журналістів, потерпілих, відповідно до ст. 171 КК України, під час виконання ними професійних обов'язків. Надано теоретичні та практичні пропозиції щодо підвищення ефективності застосування положень ст. 171 КК України, за якою кваліфікують аналізовані злочини.

Висновки

Дослідження тлумачення форм вияву перешкоджання законній професійній діяльності журналістів дало змогу окреслити проблемні аспекти цього питання. Наявність у диспозиції ст. 171 КК України декількох самостійних форм (перешкоджання, вплив, переслідування тощо) створює складнощі під час застосування зазначеної норми та вибору засобів запобігання цим злочинам. Водночас, з огляду на широкий спектр професійної діяльності журналістів, недоцільно й навряд чи можливо визначити в ст. 171 КК України всі форми незаконного впливу на журналіста, а використання законодавцем узагальнювального словосполучення «будь-яке інше перешкоджання» засвідчує можливість кваліфікації за цією статтею інших незаконних дій щодо журналіста.

Також актуальною є необхідність змінити підходи до оцінювання дій журналіста й особи, яка перешкоджала його законній діяльності. Ідеться про належну оцінку органами досудового розслідування, прокуратури та суду обставин злочину, передбаченого ст. 171 КК України, у частині з'ясування законності дій журналіста, зокрема під час: визначення суспільного інтересу, який переслідував потерпілий журналіст (меж втручання в приватне та сімейне життя особи); встановлення наявності/відсутності редакційного завдання, ліцензії на мовлення ЗМІ. Діяльність уповноважених суб'єктів має відповідати європейським стандартам у галузі свободи слова; слід зважати на роль журналістів у демократичному суспільстві, не обмежувати законодавчо визначені права працівників ЗМІ та гарантії їхньої професійної діяльності, встановлені міжнародним і національним законодавством.

REFERENCES

Akademichnyi tlumachnyi slovnyk (1970-1980) [Academic Interpretative Dictionary (1970-1980)]. (Vols. 1-11). Retrieved from http://www.sum.in.ua [in Ukrainian].

Akimov, M.O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona svobody osoby: problemy ta shliakhy vyrishennia [Criminal justice protection of the individual's freedom: problems and solutions]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny, Scientific Bulletin of the Sivershchyna, 1(3),* 141-151. doi: https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01 [in Ukrainian].

Albrekht, P.-A. (2012). Zabytaia svoboda [Forgotten Freedom]. *Printsipy ugolovnogo prava v evropeyskoy diskussii o bezopasnosti, Principles of criminal law in the European security debate.* (G.G. Moshaka, Trans). Kharkov: Pravo [in Russian].

Astakhov, P. *Zaschita znurnalista - osobaia privilegiia grazndanskogo obschestva [Journalist protection is a special privilege of civil society].* Retrieved from https://www.russ.ru/Mestnyj-vzglyad/Zaschita-zhurnalista-osobaya-privilegiya-grazhdanskogo-obschestva [in Russian].

Baulin, Yu.V., Borysov, V.I., & Tiutiuhin, V.I. (2010). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. The common part]* (4th ed., rev.). Kharkiv: Pravo [in in Ukrainian].

Boiko, A.M., Brych, L.P., & Hryshchuk, V.K. (2010). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine]* (7th ed., rev.). Kyiv: Yuryd. Dumka [in Ukrainian].

Borzenkov, G.N., & Komissarov, V.S. (2002). *Kurs ugolovnogo prava. Osobennaya chast [Criminal Law Course. Special part].* (Vol. 3). Moscow [in Russian].

Cherniavskyi, S.S., Opryshko, L.V., & Tytko, A.V. (2017). *Protydiia pereshkodzhanniu zakonnii profesiinii diialnosti zhurnalistiv v Ukraini [Countering the obstruction of legitimate professional activity of journalists in Ukraine].* Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

Degterev, A.A. (2019). Vosprepiatstvovanie zakonnoy professionalnoy deiatelnosti znurnalistov [Obstruction of the legitimate professional activities of journalists]. *Aktualnye problemy rossiyskogo prava, Actual problems of Russian law, 10(107),* 109-121. doi: 10.17803/1994-1471.2019.107.10.109-121 [in Russian].

Deriabina, A.S. (2016). Otnoshenie k agressii znurnalistov razlichnyikh sredstv massovoy informatsii [Attitude towards aggression of journalists of various media]. *Voprosy teorii i praktiki znurnalistiki, Questions of theory and practice of journalism, 5(3),* 494-507. doi: 10.17150/2308-6203.2016.5(3).494-507 [in Russian].

Dzhuzha, O.M. (2019). Svitovi kryminolohichni systemy zapobihannia zlochynam [World Criminological Crime Prevention Systems]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs, 1(110),* 7-12. Retrieved from https://scientbul.naiau.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/1026doi: https://doi.org/10.33270/01191101.7 [in Ukrainian].

Huzar, L. (2015). Zhurnalistyka - tse sposib zhyttia [Journalism is a way of life]. *Ukrainska pravda, Ukrainian Pravda.* Retrieved from https://www.pravda.com.ua/columns/2015/06/5/7070339 [in Ukrainian].

Izmailova, E.V. (2018). Protection of civil rights: approaches to understanding. *Prologue: Law Journal, 2.* doi: 10.21639/2313-6715.2018.2.2.

Karimova, Yu.V. (2018). Opredelenie obekta vosprepiatstvovaniia zakonnoy professionalnoy deiatelnosti znurnalistov [Determination of the object of obstruction of the legitimate professional activities of journalists]. *Aktualnye problemy rossiyskogo prava, Actual problems of Russian law, 6(91).* doi: 10.17803/1994-1471.2018.91.6.126-133 [in Russian].

Kulikova, S.A. (2017). Ugolovno-pravovaia zaschita zakonnoy professionalnoy deiatelnosti znurnalistov: voprosy teorii i praktiki [Criminal protection of the legitimate professional activities of journalists: theory and practice]. *Ekonomika. Upravlenie. Pravo, Economy. Control. Right, 17(4),* 470-476. doi: 10.18500/1994-2540-2017-17-4-470-476 [in Russian].

Kursaev, A.V. (2017). Sposoby vosprepiatstvovaniia zakonnoy professionalnoy deiatelnosti znurnalistov (st. 144 UK RF) [Ways to obstruct the legitimate professional activities of journalists (Article 144 of the Criminal Code of the Russian Federation)]. *Iuridicheskaia nauka i pravookhranitelnaia praktika, Jurisprudence and law enforcement practice, 3(41),* 50-53 [in Russian].

Lykhova, S.Ya. (2006). *Zlochyny u sferi realizatsii hromadianskykh, politychnykh ta sotsialnykh prav i svobod liudyny i hromadianyna (rozdil V osoblyvoi chastyny KK Ukrainy) [Crimes in the sphere of realization of civil, political and social rights and freedoms of man and citizen (section V of the special part of the Criminal Code of Ukraine)].* Kyiv: Kyiv. un-t [in Ukrainian].

Marin, O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona zhurnalistiv v Ukraini: refleksiia pidkhodu [Criminal justice of journalists in Ukraine: a reflection of the approach]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Bulletin of the University of Lviv, 66,* 198-208 [in Ukrainian].

Mazunin, Ia.M., & Boyko, M.A. (2018). Osobennosti pervonachalnogo etapa rassledovaniia prestupleniy, sovershennykh v otnoshenii znurnalistov v sviazi s ikh zakonnoy professionalnoy deiatelnostiu [Features of the initial stage of the investigation of crimes committed against journalists in connection with their legitimate professional activities]. *Vestnik Omskoy iuridicheskoy akademii, Bulletin of the Omsk Law Academy, 3(32),* 75-79. doi: 10.19073/2306-1340-2016-3-75-79 [in Russian].

Navrotskyi, V.O. (2006). *Osnovy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii [Basics of criminal qualification].* Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

Opryshko, L.V., & Vdovenko, O.M. (2019). *Problemy rozsliduvannia ta sudovoho rozhliadu kryminalnykh sprav, poviazanykh iz porushenniam profesiinykh prav zhurnalistiv v Ukraini [Problems of investigation and trial of criminal cases related to violation of professional rights of journalists in Ukraine].* Kyiv: Platforma prav liudyny [in Ukrainian].

Ovcharuk, Yu.V. (2018). Okremi problemni pytannia kryminalnoi vidpovidalnosti za pereshkodzhannia zakonnii profesiinii diialnosti zhurnalistiv [Some issues of criminal responsibility for obstruction of journalists' legitimate professional activity]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs, 2,* 280-288 [in Ukrainian].

Pavlykivskyi, V.I. (2017). Kryminalno-pravove zabezpechennia svobody slova ta profesiinoi diialnosti zhurnalistiv [Criminal justice for the freedom of expression and professional activity of journalists]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

Pestereva, Yu.S., Chekmezova, E.I., & Gorlov, I.A. (2016). Kriminologicheskaia kharakteristika prestupleniia, predusmotrennogo st. 144 UK RF (vosprepiatstvovanie zakonnoy professionalnoy deiatelnosti znurnalistov) [Criminological characteristics of the crime under Art. 144 of the Criminal Code (obstruction of the legitimate professional activities of journalists)]. *Vestnik Omskoy iuridicheskoy akademii, Bulletin of the Omsk Law Academy, 2(31),* 38-41. doi: 10.19073/2306-1340-2016-2-38-41 [in Russian].

Ponomarova, M.S. (2017). Pereshkodzhannia zakonnii profesiinii diialnosti zhurnalista yak meta u skladi zlochynu, peredbachenomu st. 375 KK Ukrainy [Obstruction of the journalist's legitimate professional activity as a purpose in the crime under Art. 375 of the Criminal Code of Ukraine]. *Publichne pravo, Public law, 2(26),* 147-154 [in Ukrainian].

Pysmenskyi, Ye.O. (2015). Zhurnalistska diialnist v aspekti zavdan kryminalnoho prava [Journalistic activity in the aspect of criminal law tasks]. *Problemy nauky kryminalnoho prava ta yikh vyrishennia u zakonotvorchii ta pravozastosovnii diialnosti, Problems of the science of criminal law and their solution in law-making and law-enforcement activities, 151-155.* Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Rikhter, A.G. (2007). Zapret tsenzury i zaschita printsipa svobody massovoy informatsii na postsovetskom prostranstve [Prohibition of censorship and protection of the principle of freedom of the media in the post-Soviet space]. *Vestnik Voroneznskogo universiteta, Bulletin of Voronezh University, 1,* 206-217 [in Russian].

Streltsov, Ye.L. (2009). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna [Criminal law of Ukraine. The common part].* Kharkiv: Odissei [in Ukrainian].

Veprytskyi, R.S., & Hladkova, Ye.O. (2016). *Kryminalno-pravovyi analiz zlochynnykh posiahan na svobodu slova ta pereshkodzhannia profesiinii diialnosti zhurnalistiv [Criminal law analysis of criminal offenses against freedom of expression and obstruction of journalists' professional activity].* Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].

Vinichenko, Iu.V., & Ushakova, A.P. (2017). *Zaschita chastnykh prav: problemy teorii i praktiki [Protection of private rights: problems of theory and practice]:* Proceedings of the 6 International Scientific and Practical Conference (p. 249). Irkutsk: Izd-vo BGU. doi: 10.17150/konf.2017.09.20 [[in Russian].

Yaremenko, V.V., & Slipushko, O.M. (1998). *Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [A new interpretative dictionary of the Ukrainian language].* (Vol. 3). Kyiv: AKONIT [in Ukrainian].

Zhurnalistyka [Journalism]. (n.d.). *www.uk.m.wikipedia.org.* Retrieved from https://www.uk.m.wikipedia.org/wiki/Zhurnalistyka [in Ukrainian].

Zlochyny proty zhurnalistiv: politsiia navela tsohorichnu statystyku, pravozakhysnyky rozkazaly, shcho z neiu ne tak [Crimes against journalists: police cited this year's statistics, human rights activists say they are wrong]. Sait "Tsentr informatsii pro prava liudyny", Site "Human Rights Information Center". Retrieved from https://humanrights.org.ua/material/zlochini_proti_zhurnalistiv_policijia_navela_cogorichnu_statistiku_pravozahisniki_rozkazali_shho_z_nejiu_ne_tak [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980) : в 11 т. URL: http://www.sum.in.ua.

Акімов М. О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини*. 2018. № 1 (3). С. 141–151. doi: https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.

Альбрехт П.-А. Забытая свобода. *Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности* / пер. с нем. Г. Г. Мошака. Харьков : Право, 2012. 184 с.

Астахов П. Защита журналиста – особая привилегия гражданского общества. URL: https://www.russ.ru/Mestnyj-vzglyad/Zaschita-zhurnalista-osobaya-privilegiya-grazhdanskogo-obschestva.

Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. 4-те вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2010. 456 с.

Бойко А. М., Брич Л. П., Грищук В. К. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 7-ме вид., переробл. та доповн. Київ : Юрид. думка, 2010. 1288 с.

Борзенков Г. Н., Комиссаров В. С. Курс уголовного права. Особенная часть. М., 2002. Т. 3. 468 с.

Чернявський С. С., Опришко Л. В., Титко А. В. Протидія перешкоджанню законній професійній діяльності журналістів в Україні : метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 50 с.

Дегтерев А. А. Воспрепятствование законной профессиональной деятельности журналистов. *Актуальные проблемы российского права.* 2019. № 10 (107). С. 109–121. doi: 10.17803/1994-1471.2019.107.10.109-121

Дерябина А. С. Отношение к агрессии журналистов различных средств массовой информации. *Вопросы теории и практики журналистики*. 2016. Т. 5. № 3. С. 494–507. doi: 10.17150/2308-6203.2016.5(3).494-507.

Джужа О. М. Світові кримінологічні системи запобігання злочинам. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (110). С. 7–12. URL: https://scientbul.naiau.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/1026. doi: https://doi.org/10.33270/01191101.7.

Гузар Л. Журналістика – це спосіб життя. *Українська правда*. 2015. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2015/06/5/7070339.

Izmailova E. V. Protection of civil rights: approaches to understanding. *Prologue: Law Journal*. 2018. No. 2. doi: 10.21639/2313-6715.2018.2.2.

Каримова Ю. В. Определение объекта воспрепятствования законной профессиональной деятельности журналистов. *Актуальные проблемы российского права.* 2018. № 6 (91). doi: 10.17803/1994-1471.2018.91.6.126-133.

Куликова С. А. Уголовно-правовая защита законной профессиональной деятельности журналистов: вопросы теории и практики. *Экономика. Управление. Право*. 2017. Т. 17. Вып. 4. С. 470–476. doi: 10.18500/1994-2540-2017-17-4-470-476.

Курсаев А. В. Способы воспрепятствования законной профессиональной деятельности журналистов (ст. 144 УК РФ). *Юридическая наука и правоохранительная практика.* 2017. № 3 (41). С. 50–53.

Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : Київ. ун-т, 2006. 573 с.

Марін О. Кримінально-правова охорона журналістів в Україні: рефлексія підходу. *Вісник Львівського університету*. 2018. Вип. 66. С. 198–208. (Серія «Юридична»).

Мазунин Я. М., Бойко М. А. Особенности первоначального этапа расследования преступлений, совершенных в отношении журналистов в связи с их законной профессиональной деятельностью. *Вестник Омской юридической академии.* 2016. № 3 (32). С. 75–79. doi: 10.19073/2306-1340-2016-3-75-79.

Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

Опришко Л. В., Вдовенко О. М. Проблеми розслідування та судового розгляду кримінальних справ, пов'язаних із порушенням професійних прав журналістів в Україні : аналіт. звіт. Київ : Платформа прав людини, 2019. 66 с.

Овчарук Ю. В. Окремі проблемні питання кримінальної відповідальності за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 2. С. 280–288.

Павликівський В. І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 39 с.

Пестерева Ю. С., Чекмезова Е. И., Горлов И. А. Криминологическая характеристика преступления, предусмотренного ст. 144 УК РФ (воспрепятствование законной профессиональной деятельности журналистов). *Вестник Омской юридической академии*. 2016. № 2 (31). С. 38–41. doi: 10.19073/2306-1340-2016-2-38-41.

Пономарьова М. С. Перешкоджання законній професійній діяльності журналіста як мета у складі злочину, передбаченому ст. 375 КК України. *Публічне право.* 2017. № 2 (26). С. 147–154.

Письменський Є. О. Журналістська діяльність в аспекті завдань кримінального права. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності.* Харків : Право, 2015. С. 151–155.

Рихтер А. Г. Запрет цензуры и защита принципа свободы массовой информации на постсоветском пространстве. *Вестник Воронежского университета*. 2007. № 1. С. 206–217. (Серия «Филология. Журналистика»).

Стрельцов Є. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Харків : Одіссей, 2009. 328 с.

Веприцький Р. С., Гладкова Є. О. Кримінально-правовий аналіз злочинних посягань на свободу слова та перешкоджання професійній діяльності журналістів : наук.-метод. рек. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 68 с.

Виниченко Ю. В., Ушакова А. П. Защита частных прав: проблемы теории и практики : материалы VI Междунар. науч.-практ. конф., сост. в рамках Байкальского юрид. форума (Иркутск, 21–22 сент. 2017 г.). Иркутск : Изд-во БГУ, 2017. 249 с. doi: 10.17150/konf.2017.09.20.

Яременко В. В., Сліпушко О. М. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. Київ : АКОНІТ, 1998. Т. 3. 568 с.

Журналістика. URL: https://www.uk.m.wikipedia.org/wiki/Журналістика.

Злочини проти журналістів: поліція навела цьогорічну статистику, правозахисники розказали, що з нею не так. *Центр інформації про права людини :* [сайт]. URL: https://humanrights.org.ua/material/zlochini_proti_zhurnalistiv_policijia_navela_cogorichnu_statistiku_pravozahisniki_rozkazali_shho_z_nejiu_ne_tak.

Стаття надійшла до редколегії 06.12.2019

Zaiets I. – Ph.D in Law, Research Fellow of the Department of Organization of Scientific Activity and Protection of Intellectual Property Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0159-4747;

Marko S. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminal Procedure and Forensics of the Faculty No. 1 of the Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9778-0570

Features of Criminal Liability for Obstruction of Professional Activity of Journalists

*The **purpose** of the article is to carry out a legal analysis of the objective side of the crime under art. 171 of the Criminal Code of Ukraine, to determine the limits of admissibility in the performance of professional duties of a journalist, as a condition for recognizing his activity as legitimate in the case of bringing those responsible to criminal responsibility for encroaching on the activity of the journalist. **Methodology.** The methodological toolkit was chosen in view of the goal, the specificity of the object and the subject of the research. The methodological basis of the study is a set of methods of scientific cognition, among which the dialectical method of cognition occupies the main place. The system of methods of scientific cognition was used: formal logic (deduction, induction, synthesis, abstraction, analogy) – to clarify the content of the issues under consideration; theoretical – in the process of research of scientific and educational-methodical literature; empirical – in the analysis of investigative and judicial practice; method of systematic analysis – to outline directions for improving the provisions of the Criminal Code of Ukraine and practice of its application. **Scientific novelty** is due to the need to improve the content of art. 171 of the Criminal Code of Ukraine regarding the definition of forms of unlawful influence on journalists, in order to facilitate the application of the mentioned criminal law norms in law enforcement practice, confusion in the choice of means of prevention of these crimes. The urgency of investigating the bodies of pre-trial investigation, the prosecutor's office, the court, the legitimacy of the actions of the journalists who have been injured in the sense of art. 171 of the Criminal Code of Ukraine in the performance of their professional duties. Theoretical and practical proposals made to increase the effectiveness of the application of the provisions of art. 171 of the Criminal Code of Ukraine, which qualifies these crimes. Conclusions. Research into the practice of interpreting forms of obstruction to the legitimate professional activity of journalists has revealed some problematic aspects of this issue. It is stated that the disposition of art. 171 of the Criminal Code of Ukraine of several independent forms – obstruction, influence, persecution, etc., creates difficulties in the application of the said norm and in the choice of means of prevention of these crimes. At the same time, given the wide range of professional activities of journalists, it is not advisable, and it is unlikely, to determine in art. 171 of the Criminal Code of Ukraine all forms of unlawful influence on the journalist, and the use by the legislator of the generalized phrase «any other obstacle» indicates the possibility of qualification under this article and other illegal actions against the journalist. There is also an urgent need to change approaches to evaluating the actions of the journalist and the person who obstructed his or her legitimate activities. It is a matter of proper assessment by the bodies of pre-trial investigation, prosecutor's office and court of the circumstances of the crime under art. 171 of the Criminal Code of Ukraine, with regard to clarifying the legality of the journalist's actions. In particular in: determining the public interest pursued by the injured journalist (the limits of interference with the private and family life of a person); establishing the presence/absence of an editorial assignment, media broadcasting license. The activities of authorized entities must comply with European standards in the field of freedom of speech, take into account the role of journalists in a democratic society, and not restrict the statutory rights of media workers and the guarantees of their professional activity established by international and national legislation.*

Keywords: media; journalist; journalist's rights; legitimate professional activity; obstruction; harassment; illegal influence; qualification; investigation.

УДК 343.523 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.31

Гетьман А. Д. – здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0546-0498

Способи незаконного заволодіння важливим особистим документом

Метою *статті є виокремлення та характеристика основних способів незаконного заволодіння паспортом або іншим особистим важливим документом. Для досягнення окресленої мети проаналізовано судову практику та матеріали досудового розслідування.* ***Методологія.*** *У процесі роботи було застосовано конкретно-соціологічні методи: масові опитування і вивчення документів, зокрема судові рішення та матеріали кримінальних проваджень, завдяки чому досліджено сутність основних способів незаконного заволодіння паспортом або іншим особистим важливим документом. Статистичний метод дав змогу порівняти висновки, отримані внаслідок застосування соціологічних методів, що допомогло визначити, чи є типовими й обґрунтованими закономірності, встановлені під час масових опитувань і вивчення документів.* ***Наукова новизна*** *публікації полягає в тому, що в ній визначено проблемні питання незаконного заволодіння особистими важливими документами. У статті вперше окреслено та проаналізовано найпоширеніші способи незаконного заволодіння паспортом або іншим особистим важливим документом, їхні зміст і сутність, досліджено категорію «спосіб учинення злочину» та її місце в кримінологічній характеристиці злочинця й кримінології загалом.* ***Висновки.*** *На підставі результатів здійсненого наукового пошуку виокремлено п'ять основних способів незаконного заволодіння паспортом або іншим особистим важливим документом, зокрема: викрадення, привласнення, придбання, вимагання документів, заволодіння ними шляхом шахрайства. Результати дослідження стануть підставою для визначення ефективних заходів запобігання злочинам аналізованої категорії.*

Ключові слова: спосіб; незаконне заволодіння; придбання; викрадення; шахрайство; вимагання; привласнення; паспорт; особистий важливий документ.

Вступ

Нині в Україні спостерігаємо стрімке зростання рівня злочинності, пов'язаної з порушенням конституційних прав і свобод громадян, шахрайством, терористичними актами, нелегальною міграцією, фіктивним підприємництвом, торгівлею людьми та іншими небезпечними злочинами. Слід зазначити, що паспорт та інші важливі офіційні документи відіграють важливу роль під час реалізації злочинного умислу. Тому виокремлення найпоширеніших способів незаконного заволодіння особистими документами сприятиме діяльності, спрямованій на невідкладне розроблення та реалізацію нових підходів до запобігання не лише незаконному заволодінню паспортами та іншими ідентифікаційними документами, а й злочинності загалом.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виокремлення та характеристика основних способів незаконного заволодіння паспортом або іншим особистим важливим документом у контексті розроблення ефективних шляхів запобігання різним видам злочинів.

Виклад основного матеріалу

Основний аспект у генезі злочинної поведінки – спосіб учинення злочину, що є головною якісною характеристикою діяльності злочинця, яка найбільше пов'язана з властивостями інших елементів злочинної події (ZNordaniia, 1977, p. 73).

Дослідник М. І. Єнікеєв зазначає, що спосіб учинення злочину – це система прийомів, дій, операційних комплексів, зумовлених метою та мотивами дій, психічними й фізичними якостями особистості, у яких виявляються психофізіологічні та характерологічні особливості людини, її знання, уміння, навички, звички та ставлення до дійсності. Для будь-якого злочину є власний системний «набір», комплекс дій та операцій. Кожна людина також має систему узагальнених дій, що засвідчує її індивідуальні особливості. Ці комплекси індивідуалізовані, як і папілярні візерунки пальців, проте, відрізняючись від останніх, сліди цих комплексів завжди залишаються на місці злочину (Enikeev, 2001, p. 105).

Отже, з огляду на важливість способу вчинення злочину для вивчення генези злочинної поведінки, проаналізуємо способи незаконного заволодіння особистими важливими документами.

Під час ознайомлення із судовими рішеннями, які містяться у вільному доступі на офіційному сайті Єдиного державного реєстру судових рішень, було встановлено, що найпоширенішими способами незаконного заволодіння паспортом або іншим важливим особистим документом є викрадення, привласнення, придбання, вимагання документів, заволодіння ними шляхом шахрайства.

1. *Викрадення*. На думку Л. М. Кривоченко, викрадення виражається в дії (активній поведінці) та означає незаконне, безоплатне вилучення

© Гетьман А. Д., 2020

чужого майна поза волею власника. Викрадення має бути безоплатним: винний не повертає викрадене, не оплачує його вартість, не відшкодовує її (Baulin et al., 2006, p. 494). В. Г. Кундеус вважає, що сутність викрадення в злочинах проти власності полягає в тому, що винна особа вчиняє фізичне вилучення рухомого майна. Це притаманно вчиненню крадіжки, грабежу та розбою (Kundeus, 2004, p. 15).

Зазвичай документи викрадають з автомобілів разом з іншими предметами, а також під час грабежів у громадських місцях (на вулицях, площах). Найчастіше потерпілими стають жінки.

Обвинувачена помітила, що з кишені верхнього одягу потерпілого випав паспорт. З корисливих мотивів, шляхом вільного доступу таємно викрала паспорт громадянина України. З метою подальшого використання офіційного документа обвинувачена особа умисно підробила паспорт громадянина України (вклеїла власну фотокартку).

Продовжуючи свою злочинну діяльність, з метою отримання кредиту обвинувачена надала підроблений паспорт громадянина України ("Vyrok Saratskoho raionnoho", 2014).

Обвинувачений, перебуваючи на стаціонарному лікуванні в неврологічному відділенні, шляхом вільного доступу незаконно заволодів паспортом громадянина України, з яким познайомився в лікарні. Протягом тривалого часу приховував офіційний документ. Згодом обвинувачений звернувся з паспортом громадянина України у відділення банку, де, назвавшись потерпілим і надавши на підтвердження цього паспорт громадянина України, отримав дублікат кредитної картки, яку він того самого дня використав – зняв грошові кошти ("Vyrok Uzhhorodskoho miskraionnoho", 2014).

2. *Придбання.* Науковці активно критикують один зі способів заволодіння – придбання особистого документа, з огляду на те, що придбання за змістом ближче до правомірного акту. На нашу думку, придбання майна в цивільному й кримінальному праві мають лише зовнішню схожість і не пов'язані між собою.

У цивільному праві придбанням майна слід вважати укладання цивільно-правової угоди майнового характеру: договору купівлі-продажу, дарування, обміну тощо. За таких умов право власності на майно переходить від особи, яка відчужує майно, до набувача. Інший зміст поняття «придбання» має в кримінальному праві. Особа, яка відчужує майно, що здобула шляхом учинення злочину, стає неправомірним власником майна, тому передає набувачеві лише фактичну можливість володіти й розпоряджатися здобутим майном. Водночас юридичних прав на це майно набувач не одержує. Поняття «придбання» й «одержання майна», здобутого злочинним шляхом, схожі за змістом. Придбання й одержання забезпечують можливість розпоряджатися зазначеним майном як власним (Piliavska, 2013, p. 307).

Упродовж досліджуваного періоду з 2012-го до 2019 року на чорному ринку значна кількість осіб пропонували до продажу свої паспорти. Згодом такі паспорти використовували для шахрайських махінацій з автомобілями іноземної реєстрації, реєстрації юридичних осіб, з метою покриття нелегальної діяльності та відмивання коштів. Більшість торговців українськими паспортами мають налагоджений бізнес. Крім паспорта, на чорному ринку можна придбати будь-який інший документ: свідоцтво про народження, водійське посвідчення тощо.

На одному із сайтів, які торгують українськими документами, привертає увагу послуга «пошук двійника». Під час дзвінка за зазначеним номером було з'ясовано, що за певну плату «паспортисти» підберуть особистість будь-якого громадянина України, схожого на вас ("Prodam pasport", 2018).

3. *Привласнення* полягає в протиправному, безоплатному оберненні знайденого майна або такого, що випадково опинилося у винного, чужого майна чи скарбу на свою користь або на користь інших осіб (Chus, 2013, p. 130). Привласнення під час учинення цього злочину полягає в тому, що особа, до якої потрапляє чуже майно, протиправно залишає його у своєму володінні, водночас, суб'єкт не вчиняє жодних дій для втрати власником належного йому майна. Отже, чуже майно потрапляє до винного випадково, унаслідок знахідки. Привласнюючи знайдене або таке, що випадково опинилося в особи, чуже майно, винний включає його до фонду майна, що належить йому за правом власності, користується ним як таким, що належить йому за правом приватної власності. Злочинним наслідком такого діяння є те, що власник майна втрачає його та не може здійснювати свою правомочність щодо користування, володіння та розпорядження ним (Chus, 2013, p. 134).

Роменський міськрайонний суд Сумської області встановив, що обвинувачений, перебуваючи в автобусі, під сидінням побачив паспорт громадянина України, підняв його та, розуміючи належність документа іншій особі, залишив собі ("Vyrok Romenskoho miskraionnoho sudu", 2016).

Київський районний суд м. Полтави під час судового розгляду справи встановив, що обвинувачений знайшов паспорт громадянина України на землі. Після того, діючи умисно, з метою використання його для пред'явлення документів під час працевлаштування підробив зазначений паспорт, уклеївши своє фото на 1-й сторінці. Згодом обвинувачений використав підроблений паспорт, влаштувавшись на роботу, де видавав себе за іншу особу. Зазначений

офіційний документ мав при собі та пред'являв за необхідності ("Vyrok Kyivskoho raionnoho sudu", 2012).

4. *Вимагання особистих документів.* Для об'єктивної сторони вимагання характерна протиправна вимога, спрямована на примушування потерпілого передати певне майно, права на майно чи майнові вимоги або відмови від майнових прав (Kuts, 2010, p. 84). Дії винного спрямовано на примушування потерпілого виконати ці вимоги. Примушування полягає у вимозі щось передати чи від чогось відмовитися під погрозою. Форми погрози: а) погроза насильством щодо потерпілого чи його близьких родичів, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб; б) погроза знищення або пошкодження майна потерпілого чи його близьких родичів, а також майна, що знаходиться в їхньому віданні чи під охороною; в) погроза розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці, тобто шантаж (Hunia, 2014, p. 137).

У процесі досудового розслідування було встановлено, що підозрюваний за попередньою змовою з іншими особами, маючи протиправний корисливий умисел на заволодіння чужим майном, за допомогою телебачення, через чат СМС-знайомств, від імені дівчини призначили потерпілому зустріч. На зустрічі з потерпілим шляхом вимагання, зокрема присвоєння документів потерпілого, для подальшого обміну їх на грошові кошти, погрожуючи та застосовуючи насилля (удар рукою в обличчя потерпілого), заволоділи його документами: паспортом, водійським посвідченням, технічним паспортом на автомобіль. Щоб довести умисел до кінця, почали вимагати від потерпілого гроші – 500 доларів за повернення документів ("Vyrok Suvorovskoho raionnoho sudu", 2015).

У Славутському міськрайонному суді на розгляд чекає справа щодо жителів Хмельниччини, яким інкримінують ч. 2 ст. 149 КК України. Крім цієї статті, одного з чоловіків, якого вже було притягнуто до кримінальної відповідальності, підозрюють в учиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 189 КК України (вимога передачі чужого майна з погрозою вбивства), ч. 2 ст. 186 КК України (грабіж, учинений повторно), ч. 2 ст. 263 КК України (носіння іншої холодної зброї без передбаченого законом дозволу) та ч. 3 ст. 357 КК України (незаконне заволодіння паспортом). Останню статтю інкримінують також іншому обвинуваченому.

За матеріалами досудового розслідування, потерпілою «підприємливих» чоловіків стала 21-річна жителька Славутського району, яка працювала барменом у клубі районного центру. Власник закладу зобов'язав її виплатити борг клієнта, погрожуючи вбивством, змусив написати боргову розписку про повернення 40 тис. грн. Підприємець разом зі своїм знайомим змусили жінку, яка мала нестабільний заробіток і хвору матір (вразливий соціальний стан), відпрацювати гроші в Польщі. Для цього власним коштом виготовили закордонний паспорт, проте потерпілій документів і телефону не давали.

Реалізації задуманого завадили правоохоронці, які затримали одного з обвинувачених під час проходження паспортного контролю на пункті пропуску «Ягодин» у Волинській області, іншого – того самого дня у Хмельницькій області ("U Slavuti rozghliadatymut spravu", 2018).

5. *Заволодіння документами шляхом шахрайства.*

Шахрайство полягає в протиправному заволодінні чужим майном або придбанні права на майно шляхом обману потерпілого чи зловживання його довірою, характеризується тим, що особа, у віданні або під охороною якої є майно, сама передає його винному (Yemelianov, 2011, p. 166).

Шахрайство є своєрідною «інтелектуальною» злочинною діяльністю. Шахрай розробляє схеми проведення операції, обирає організаційні й технічні заходи, спрямовані на забезпечення можливостей її практичної реалізації. Встановлено такі розумові завдання, що виконують шахраї та спрямовані на визначення: предмета посягання; кола осіб, які зацікавлені в одержанні майнової вигоди; механізму впливу на потерпілого; місця, часу, обстановки вчинення шахрайських дій (Marymonska, & Mikhailina, 2016, p. 37).

Особливістю вилучення під час шахрайського заволодіння відповідними предметами є те, що вилучення тут відбувається за волею потерпілого, який сам передає документи, печатки або штампи винному. Проте воля потерпілого в разі шахрайського заволодіння фальсифікована обманом, спрямованим на те, щоб увести потерпілого в оману та схилити його до участі в процесі вилучення. На нашу думку, це визначає інструментальну своєрідність вилучення під час шахрайського заволодіння документами, печатками або штампами (Dziuba, 2008, p. 117).

Обвинувачений, перебуваючи біля будинку та маючи умисел на незаконне заволодіння паспортом громадянина України, з корисливих мотивів шляхом шахрайства ввів в оману потерпілого – під приводом тимчасового зберігання незаконно заволодів паспортом громадянина України. Згодом з метою використання підробленого документа для заволодіння чужим майном, щоб видати себе за потерпілого, наклеїв на фотокартку потерпілого власне фото. Використавши підроблений паспорт громадянина, обвинувачений заволодів музичним пультом і двома програвачами, документ залишив як заставу. Повертати речі не мав наміру, реалізував їх, отримані кошти привласнив ("Vyrok Uzhhorodskoho miskraionnoho sudu", 2014).

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в аналізі проблемних питань щодо способу незаконного заволодіння паспортом або іншим особистим важливим документом. На підставі аналізу судової практики (з 2012-го до лютого 2019 року) було визначено п'ять основних способів незаконного заволодіння особистими важливими документами, зокрема: викрадення, привласнення, придбання, вимагання документів, заволодіння ними шляхом шахрайства. Уперше серед способів незаконного заволодіння документами було виокремлено їх придбання. На підставі дослідження аргументовано, що сумнівним є виключно цивільно-правовий погляд на поняття «придбання». Акцентовано увагу на тому, що окреслене поняття має інше значення з кримінально-правової позиції. Задля ілюстрації кожного способу висвітлено судові справи, які демонструють способи реалізації злочинного наміру, мотив і мету злочинця.

Висновки

Спосіб учинення злочину – це складна структура, яка є надзвичайно важливою для встановлення кримінологічно значущих ознак злочинця. Диспозиція ч. 3 ст. 357 КК України передбачає, що незаконне заволодіння особистим важливим документом здійснюється в будь-який спосіб. Поняття незаконного заволодіння не міститься в КК України. Крім того, жодної бланкетної норми, яка дала б змогу визначити зміст такого поняття, не передбачено. Встановити вичерпний перелік способів заволодіння особистими документами не видається можливим. Водночас аналіз та оцінка відомостей, які містяться у відкритих реєстрах, дають змогу сформувати уявлення про найпоширеніші способи незаконного заволодіння паспортом або іншим особистим важливим документом. Зокрема, до таких способів незаконного заволодіння належать: викрадення, привласнення, придбання, вимагання документів, заволодіння ними шляхом шахрайства.

REFERENCES

Baulin, Yu.V., Borysov, V.I., & Havrysh, S.B. (et al.). (2006). *Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine].* V.V. Stashys, V.Ya. Tatsii (Eds.) (3th ed., rev.). Kharkiv: Odissei [in Ukrainian]

Chus, O.V. (2013). Osoblyvi oznaky predmetu zlochynu nezakonnoho pryvlasnennia osoboiu znaidenoho abo chuzhoho maina, shcho vypadkovo opynylos u nei [Particular signs of the object of the crime of misappropriation of a person found or someone else's property accidentally caught]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia, Law and public administration,* 130-135 [in Ukrainian].

Chus, O.V. (2013). Stan rozrobky kryminalnoi vidpovidalnosti za pryvlasnennia osoboiu znaidenoho abo chuzhoho maina, shcho vypadkovo opynylos u nei, abo skarbu [State of criminal responsibility for the appropriation of a person found or someone else's property accidentally found or a treasure]. *Pravo ta suspilstvo, Law and Society,* 129-136 [in Ukrainian].

Dziuba, Yu.P. (2008). Kryminalna vidpovidalnist za vykradennia, pryvlasnennia, vymahannia dokumentiv, shtampiv, pechatok, zavolodinnia nymy shliakhom shakhraistva chy zlovzhyvannia sluzhbovym stanovyshchem abo yikh poshkodzhennia (analiz skladu zlochynu) [Criminal liability for theft, misappropriation, solicitation of documents, stamps, seals, misappropriation or corruption or damage to them (crime analysis)]. *Candidate's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

Enikeev, M.I. (2001). *Iuridicheskaia psikhologiia [Legal psychology].* Moscow: NORMA-YNFRA [in Russian].

Hunia, I.I. (2014). Osoblyvosti obiektyvnoi storony vymahannia [Features of the objective side of solicitation]. *Forum prava, Forum of Law, 2,* 136-144. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2014_1_25.pdf [in Ukrainian].

Kundeus, V.H. (2004). Kryminalno-pravova kharakterystyka vykradennia [Criminal characteristics of abduction]. E*xtended abstract of candidate's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].

Kuts, V.M., & Kyrychenko, Yu.V. (2010). *Kryminalna vidpovidalnist za nezakonne vykorystannia elektroenerhii [Criminal liability for unlawful use of electricity].* Kyiv: Tsentr uchb.lit. [in Ukrainian].

Maksymovych, R. (2019). Obman yak naskrizne kryminalno-pravove poniattia [Deception as a cross-cutting criminal concept]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Bulletin of the University of Lviv, 69,* 153-160. doi: http://dx.doi.org/10.30970/vla.2019.69.153 [in Ukrainian].

Marymonska, A.P. & Mikhailina, T.V. (2016). *Shakhraistvo yak vyd protypravnoi povedinky [Fraud as a type of unlawful behavior].* Retrieved from http://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/3872/3905 [in Ukrainian].

Movchan, R.O. (2019). Shche raz pro rodovyi obiekt zlochyniv proty vlasnosti [Once again about the generic object of crimes against property]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka, Lugansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko, 3(87),* 145-156. doi: https://doi.org/10.33766/2524-0323.87.145-156 [in Ukrainian].

Piliavska, L.M. (2013). Zazdelehid ne obitsiane prydbannia chy zbut maina zdobutoho zlochynnym shliakhom, yak odyn iz vydiv prychetnosti do zlochynu [The acquisition or sale of criminal property as a form of involvement in a crime is not promised in advance]. *Aktualni problemy derzhavy i prava, Actual problems of the state and law.* Retrieved from http://www.apdp.in.ua/v69/47.pdf [in Ukrainian].

Prodam pasport, nedoroho! [Sell passport, cheap!]. (2018). *Yak pratsiuie chornyi rynok dokumentiv v Ukraini, How the black document market works in Ukraine.* Retrieved from https://uk.etcetera.media/prodam-pasport-nedorogo-yak-pratsyuye-chorniy-rinok-dokumentiv-v-ukrayini.html [in Ukrainian].

Sobko, H.M. (2019). Osoblyvosti obiektyvnykh ta subiektyvnykh oznak nasylnytskoho zavolodinnia chuzhym mainom ta yikh zakonodavche vidobrazhennia [Features of the objective and subjective signs of violent seizure of someone else's property and their legislative reflection]. *Problemy pravookhoronnoi diialnosti, Problems of law enforcement activities, 4(25).* doi: https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-4-198-204 [in Ukrainian].

U Slavuti rozhliadatymut spravu pro torhivliu liudmy [In Slavuta will consider the case of human trafficking]. (2018). *Sudova vlada, Judiciary.* Retrieved from https://oda.court.gov.ua/archive/412638 [in Ukrainian].

Vyrok Kyivskoho raionnoho sudu m. Poltavy vid 5 lystop. 2012 r. po spravi No. 1609/8425/12 [The verdict of the Kiev district court of Poltava of November 5, 2012 in Case No. 1609/8425/12]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://reyestr.court.gov.ua/Review/27312564 [in Ukrainian].

Vyrok Romenskoho miskraionnoho sudu Sumskoi oblasti vid 17 berez. 2016 r. po spravi No. 585/1173/16-k [The verdict of the Romny city district court of Sumy region from March 17, 2016 in the case No. 585/1173/16-к]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://reyestr.court.gov.ua/Review/56540632 [in Ukrainian].

Vyrok Saratskoho raionnoho sudu Odeskoi oblasti vid 10 lyp. 2014 r. po spravi No. 513/428/14-k [The judgment of the Saratov district court of the Odessa region from July 10, 2014 in the case No. 513/428/14-к]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://reyestr.court.gov.ua/Review/39742990 [in Ukrainian].

Vyrok Suvorovskoho raionnoho sudu m. Odesy vid 9 liut. 2015 r. po spravi No. 523/6492/14-k [The verdict of the Suvorovsky district court of Odessa from February 9, 2015 in the case No. 523/6492/14-к]. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42839887 [in Ukrainian].

Vyrok Uzhhorodskoho miskraionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti vid 22 kvit. 2014 r. po spravi No. 308/2515/14-k [The verdict of Uzhgorod city district court of Transcarpathian region from April 22, 2014 in the case No. 308/2515/14-к]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://reyestr.court.gov.ua/Review/38351906 [in Ukrainian].

Yemelianov, M.V. (2011). Poniattia ta vydy shakhraistva za kryminalnym kodeksom Ukrainy [Concepts and types of fraud under the Criminal Code of Ukraine]. *Pravo i suspilstvo, Law and Society,* 164-168 [in Ukrainian].

ZNordaniia, I.Sh. (1977). *Psiykhologopravovaia struktura sposoba sovershenіia prestupleniia [The legal structure of the crime].* Tbilisi: Sabchota Sakartvelo [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 3-тє, переробл. та доповн. Харків : Одіссей, 2006. 1184 с.

Чус О. В. Особливі ознаки предмету злочину незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилось у неї. *Право та державне управління.* 2013. С. 130–135.

Чус О. В. Стан розробки кримінальної відповідальності за привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилось у неї, або скарбу. *Право та суспільство.* 2013. С. 129–136.

Дзюба Ю. П. Кримінальна відповідальність за викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження (аналіз складу злочину) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2008. 213 с.

Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник. М. : НОРМА-ИНФРА, 2001. 517 с.

Гуня І. І. Особливості об'єктивної сторони вимагання. *Форум права.* 2014. № 2. С. 136–144. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2014_1_25.pdf.

Кундеус В. Г. Кримінально-правова характеристика викрадення : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 19 с.

Куц В. М., Кириченко Ю. В. Кримінальна відповідальність за незаконне використання електроенергії : монографія. Київ : Центр учб. літ., 2010.160 с.

Максимович Р. Обман як наскрізне кримінально-правове поняття. *Вісник Львівського університету*. 2019. Вип. 69. С. 153–160. (Серія «Юридична»). doi: http://dx.doi.org/10.30970/vla.2019.69.153.

Маримонська А. П., Міхайліна Т. В. Шахрайство як вид протиправної поведінки. 2016. URL: http://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/3872/3905.

Мовчан Р. О. Ще раз про родовий об'єкт злочинів проти власності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.* 2019. № 3 (87). С. 145–156. doi: https://doi.org/10.33766/2524-0323.87.145-156.

Пілявська Л. М. Заздалегідь не обіцяне придбання чи збут майна, здобутого злочинним шляхом, як один із видів причетності до злочину. *Актуальні проблеми держави і права.* 2013. URL: http://www.apdp.in.ua/v69/47.pdf.

Продам паспорт, недорого! Як працює чорний ринок документів в Україні. 2018. URL: https://uk.etcetera.media/prodam-pasport-nedorogo-yak-pratsyuye-chorniy-rinok-dokumentiv-v-ukrayini.html.

Собко Г. М. Особливості об'єктивних та суб'єктивних ознак насильницького заволодіння чужим майном та їх законодавче відображення. *Проблеми правоохоронної діяльності.* 2019. № 4 (25). doi: https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-4-198-204.

У Славуті розглядатимуть справу про торгівлю людьми. *Судова влада.* 2018. URL: https://oda.court.gov.ua/archive/412638.

Вирок Київського районного суду м. Полтави від 5 листоп. 2012 р. по справі № 1609/8425/12. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/27312564.

Вирок Роменського міськрайонного суду Сумської області від 17 берез. 2016 р. по справі № 585/1173/16-к. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/56540632.

Вирок Саратського районного суду Одеської області від 10 лип. 2014 р. по справі № 513/428/14-к. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/39742990.

Вирок Суворовського районного суду м. Одеси від 9 лют. 2015 р. по справі № 523/6492/14-к. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42839887.

Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 22 квіт. 2014 р. по справі № 308/2515/14-к. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/38351906.

Ємельянов М. В. Поняття та види шахрайства за кримінальним кодексом України. *Право і суспільство.* 2011. С. 164–168.

Жордания И. Ш. Психолого-правовая структура способа совершения преступления. Тбилиси : Сабчота Сакартвело, 1977. 233 с.

Стаття надійшла до редколегії 04.12.2019

Hetman A. – Researcher of the Department of Criminology and Penal Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0546-0498

Methods of Illegal Possession of a Personal Important Document

*The **purpose** of this article is to identify and characterize the main means of misappropriation of a passport or other important personal document. Based on our analysis, we aim to propose effective crime prevention measures. To achieve this goal, the author analyzed the case law and the materials of the pre-trial investigation. **Methodology.** In the course of the research specific sociological methods were used: mass questioning and examination of documents, in particular court decisions and materials of criminal proceedings, which made it possible to penetrate more deeply into the essence of the main ways of unlawful possession of a passport or other personally important document. The statistical method made it possible to compare the conclusions drawn from the sociological methods, which helped to determine whether the regularities established during the mass surveys and study of documents are typical and justified. The **scientific novelty** of the publication is that it outlines the problematic issues of the misappropriation of personal important documents. The author first examines in detail the ways that are most characteristic of the misappropriation of personal important documents. The article formulates the concept of the most common ways of misappropriation of a passport or other personal important document, outlines their content and essence, considers the category of «crime mode» and its place in the criminological characteristics of the offender and criminology as a whole. **Conclusions.** Based on the results of a scientific search, five main ways of misappropriation of a passport or other personally identifiable document are identified, including: theft, misappropriation, acquisition, extortion of documents, fraudulent misappropriation. According to the results of the study, it becomes possible to establish effective measures for the prevention of the crimes in this category.*

Keywords: method; illegal possession; acquisition; the theft; fraud; extortion; appropriation; passport; personal important document.

УДК 343.13 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.37

Атаманов О. М. – аспірант кафедри досудового розслідування навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7637-6392

Зміна повідомлення про підозру на досудовому розслідуванні

Метою *статті є аналіз кримінального процесуального законодавства України щодо інституту зміни повідомлення про підозру на досудовому розслідуванні для встановлення актуальних теоретичних і практичних проблем законодавства, а також надання пропозицій щодо шляхів їх розв'язання.* ***Методологія.*** *Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта і предмета дослідження. Визначальними були наукові методи системного аналізу й узагальнення.* ***Наукова новизна*** *публікації полягає в системному аналізі кримінального процесуального законодавства України в контексті вимог міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та у визначенні теоретичних і практичних проблем, без подолання яких процесуальна діяльність сторони обвинувачення в разі зміни письмового повідомлення про підозру не буде відповідати завданням кримінального провадження та гарантіям, визначеним міжнародними договорами. За результатами здійсненого дослідження сформульовано* ***висновки:*** *1) проаналізувавши можливі форми зміни повідомлення про підозру, запропоновано умовний поділ їх на три групи за критерієм зміни кваліфікації діяння: а) унаслідок якої кваліфікація діяння залишається незмінною, а зміни повідомлення про підозру спрямовано лише на належне формулювання обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (час, місце, спосіб, форма вини, мотив, мета й інші обставини вчинення кримінального правопорушення тощо); б) унаслідок якої відбувається зміна кваліфікації діяння в межах тієї самої статті Кримінального кодексу України (з однієї частини статті на іншу, у напрямі як зменшення, так і збільшення); в) унаслідок якої відбувається кардинальна зміна кваліфікації діяння та особі вже повідомляють про підозру в учиненні іншого кримінального правопорушення, передбаченого іншою статтею Кримінального кодексу України; 2) законодавчі положення, які регламентують інститут зміни повідомлення про підозру, потребують чіткішого врегулювання, що надасть можливість уникнути суперечностей у процесі їх правозастосування, у зв'язку із чим пропонуємо: а) статтю 279 Кримінального процесуального кодексу України викласти в такій редакції: «Стаття 279. Зміна повідомлення про підозру 1. Якщо під час досудового розслідування виникнуть підстави для зміни повідомлення про підозру, слідчий, прокурор зобов'язаний заново повідомити про підозру в порядку, передбаченому статтями 276–278 цього Кодексу. Якщо повідомлення про підозру здійснив прокурор, заново повідомити про підозру має право виключно прокурор. 2. У випадках, передбачених частиною першою цієї статті, слідчий, прокурор окремо виносить вмотивовану постанову про зміну повідомлення про підозру, яка може бути оскаржена слідчому судді в порядку, передбаченому пунктом 10 частини першої статті 303 цього Кодексу разом зі скаргою на повідомлення про підозру. 3. Якщо під час досудового розслідування частина повідомлення про підозру не підтвердилася, у зв'язку з наявністю підстав, передбачених частиною першою статті 284 цього Кодексу, прокурор своєю постановою закриває кримінальне провадження в цій частині повідомлення про підозру в порядку, передбаченому статтями 283 та 284 цього Кодексу. 4. З моменту зміни повідомлення про підозру раніше повідомлена підозра втрачає чинність, про що прокурор вказує в постанові про зміну повідомлення про підозру»; б) у статті 291 Кримінального процесуального кодексу України частину третю доповнити реченням такого змісту: «Відомості, передбачені пунктом 5 частини другої статті 291 цього Кодексу, які має містити обвинувальний акт, повинні відповідати змісту письмового повідомлення про підозру».*

Ключові слова: підозра; повідомлення; повідомлення про підозру; підозрюваний; зміна повідомлення про підозру.

Вступ

Завданнями кримінального провадження, зокрема досудового розслідування як його стадії, є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування та судового розгляду, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності відповідно до вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження було застосовано належну правову процедуру (ст. 2, п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Усебічне, швидке, повне й неупереджене досудове розслідування надає суду можливість дослідити обставини кримінального провадження, дати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законного і неупередженого процесуального рішення.

Попри численні зміни, які було внесено до нового КПК України 2012 року в процесі подальшого його практичного застосування, він досі містить дефекти нормативно-правового регулювання. Однією з таких проблем є відсутність чіткого й однозначного тлумачення поняття інституту повідомлення про підозру і такої його складової, як

© Атаманов О. М., 2020

зміна повідомлення про підозру, що призводить до варіативності тлумачення відповідних норм сторонами кримінального провадження та судом, а також неоднозначності їх практичної реалізації.

Звісно, щодо інституту повідомлення про підозру тривала жвава дискусія поміж науковців. Аспекти його у своїх роботах досліджували такі вчені, як: Ю. П. Аленін, А. В. Андрейчук, Є. В. Воротинцев, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренко, В. О. Гринюк, Л. М. Гуртієва, І. В. Єрьоменко, І. Г. Івасюк, О. В. Іващенко, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, Т. В. Лукашкіна, М. А. Погорецький, О. В. Расторгуєв, І. В. Рогатюк, Х. Р. Слюсарчук, О. Ю. Татаров, Л. Д. Удалова, І. А. Щербак та ін. Інституту зміни повідомлення про підозру було присвячено дослідження П. Д. Біленчука, Ю. М. Грошевого, Л. М. Лобойка, В. М. Тертишника, О. В. Фараон, В. М. Хотенця, М. Ю. Черкової, Р. Х. Якупова та ін.

Вагомими є здобутки в реформуванні кримінального процесуального законодавства та наближення його до високих європейських стандартів, однак актуальним залишається значний масив проблемних питань, які пов'язані з процесуальною діяльністю сторони обвинувачення під час повідомлення особі про підозру, зокрема в разі зміни повідомлення про підозру, у зв'язку з чим вони потребують подальшого наукового осмислення й визначення шляхів подолання.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є здійснення комплексного наукового аналізу кримінального процесуального законодавства України в частині процесуальної діяльності сторони обвинувачення в разі зміни письмового повідомлення про підозру, з огляду на положення міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, з метою встановлення актуальних теоретичних і практичних проблем українського законодавства та надання пропозицій щодо шляхів їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу

Підозрюваний може з'явитися в кримінальному провадженні як до початку досудового розслідування (наприклад, затримання особи під час учинення кримінального правопорушення), так і протягом розслідування (наприклад, коли в слідчого, прокурора наявні достатні докази для підозри особи в учиненні кримінального правопорушення). В останньому випадку важливе значення для дотримання прав і законних інтересів особи в кримінальному провадженні має своєчасність прийняття процесуального рішення про повідомлення про підозру. Тому повідомлення особі про підозру мають здійснювати одразу ж після встановлення достатніх доказів, а не відкладати до моменту закінчення досудового розслідування, коли всі обставини кримінального провадження буде вже встановлено. Така практика в діяльності слідчих органів призведе до обмеження прав підозрюваного, поверхневої перевірки його показань і пояснень, невчасного долучення до кримінального провадження захисника, що негативно позначиться на якості досудового розслідування.

Деякі питання забезпечення прав особи під час повідомлення про підозру або затримання за підозрою в учиненні кримінального правопорушення також досліджували вітчизняні науковці (Yednak Vitiuk, Krut, & Grokholskyi, 2020, p. 423-428).

Складене та вручене письмове повідомлення про підозру, що обов'язково має ґрунтуватися на отриманих у передбаченому КПК порядку фактичних даних – доказах, яке згодом трансформується в обвинувальний акт, визначає межі судового розгляду.

Таким чином, письмове повідомлення про підозру має бути обґрунтованим. Визначення терміна «обґрунтована підозра» практично закріплено в рішеннях Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), практику якого в кримінальному провадженні застосовують відповідно до ч. 2 ст. 8 та ч. 5 ст. 9 КПК України (Atamanov, 2019, p. 69). Зокрема, у п. 175 рішення у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (заява № 42310/04) від 21 квітня 2011 року «суд повторює, що термін "обґрунтована підозра" означає, що існують факти або інформація, які можуть переконати об'єктивного спостерігача в тому, що особа, про яку йдеться, могла вчинити правопорушення (див. рішення у справі "Фокс, Кемпбелл і Гартлі проти Сполученого Королівства" (Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom) від 30 серпня 1990 року, п. 32, Series A, № 182)» ("Rishennia Yevropeiskoho sudu", 2011).

Стандарт обґрунтованості підозри сформульований у Конвенції та практиці ЄСПЛ використовують і в міжнародному судочинстві, зокрема Міжнародний кримінальний суд (Amrutanshu, Dash, & Dhruv, Sharma, 2016).

Інститут зміни повідомлення про підозру передбачає, що слідчий, прокурор після повідомлення про підозру перевіряє свої попередні висновки вже з огляду на показання підозрюваного, продовжує встановлювати обставини кримінального провадження, унаслідок чого можливі зміна повідомлення про підозру (ст. 279 КПК України) ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012), її підтвердження або спростування.

Процедуру зміни обвинувачення (підозри) на досудовому розслідуванні також передбачено в низці країн Європи, зокрема в Нідерландах, Бельгії, Франції, Італії та Німеччині (Lonneke, Bas de, Wilde, Cupido, Fry, & Meijer, 2016, p. 5-6).

Цілком доречними є норми національного законодавства, які не обмежують сторону обвинувачення в складанні та врученні одного або кількох повідомлень про підозру, а пов'язують подію зміни повідомлення про підозру з випадками виникнення підстав для цього, що відповідає завданням і засадам кримінального провадження.

Такими підставами, залежно від обставин конкретного кримінального провадження та попередніх дій сторони обвинувачення в ньому, можуть бути як об'єктивні, так і суб'єктивні.

Суб'єктивними в цьому випадку є певні помилки під час складання первинного (попереднього) повідомлення про підозру (неправильна кваліфікація, незазначення обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (час, місце, спосіб, форма вини, мотив, мета й інші обставини вчинення кримінального правопорушення тощо), неправильна оцінка доказів й обставин тощо), що може бути наявне у випадках банального непрофесіоналізму.

До суб'єктивних також належать факти певного зловживання службовим становищем і навмисної кваліфікації дій у повідомленні про підозру за більш тяжким злочином з тією метою, щоб надалі запропонувати підозрюваному певний компроміс (наприклад, прокурор змінить кваліфікацію на менш тяжку статтю КК України, а підозрюваний уже визнає вину й погодиться підписати угоду).

У цьому дослідженні доцільно зосередити увагу на так званих об'єктивних підставах, розмежуванні термінів «зміна раніше повідомленої підозри» та «нова підозра», а також належному процесуальному оформленні слідчим, прокурором рішення про зміну повідомлення про підозру в кримінальному провадженні саме на досудовому розслідуванні.

Необхідно зауважити, що вимогу закону про повне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень не слід трактувати на користь багаторічного досудового розслідування кримінальних проваджень. Його має бути проведено в об'єктивно доцільний для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень термін, тобто в розумний строк, що є однією із засад кримінального провадження.

Водночас покладання на слідчого, прокурора вимоги щодо швидкого проведення досудового розслідування на практиці часто призводить до помилкової кваліфікації дій особи, повідомлення про підозру в момент, коли ще не всі необхідні для прийняття цього рішення відомості та докази зібрано, що іноді має наслідком незаконне повідомлення про підозру невинуватій особі тощо.

Отже, підсумком ефективного провадження досудового розслідування має бути чітка, мотивована, доведена, неспростовна, об'єктивна та справедлива підозра. Для цього повідомлення про підозру можуть неодноразово змінювати, корегувати та вмотивовувати.

Під час досудового розслідування кримінального провадження, зазначає О. В. Фараон, після повідомлення особі про підозру слідчим, прокурором можуть бути отримані нові докази або може бути надано іншу оцінку вже відомим доказам, у зв'язку із чим до того моменту, як слідчий прийме остаточне рішення в провадженні відповідно до вимог ст. 283 КПК України, формула повідомлення про підозру, викладена в повідомленні про підозру та вручена підозрюваному, може: 1) залишитися без змін з позицій як фактичних обставин учинення кримінального правопорушення певною особою, так і юридичної їх оцінки; 2) зазнати певних змін; 3) містити нову підозру (Faraon, 2014, p. 402-406).

Зокрема, зміну повідомлення про підозру регулює ст. 279 КПК України у взаємозв'язку з іншими статтями цього Кодексу, відповідно до якої у випадку виникнення підстав для повідомлення про нову підозру або зміну раніше повідомленої підозри слідчий, прокурор зобов'язаний виконати дії, передбачені статтею 278 цього Кодексу. Якщо повідомлення про підозру здійснив прокурор, повідомити про нову підозру або змінити раніше повідомлену підозру має право виключно прокурор ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

На підставі аналізу цих правових норм ми доходимо висновку, що законодавець не лише не визначає терміни «зміна раніше повідомленої підозри», «нова підозра», а й навіть не пропонує хоча б орієнтовного переліку випадків їх застосування, обмежившись лише формулюванням «у випадку виникнення підстав».

Правозастосовна практика не має однозначної відповіді щодо розмежування термінів «зміна раніше повідомленої підозри» та «нова підозра». Один з прикладів, що виникає на практиці, розглядає О. В. Фараон, яка зазначає, що особа вчинила декілька кримінальних правопорушень, що було внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), після чого їй було повідомлено про підозру в учиненні кримінального правопорушення за одним із них. Згодом ці кримінальні провадження об'єднано в одне провадження на підставі ч. 1 ст. 217 КПК України, оскільки в матеріалах досудових розслідувань, за одним з яких особу було повідомлено про підозру, а за другим хоч повідомлення особі й не було вручено, проте були достатні підстави вважати, що обидва кримінальні правопорушення, щодо яких здійснюють ці розслідування, учинені однією особою. Коли було зібрано достатні докази для повідомлення цієї особи про підозру за вчинення другого кримінального правопорушення, у слідчого та прокурора постало питання: як повідомляти особу про підозру: як про нову підозру або як про зміну раніше повідомленої? Слід зауважити, що під

час внесення відомостей прокурором до ЄРДР автоматизована система виключала можливість обрання пункту «повідомлення нової підозри», пропонуючи тільки вибір «зміна раніше повідомленої». Тобто це питання досі залишається відкритим (Faraon, 2016, p. 121).

Досліджуючи окреслене питання, обов'язково необхідно розглянути еволюцію зазначеного інституту, за результатами чого можна зазначити, що з часу набуття чинності новим КПК України – 19 листопада 2012 року – ст. 279 КПК України не зазнала жодних змін. Однак за попереднім КПК України від 28 грудня 1960 року (КПК України 1960 року) зміну й доповнення обвинувачення регламентувала ст. 141, у якій було зазначено: «якщо під час досудового слідства виникне необхідність змінити пред'явлене обвинувачення або доповнити його, слідчий зобов'язаний заново пред'явити обвинувачення з виконанням вимог, встановлених статтями 131, 132, 133 і 140 цього Кодексу» ("Kryminalno-protsesualnyi kodeks", 1960).

КПК України 1960 року визначав терміни «зміна» та «доповнення», однак в обох випадках слідчий був зобов'язаний заново пред'явити обвинувачення з виконанням встановлених вимог. Однозначно було визначено назву та форму відповідного процесуального рішення, яке мало бути винесено у вигляді процесуального документа – постанови про притягнення як обвинуваченого. Таким чином, у будь-якому разі слідчий фактично заново проводив процедуру пред'явлення обвинувачення, що на практиці усувало будь-які двозначні тлумачення, а також не викликало питань щодо чинності попередньої постанови про притягнення як обвинуваченого, оскільки термін «заново» вказував на те, що попередня постанова про притягнення як обвинуваченого втрачала чинність.

Чинний КПК України виключив процедуру «перепред'явлення підозри», замінивши її такими процесуальними рішеннями, як «нова підозра» або «зміна раніше повідомленої підозри», які, з огляду на неоднозначну практику їх застосування, потребують визначення та детального роз'яснення.

Отже, для висвітлення питання зміни повідомлення про підозру в контексті ст. 279 КПК України потрібно з'ясувати підстави, за наявності яких відбувається «зміна раніше повідомленої підозри» та «нова підозра».

У юридичній літературі науковці виокремили декілька різновидів і систем підстав зміни повідомлення про підозру (або зміни обвинувачення за КПК України 1960 року).

Зокрема, М. І. Бажанов запропонував умовно поділяти всі випадки зміни обвинувачення на три групи, а саме:

а) зміна обвинувачення у зв'язку з відпаданням частини обвинувачення, пред'явленого обвинуваченому;

б) зміна обвинувачення у зв'язку з виявленням нових кримінальних правопорушень, учинених обвинуваченим;

в) зміна обвинувачення у зв'язку зі зміною юридичної кваліфікації кримінального правопорушення, учиненого обвинуваченим (Baznanov, 1954, p. 12).

Дослідниця Л. М. Карнєєва визначає такі випадки зміни обвинувачення:

1) коли встановлено обставини, що раніше не були включені до обвинувачення (з'ясовано нові обставини, що впливають на індивідуалізацію відповідальності, встановлено епізоди злочинної діяльності, що раніше обвинуваченому не інкримінували);

2) коли діяння обвинуваченого кваліфікують інакше, ніж у попередній постанові про притягнення як обвинуваченого, що не залежить від тяжкості санкції;

3) коли внаслідок досудового розслідування встановлено, що обвинувачений вчинив кримінальне правопорушення, щодо якого обвинувачення не висували (Karneeva, 1982, p. 61).

Учені А. Я. Дубинський і В. А. Сербулов визначають, що зміна обвинувачення в широкому значенні цього поняття полягає у відпаданні частини обвинувачення; доповненні обвинувачення та власне зміні обвинувачення (називаючи останнє зміною обвинувачення у вузькому сенсі) (Dubinskiy, & Serbulov, 1989, p. 40).

На думку В. М. Тертишника, необхідність зміни обвинувачення постає у випадках:

1) коли під час проведення досудового розслідування в кримінальному провадженні після притягнення як обвинуваченого було виявлено інші епізоди злочину чи обставини, що вимагають перекваліфікації дій обвинуваченого;

2) коли буде встановлено, що обвинувачений учинив інші кримінальні правопорушення, щодо яких досудове розслідування не проводили взагалі;

3) коли частина обвинувачення не дістала підтвердження (Tertyshnyk, 1997, p. 399).

Водночас П. Д. Біленчук акцентує увагу тільки на загальних випадках зміни обвинувачення, а саме:

– коли постає необхідність доповнити її або змінити;

– коли частина обвинувачення не дістала підтвердження (Bilenchuk, 1999, p. 25).

Натомість Р. Х. Якупов поняттям «зміна обвинувачення» позначає ситуацію, коли первинне обвинувачення змінюється:

а) на більш тяжке (одночасно обвинуваченому разом з первинним виносять інше обвинувачення, що становить не якісь додаткові епізоди того самого кримінального правопорушення, а самостійне кримінальне правопорушення);

б) на таке, що суттєво відрізняється за своїми фактичними обставинами;

в) на більш легке (Iakupov, 1999, p. 70).

На нашу думку, найдетальніший і найповніший перелік підстав для зміни обвинувачення (за новим КПК України – зміни повідомлення про підозру) пропонують Ю. М. Грошевий та В. М. Хотенець. Такими підставами є:

а) непідтвердження будь-якої події кримінального правопорушення, що інкримінують обвинуваченому;

б) відсутність у діях особи складу кримінального правопорушення;

в) недоведеність участі обвинуваченого в учиненні одного або декількох кримінальних правопорушень з числа тих, що ставлять йому у вину під час притягнення як обвинуваченого;

г) непідтвердження обставин, що обтяжують відповідальність;

д) встановлення обставин, що змінюють оцінку та кваліфікацію вчинку (замах, закінчений злочин, повторність, продовжуваний злочин);

е) встановлення обставин, що спричиняють зміну оцінки ступеня співучасті обвинуваченого в кримінальному правопорушенні (або деяких з них), зокрема, закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами щодо інших осіб;

ж) встановлення обставин, що пом'якшують відповідальність;

и) наявність достатніх доказів, що вказують на вчинення обвинуваченим кримінального правопорушення, яке не інкримінували йому раніше (Hroshevyi, & Khotenets, 2000, p. 260).

У юридичній літературі також обстоюють думку, що зміна раніше повідомленої підозри полягає у:

а) висуненні нової підозри, не пов'язаної одним злочинним задумом з раніше повідомленою підозрою, у вчиненні кримінального правопорушення з до цього не відомими фактичними обставинами й іншою юридичною кваліфікацією;

б) доповненні попередньої підозри новими епізодами кримінального правопорушення, які кваліфікують за однією й тією самою статтею (частиною статті) кримінального закону;

в) уточненні фактичного змісту підозри (час, місце, наслідки тощо);

г) виключенні з раніше повідомленої підозри епізодів протиправної діяльності, які не знайшли підтвердження в процесі розслідування;

д) уточненні (зміні) юридичної кваліфікації раніше повідомленої підозри.

Тобто зміну раніше повідомленої підозри можуть здійснювати шляхом внесення коректив як у фактичну сторону розслідуваного кримінального правопорушення, так і в юридичну оцінку вчиненого.

Загалом слушною видається позиція О. В. Фараон, згідно з якою зміна повідомлення про підозру в широкому значенні цього поняття полягає в непідтвердженні частини повідомлення про підозру; доповненні повідомлення про підозру; зміні повідомлення про підозру.

Непідтвердження частини повідомлення про підозру означає, що повідомлення про підозру за окремим епізодом чи самостійним діянням не підтвердилося; не дістала підтвердження кваліфікуюча ознака; не дістала підтвердження певна дія в структурі окремого епізоду або діяння; виявилася зайвою кваліфікація діяння за сукупністю кримінальних правопорушень (за декількома статтями КК).

Непідтвердження частини повідомлення про підозру щодо окремого кримінального правопорушення або правопорушень здебільшого виникає внаслідок спростування будь-якої ознаки складу кримінального правопорушення, який інкримінують; самообмови підозрюваного; неякісного проведення досудового розслідування або слідчих дій; декриміналізації діяння.

Унаслідок непідтвердження частини повідомлення про підозру можуть виникнути ситуації, коли змінювати кваліфікацію не потрібно і коли це є необхідним, що зумовить складання нової підозри.

Доповнення повідомлення про підозру необхідне в тих випадках, коли в процесі розслідування, після повідомлення про підозру, з'ясовують нові факти злочинної діяльності особи. Додаткові обставини можуть зумовити підозру в новому кримінальному правопорушенні або заміну підозри в одному кримінальному правопорушенні на підозру в іншому (Faraon, 2016, p. 125-126).

Підставами доповнення обвинувачення (повідомлення про підозру), на думку М. Ю. Черкової, слід вважати випадки, коли:

а) після обвинувачення з'ясувалося, що обвинувачений, крім інкримінованого, учинив й інше кримінальне правопорушення;

б) у діях обвинуваченого, за вчинення яких його вже було притягнуто як обвинуваченого, виявляється самостійний склад кримінального правопорушення;

в) з'ясувалося, що особа, яка притягується до кримінальної відповідальності, вчинила кримінальне правопорушення у співучасті з іншими особами, яких до відповідальності не було притягнуто (Cherkova, 2006, p. 68).

На нашу думку, межа між уточненням підозри та його доповненням надто тонка. Ключовими аспектами під час вирішення цього питання є правова оцінка нових фактів, виявлених після повідомлення особі про підозру. Вдалий приклад зазначеної межі наводить М. Ю. Черкова, яка зазначає, що виявлення додаткового предмета крадіжки й включення його до повідомлення особі про підозру можна вважати уточненням підозри в частині переліку викраденого. Однак якщо вартість цього предмета в сукупності з вартістю решти викрадених речей у шістсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів

громадян на момент учинення кримінального правопорушення, з'являється така кваліфікуюча ознака, як особливо великий розмір, і йдеться вже про доповнення підозри шляхом зміни підозри (Cherkova, 2006, p. 112).

Згідно з твердженням Л. М. Лобойка, нове обвинувачення (повідомлення про підозру) – це одночасне ставлення особі первинного обвинувачення та іншого, самостійного кримінального правопорушення (Loboiko, 2007, p. 198).

Розглянувши позиції науковців, доходимо висновку, що в них, на відміну від чинного КПК України, розмежування між поняттями «зміна раніше висунутого обвинувачення» («зміна раніше повідомленої підозри») та «нове обвинувачення» («нова підозра») не здійснено, адже в обох випадках слідчий був зобов'язаний заново пред'явити обвинувачення («повідомлення про підозру»). Отже, ці положення є своєрідними новелами, закріпленими в ст. 279 КПК України.

Відповідно до визначення, що містить академічний тлумачний словник української мови, «зміна – це перехід, перетворення чого-небудь (стану, руху, ознаки, властивості тощо) у щось якісно інше; змінювання» ("Akademichnyi tlumachnyi slovnyk", 1972, p. 621).

Слово «новий» в українській мові тлумачать як такий, що недавно виник, з'явився, не існував раніше; недавно зроблений, створений тощо ("Akademichnyi tlumachnyi slovnyk", 1974, p. 433).

Застосувавши ці визначення слів до поняття «повідомлення про підозру в кримінальному провадженні», вважаємо, що відмінність між «зміною раніше повідомленої підозри» та «новою підозрою» полягає в тому, що «зміна раніше повідомленої підозри» відбувається за наявності попередньої підозри та в разі виникнення потреби її зміни, а «нову підозру» повідомляють лише в тому випадку, коли за окремим фактом особі ще не було повідомлено про підозру взагалі.

Крім цього, на думку О. В. Фараон, унаслідок внесення змін до «раніше повідомленої підозри» слідчий, прокурор та інші учасники процесу вже постануть перед наявністю в кримінальному провадженні «нової підозри», яка виникла внаслідок отримання змін, що були внесені до попередньої підозри (Faraon, 2014, p. 404).

Під час розмежування термінів «зміна раніше повідомленої підозри» та «нова підозра» постає й інше питання: як слід називати повідомлення про підозру, коли, наприклад, зміни в одному кримінальному провадженні настільки суттєві, що стосуються і зміни вже врученого повідомлення про підозру, і появи додаткових кримінальних правопорушень, за якими необхідно скласти та вручити визначене законодавцем «нове повідомлення про підозру.

З огляду на викладене вище трактування термінів «зміна раніше повідомленої підозри» та «нова підозра», у такому кримінальному провадженні підозру змінюють, оскільки до цього особі вже було повідомлено про підозру й частина змін стосується саме кримінальних правопорушень, де підозру вже було повідомлено. З іншого боку, у зв'язку з наявністю нових фактів, тобто інших кримінальних правопорушень, які попередньо об'єднані в одне провадження, постає необхідність у повідомленні особі нової підозри. Тому не дивно, що на практиці слідчий та/або прокурор не має чіткого розуміння того, яке процесуальне рішення він зобов'язаний прийняти: змінювати підозру, чи повідомляти нову, чи взагалі складати два акти (перший – про зміну раніше повідомленої підозри, а другий – про нову підозру). На жаль, законодавець так і не надав відповіді на ці питання.

Тому слідчі та/або прокурори розв'язують цю проблему на власний розсуд: дехто змінює підозру, інші повідомляють про нову, треті – повідомляють про зміну раніше повідомленої підозри та про нову підозру в одному процесуальному рішенні (документі), четверті – повідомляють нові підозри, змінюють раніше повідомлені в різних кримінальних провадженнях, а потім уже їх об'єднують в одне, щоб уникнути окреслених вище проблем. Як наслідок дій останніх у кримінальному провадженні існує декілька окремих повідомлень про підозру й немає єдиного узагальнювального повідомлення про підозру, що дезорієнтує учасників кримінального провадження, ускладнює роботу слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Отже, положення ст. 279 КПК України не можуть залишатися в чинному вигляді, оскільки розмежування законодавцем термінів «зміна раніше повідомленої підозри» та «нова підозра» є недоцільним навіть з огляду на сутність цих понять, адже змінена підозра вже є новою підозрою. Розмежування цих визначень не зумовлює жодних процесуальних наслідків, а лише ускладнює процес реалізації аналізованого положення в практичній діяльності.

Досліджуючи питання належного процесуального оформлення слідчим, прокурором рішення про зміну повідомлення про підозру в кримінальному провадженні саме на досудовому розслідуванні, слід констатувати, що чинний КПК України не дає чіткої відповіді на це питання, а за таких умов кожний слідчий та/або прокурор вирішує його на власний розсуд, що призводить до варіативності застосування відповідних норм і неоднакової їх практичної реалізації, що є неприпустимим з позиції дотримання засад кримінального провадження.

Цілком очевидно, що в учасників кримінального провадження не має бути сумнівів і неоднозначних трактувань щодо прийнятих процесуальних рішень, усі учасники кримінального провадження повинні дотримуватися основних

засад кримінального провадження, прийняті процесуальні рішення та дії мають бути чіткими, зрозумілими, логічними й послідовними та в обов'язковому порядку належно оформлені шляхом створення відповідних процесуальних документів.

З огляду на викладене вище, зокрема в частині невисвітлення ні в ст. 279, ні в інших статтях КПК України суті термінів «зміна підозри», «нова підозра», незазначення чіткого й виключного переліку випадків їх застосування під час виконання таких дій, необхідно керуватися загальними засадами кримінального провадження та іншими статтями КПК України.

Зокрема, ст. 110 КПК України визначає, що процесуальними рішеннями є всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду, а рішення слідчого, прокурора приймають у формі постанови. Постанову виносять у випадках, передбачених цим Кодексом, а також коли слідчий, прокурор визнає це за необхідне ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Таким чином, цілком логічним буде твердження, що в разі, коли слідчий, прокурор під час досудового розслідування доходить висновку про необхідність застосування ст. 279 КПК України, таке процесуальне рішення має бути прийнято у відповідній процесуальній формі – мотивованій постанові, яка повинна містити відомості про зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови, мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування та посилання на положення цього Кодексу.

Насамперед це стосується саме випадків, коли внаслідок зміни повідомлення про підозру відбувається повідомлення особі про підозру в учиненні іншого кримінального правопорушення, ніж було до цього.

Зазначений процесуальний документ в обов'язковому порядку має бути долучено до матеріалів кримінального провадження, оскільки:

– на такій стадії кримінального провадження, як досудове розслідування, це процесуальне рішення, оформлене відповідним мотивованим процесуальним документом, дає всім учасникам кримінального провадження змогу зрозуміти, які саме підстави виникли у слідчого та/або прокурора, що зумовили прийняття такого процесуального рішення, адже це може докорінно змінити напрям кримінального провадження та правові позиції учасників кримінального провадження;

– оскільки підстави для зміни повідомлення про підозру можуть бути різними: від уточнення певних обставин і відомостей до, наприклад, недопустимості певних доказів, відсутності обґрунтування такого рішення шляхом оформлення відповідної мотивованої постанови, – це створює поле для зловживання слідчим та/або прокурором своїм становищем, а також призводить до необізнаності сторони захисту й інших учасників кримінального провадження, що порушує їхні права.

Таким чином, закріплення обов'язку сторони обвинувачення під час оформлення процесуального рішення про зміну повідомлення про підозру прийняти мотивовану постанову як складову процесу зміни підозри відповідатиме засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, належать верховенство права, законність, забезпечення права на захист і права на оскарження процесуальних рішень.

Чинний КПК України не передбачає процедури закриття кримінального провадження в частині непідтвердження раніше повідомленої підозри, однак це не означає, що цієї проблеми немає.

У юридичній літературі обстоюють позицію, згідно з якою не завжди за умови відсутності частини обвинувачення (підозри) слід приймати рішення про часткове закриття провадження. Дослідники Ф. Н. Фаткуллін і Н. В. Жогін наводять приклад ситуації, коли за наявності фактичної фабули складного обвинувачення відбувається вилучення з неї окремих діянь або епізодів, які становили частину інкримінованого обвинувачення сукупного, повторного або збірного злочину. Вони зазначають, що в таких випадках слід приймати рішення про зміну обвинувачення, вилучення з нього фактів, які не підтвердилися, і, коли в цьому є необхідність, – про перекваліфікацію злочинного діяння в частині, що залишилася (ZNogin, & Fatkullin, 1965, p. 148).

Однак таку позицію ми не поділяємо, оскільки вважаємо, що слідчий, прокурор повинні не просто констатувати факт зміни обставин, а й чітко пояснити, чим завершилося розслідування конкретного кримінального правопорушення (епізоду), тому наявність лише зміненого повідомлення про підозри не цілком відобразить сутність того, що відбувається.

Таку думку схвалюють В. Я. Тацій, В. П. Пшонка, Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, О. Г. Шило та інші вчені, які зазначають: якщо особі було повідомлено про підозру в учиненні декількох кримінальних правопорушень, а під час перевірки встановлено, що частину підозри не підтверджено (встановлено відсутність події кримінального правопорушення, відсутність у діянні складу кримінального правопорушення, не встановлено достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпано можливості їх отримання, а також інші підстави, передбачені ч. 1 ст. 284 КПК України), окрім зміни підозри (слідчий або прокурор), прокурор має прийняти також постанову про закриття кримінального провадження в частині підозри відповідно до вимог ст. 284 КПК України, про що він повинен внести відомості до ЄРДР (ч. 3 ст. 283

КПК України) (Hroshevyi, Tatsii, & Pshonka, 2013, p. 469).

Обґрунтовуючи таку позицію, додатково зауважимо, що процес закриття кримінального провадження щодо підозрюваного або закриття кримінального провадження загалом визначений ст. 284 КПК України. Зокрема, слідчий або прокурор, встановивши під час досудового розслідування наявність підстав, передбачених ч. 1 ст. 284 КПК України, зобов'язаний прийняти постанову про закриття кримінального провадження. Водночас постанову про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного з підстав, передбачених ч. 1 цієї статті, приймає виключно прокурор ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Однак застосовувати цей підхід до всіх випадків зміни повідомлення про підозру, на нашу думку, не можна, оскільки кримінальне провадження – це досудове розслідування та судове провадження, процесуальні дії у зв'язку з учиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність (п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК України) ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Досудове розслідування – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України). Аналогічні положення закріплено в статтях 214 (початок досудового розслідування) та 283 (загальні положення закінчення досудового розслідування) КПК України ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Водночас досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР (ч. 2 ст. 214 КПК України). До ЄРДР, зокрема, вносять відомості про попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону про кримінальну відповідальність (ч. 5 ст. 214 КПК України) ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

На підставі аналізу цих правових норм вбачається, що закриттю підлягає лише та частина складеного та врученого повідомлення про підозру, підставами для зміни якої стали випадки, передбачені в ч. 1 ст. 284 КПК України.

Цю позицію проілюструємо на прикладі. Первинне (попереднє) повідомлення про підозру було складено та вручено особі за кримінальним провадженням, у якому було об'єднано три кримінальні провадження за фактами таємного викрадення чужого майна (крадіжка), за ч. 1 ст. 185 КК України (перше за часом учинення кримінальне правопорушення) та за ч. 2 ст. 185 КК України (інші два кримінальні правопорушення, в обох – за кваліфікуючою ознакою повторності). Розглянемо два випадки зміни повідомлення про підозру:

1) під час з'ясування даних, що характеризують особу, у частині відомостей про судимість було встановлено, що особа має незняту та непогашену судимість за вчинений злочин, передбачений ст. 186 КК України (грабіж) ("Kryminalnyi kodeks", 2001), і лише це стало підставою для зміни повідомлення про підозру, тому сторона обвинувачення склала та вручила повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри за ч. 2 ст. 185 КК України (усі три кримінальні правопорушення за кваліфікуючою ознакою повторності);

2) під час здійснення досудового розслідування, крім встановлення незнятої та непогашеної судимості особи за вчинений злочин, передбачений ст. 186 КК України (грабіж), встановлено відсутність події першого кримінального правопорушення, а також не встановлено достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпано можливості їх отримати за другим кримінальним правопорушенням; усе це стало підставою для зміни повідомлення про підозру, у зв'язку із чим сторона обвинувачення склала та вручила повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри за ч. 2 ст. 185 КК України (лише третє кримінальне правопорушення за кваліфікуючою ознакою повторності).

Попри те що повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри за своєю правовою кваліфікацією не відрізняється – ч. 2 ст. 185 КК України, перший випадок не потребує винесення постанови прокурора про закриття кримінального провадження, а другий випадок, навпаки, потребує винесення постанови прокурора про закриття кримінального провадження (умовно – перше та друге кримінальні правопорушення).

Таким чином, в останньому випадку, визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для зміни раніше повідомленої підозри, сторона обвинувачення зобов'язана:

– прийняти відповідну обґрунтовану та мотивовану постанову, у якій викласти відомості щодо підстав для зміни підозри;

– прийняти постанову про закриття кримінального провадження на підставі п. 1 ч. 1 ст. 284 КПК України, у зв'язку із встановленням відсутності події першого кримінального правопорушення і на підставі п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК України, у зв'язку з невстановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпаності можливостей їх отримати за другим кримінальним правопорушенням;

– скласти повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри;

– здійснити вручення повідомлення про зміну раніше повідомленої підозри в порядку, передбаченому ст. 278 КПК України.

Необхідність саме такого процесуального порядку вчинення процесуальних дій засвідчує зіставлення ч. 1 та 4 ст. 284 КПК України з ч. 5 цієї статті, у якій зазначено, що рішення прокурора про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного не є перешкодою для продовження досудового розслідування стосовно відповідного кримінального правопорушення ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

На наш погляд, приймаючи процесуальні рішення саме в такому порядку й оформлюючи їх зазначеними вище процесуальними документами, слідчий та/або прокурор забезпечать розумний баланс і дотримання прав, свобод й інтересів усіх учасників кримінального провадження, адже:

– усі учасники кримінального провадження мають можливість вичерпно дізнатися про мотиви й обґрунтування прийнятого слідчим та/або прокурором рішення;

– це унеможливлює будь-які зловживання з боку сторони обвинувачення, оскільки викладене в процесуальному документі обґрунтування рішення згодом не можна змінити (пояснити інакше) залежно від зовнішніх обставин чи суб'єктивних мотивів особи, яка його прийняла;

– виключає всі спірні й неоднозначні питання щодо чинності раніше повідомленої підозри в кримінальному провадженні;

– забезпечує захист прав підозрюваного шляхом зняття (виключення) необґрунтованої підозри в учиненні раніше інкримінованого кримінального правопорушення;

– не перешкоджає захисту прав потерпілого, оскільки постанова про закриття кримінального провадження може бути ним оскаржена;

– у разі наявності для цього підстав, таке рішення не перешкоджає продовженню досудового розслідування щодо відповідного кримінального правопорушення.

На жаль, результати дослідження практики засвідчують, що таке бачення цього процесу не збігається з поглядами сторони обвинувачення, адже виносити постанову про закриття кримінального провадження стосовно особи, якій було вручено повідомлення про підозру, може мати для них негативні наслідки у вигляді цивільно-правової, дисциплінарної та навіть кримінальної відповідальності.

Дисциплінарна та кримінальна відповідальність може настати для посадових осіб сторони обвинувачення лише в разі встановлення певних умисних дій під час притягнення до кримінальної відповідальності, за недбалості, тощо. Отже, має бути наявна та доведена відповідна форма вини, що не є обов'язковою вимогою у випадку застосування цивільно-правової відповідальності, підстави для настання якої розглянемо нижче.

Згідно зі ст. 19 Конституції України, органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України ("Konstytutsiia Ukrainy", 1996).

Відповідно до ст. 56 Конституції України, кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень ("Konstytutsiia Ukrainy", 1996).

Згідно із ч. 1 ст. 130 КПК України, шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовує держава за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

У статтях 22, 23 Цивільного кодексу (ЦК) України визначено загальні підстави для відшкодування майнової та моральної шкоди.

Окремо загальні підстави відповідальності за завдану майнову та моральну шкоду передбачено в нормах статей 1166, 1167 ЦК України, відповідно до яких шкоду, завдану фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовує особа, яка її завдала, за наявності вини ("Tsyvilnyi kodeks", 2003).

Спеціальні підстави відповідальності за шкоду, завдану органом державної влади, зокрема органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, визначені ст. 1176 ЦК України. Ці підстави характеризуються особливостями суб'єктного складу заподіювачів шкоди, серед яких законодавець виокремлює посадових чи службових осіб органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органи досудового розслідування, прокуратури або суду, а також особливим способом заподіяння шкоди. Сукупність цих умов і є підставою покладення цивільної відповідальності за завдану шкоду саме на державу в повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів.

Порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органу досудового розслідування, прокуратури або суду, встановлюється законом (ч. 7 ст. 1176 ЦК України) ("Tsyvilnyi kodeks", 2003).

Зокрема, це Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР з подальшими змінами (Закон № 266/94-ВР) ("Zakon Ukrainy", 1994).

У ст. 1 цього Закону передбачено, що підлягає відшкодуванню шкода, завдана громадянинові внаслідок, зокрема, незаконного повідомлення про підозру в учиненні кримінального правопорушення. У випадках, зазначених у ч. 1 цієї статті, завдану шкоду відшкодовують у повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури і суду.

Відповідно до ст. 2 Закону № 266/94-ВР, право на відшкодування шкоди в розмірах і в порядку, передбачених цим Законом, виникає у випадках, зокрема, закриття кримінального провадження за відсутністю події кримінального правопорушення, відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення або невстановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпання можливостей їх отримати.

Згідно зі ст. 3 Закону № 266/94-ВР, в окреслених у ст. 1 цього Закону випадках громадянинові відшкодовують (повертають): 1) заробіток та інші грошові доходи, які він втратив унаслідок незаконних дій; 2) майно (а саме гроші, грошові вклади й відсотки від них, цінні папери та відсотки від них, частка в статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, і прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), конфісковане або звернене в дохід держави судом, вилучене органами досудового розслідування, органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт; 3) штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові витрати й інші витрати, сплачені громадянином; 4) суми, сплачені громадянином у зв'язку з наданням йому юридичної допомоги; 5) моральна шкода ("Zakon Ukrainy", 1994).

Унаслідок здійсненого аналізу відшкодування лише моральної шкоди в разі незаконного притягнення до кримінальної відповідальності за розглянутими касаційною інстанцією справами протягом 2016–2019 років встановлено, що ці суми в середньому коливаються від 100 до 300 тис. грн, в окремих випадках сягають 500 тис. грн ("Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu", 2017).

Звісно, усі ці суми на відшкодування майнової та моральної шкоди стягують з держави в повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів.

Однак ця ситуація змінилася після доповнення ст. 130 КПК України ч. 2 такого змісту: «держава, відшкодувавши шкоду, завдану слідчим, прокурором, застосовує право зворотної вимоги до цих осіб у разі встановлення в їхніх діях складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили, або дисциплінарного проступку незалежно від спливу строків застосування та дії дисциплінарного стягнення» ("Zakon Ukrainy", 2018).

Таким чином, прийняття слідчим, прокурором рішення про закриття кримінального провадження на підставі п. 1–3 ч. 1 ст. 284 КПК України після повідомлення особі про підозру, що буде підтвердженням незаконного притягнення особи до кримінальної відповідальності, може мати для зазначених посадових осіб негативні наслідки у вигляді цивільної (майнової) відповідальності.

За таких умов, звісно, прокурор буде намагатися ухилятися від прийняття такого процесуального рішення, як постанова про закриття кримінального провадження, у зазначених вище випадках. Практика засвідчує, що йому простіше прийняти рішення про зміну раніше повідомленої підозри та/або про нову підозру, тим самим «приховати» факт незаконного притягнення особи до кримінальної відповідальності. Нечітке законодавче регулювання таких випадків лише сприяє слідчому, прокурору в приховуванні фактів порушення прав і свобод осіб та встановленні відповідних перепон для відновлення порушених прав, відшкодування завданої незаконними діями майнової та моральної шкоди.

На нашу думку, саме так і має відбуватися процес зміни повідомлення про підозру в кримінальному провадженні, однак, щоб примусити слідчого та/або прокурора прийняти мотивовану постанову з чітким і зрозумілим обґрунтуванням підстав для зміни підозри, а також постанову про закриття кримінального провадження за раніше повідомленою підозрою, стороні захисту доведеться докласти чимало зусиль для обґрунтування клопотань і скарг, а потім ще й переконати слідчого суддю у своїй правоті. Навіть за таких умов це в жодному разі не гарантуватиме позитивного результату, оскільки всі окреслені питання не регламентовано в чинному КПК України.

Тому цілком логічним, швидким і законним вирішенням цього питання буде саме внесення відповідних змін до кримінального процесуального законодавства України в частині процесуального врегулювання обов'язку слідчого, прокурора за наявності відповідних підстав прийняти зазначені вище процесуальні рішення.

Водночас досі залишається відкритим питання щодо правового статусу первинного (попереднього) повідомлення про підозру, яке

складено та вручено раніше: чи втрачає воно свою силу автоматично після вручення зміненого повідомлення про підозру.

Відповідаючи на це питання, слід зазначити, що наявність у кримінальному провадженні одночасно двох або більше чинних повідомлень про підозру, на нашу думку, дезорієнтує підозрюваного, унеможливлює створення чіткої та зрозумілої правової позиції щодо захисту, що порушує конституційні та конвенційні стандарти додержання прав особи на захист, а це згодом може стати підставою для визнання всіх доказів недопустимими через визнання судом істотним порушенням прав людини й основоположних свобод.

Крім цього, доволі складно заперечувати той факт, що в разі зміни повідомлення про підозру слідчий та/або прокурор фактично відмовляється від раніше складеної та врученої підозри й подальше досудове розслідування здійснює за зміненою підозрою.

На думку В. В. Шимановського, винесення постанови, у якій сформульовано нове обвинувачення, лишає процесуальної сили раніше винесену постанову (Shimanovskiy, 1990, p. 112).

Іншу позицію з цього приводу обстоює Л. М. Карнєєва, стверджуючи, що наявність в одному провадженні кількох різноманітних постанов про притягнення як обвинуваченого може дезорієнтувати й обвинуваченого, і суд (Karneeva, 1982, p. 61).

Схожу позицію обґрунтовують А. Я. Дубинський і В. А. Сербулов, визначаючи, що наявність у провадженні декількох постанов про притягнення як обвинуваченого однієї особи може дезорієнтувати самого обвинуваченого, а також прокурора й суд (Dubinskiy, & Serbulov, 1989, p. 45).

Отже, ми поділяємо підхід Л. М. Карнєєвої, яка доводить, що нова постанова про притягнення як обвинувачення має бути узагальненою, її виносять не в доповнення до попередніх постанов про притягнення як обвинуваченого, а замість раніше винесених постанов (Karneeva, 1971, p. 51).

Аналогічні думки загалом схвалюють С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко, які вважають, що за необхідності змінити або доповнити повідомлення про підозру слід ураховувати, що нове повідомлення про підозру має бути узагальненим, його складають не в доповнення до попередніх повідомлень, а замість раніше складених повідомлень про підозру (Kivalov, Mishchenko, & Zakharchenko, 2013, p. 588).

На нашу думку, саме такий порядок надає можливість підозрюваному найповніше реалізувати своє право на захист, а також інші процесуальні права. Ознайомившись із таким актом, який містить повідомлення про підозру в повному обсязі, підозрюваний має можливість глибше усвідомити сутність підозри, чого складно було б досягти, якби підозру було викладено в окремих повідомленнях про підозру в межах одного кримінального провадження. У цьому випадку раніше повідомлена підозра, залишаючись у матеріалах кримінального провадження, втрачає свою силу, про що має бути зазначено в зміненому повідомленні про підозру або відповідній постанові, у якій має бути викладено відомості щодо підстав для зміни підозри.

Слід акцентувати увагу й на питанні наявності на практиці непоодиноких випадків того, що обвинувачення в обвинувальному акті відрізняється від підозри у відповідному повідомленні про підозру.

На нашу думку, це відбувається тому, що законодавець не врахував можливість фактичної зміни підозри (повідомлення особі про підозру) в обвинувальному акті, відповідно до положень ст. 291 КПК України, яка не встановлює жодних обмежень для цього ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Очевидно, що обвинувачення не може виходити за межі формулювання підозри в повідомленні про підозру, однак незакріпленість цього положення в КПК України дає змогу окремим слідчим та/або прокурорам активно користуватися цим та апелювати до відсутності прямої заборони таких дій.

Окреслену проблему доцільно розв'язати шляхом внесення відповідних доповнень до ст. 291 КПК України.

Повідомлення про нову підозру або про зміну раніше повідомленої підозри вручають підозрюваному в порядку, передбаченому ст. 278 КПК України, його невідкладно вносить слідчий, прокурор до ЄРДР (ч. 4 ст. 278 КПК України) ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Крім того, Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затвердженe наказом Генеральної прокуратури України 6 квітня 2016 року за № 139, передбачає, що до Реєстру вносять відомості про час і дату повідомлення про підозру, зміну, скасування повідомлення про підозру, особу, яку повідомлено про підозру, правову кваліфікацію кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюють особу, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність (ч. 4 ст. 278, ст. 279, ч. 2 ст. 307 КПК України) (абз. 11 п. 1 гл. 2 розділу І зі змінами, внесеними згідно з наказом Генеральної прокуратури України від 31 січня 2019 року № 16) ("Nakaz HPU", 2016).

Увагу слід акцентувати на законності повідомлення про нову підозру або про зміну раніше повідомленої підозри з огляду на особу автора первинного повідомлення. Якщо первинне

повідомлення зробив слідчий, то нове повідомлення або зміну першого повідомлення може зробити як слідчий, так і прокурор, однак якщо повідомлення про підозру здійснив прокурор, повідомити про нову підозру або змінити раніше повідомлену підозру має право тільки прокурор (Hroshevyi, Tatsii, & Pshonka, 2013, p. 469).

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що ст. 279 КПК України потребує невідкладного доопрацювання та внесення відповідних змін, що сприятиме виконанню основних завдань кримінального провадження. Також ми вважаємо, що запропоновані зміни та доповнення, викладені нижче, може бути використано для вдосконалення кримінального процесуального законодавства України.

Наукова новизна

У публікації висвітлено деякі проблемні питання, пов'язані з процесуальною діяльністю сторони обвинувачення в разі зміни письмового повідомлення про підозру. Складнощі в цих випадках постають тому, що законодавець не цілком дотримується принципу правової (юридичної) визначеності в частині такої загальноправової категорії, як «якість і точність закону», який відіграє надважливе значення у формуванні та функціонуванні системи права демократичної держави. Європейський суд у своїх рішеннях неодноразово доходив висновку, що принцип правової визначеності є одним із фундаментальних аспектів верховенства права. За таких обставин практичне застосування за значених норм є неодноманітним, часто хибним з позиції дотримання засад кримінального провадження. Усунення виявлених недоліків можливе лише внаслідок внесення відповідних змін до КПК України, які й було запропоновано. За результатами здійсненого аналізу сформульовано умовний поділ форм зміни повідомлення про підозру на три групи за критерієм зміни кваліфікації діяння.

Висновки

З огляду на можливі форми зміни повідомлення про підозру, ми пропонуємо власний умовний поділ їх на три групи за критерієм зміни кваліфікації діяння:

1) унаслідок якої кваліфікація діяння залишається незмінною, а зміни повідомлення про підозру спрямовано лише на належне формулювання обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (час, місце, спосіб, форма вини, мотив, мета й інші обставини вчинення кримінального правопорушення тощо);

2) унаслідок якої відбувається зміна кваліфікації діяння в межах тієї самої статті КК України (з однієї частини статті на іншу, у напрямі як зменшення, так і збільшення);

3) унаслідок якої відбувається кардинальна зміна кваліфікації діяння та особі вже повідомляють про підозру в учиненні іншого кримінального правопорушення, передбаченого іншою статтею КК України.

Законодавчі положення, які регламентують інститут зміни повідомлення про підозру, потребують чіткішого врегулювання, що надасть можливість уникнути суперечностей у процесі їх правозастосування, у зв'язку із чим пропонуємо: а) статтю 279 КПК України викласти в такій редакції:

«Стаття 279. Зміна повідомлення про підозру

1. Якщо під час досудового розслідування виникнуть підстави для зміни повідомлення про підозру, слідчий, прокурор зобов'язаний заново повідомити про підозру в порядку, передбаченому статтями 276–278 цього Кодексу. Якщо повідомлення про підозру здійснив прокурор, заново повідомити про підозру має право виключно прокурор.

2. У випадках, передбачених частиною першою цієї статті, слідчий, прокурор окремо виносить вмотивовану постанову про зміну повідомлення про підозру, яка може бути оскаржена слідчому судді в порядку, передбаченому пунктом 10 частини першої статті 303 цього Кодексу разом зі скаргою на повідомлення про підозру.

3. Якщо під час досудового розслідування частина повідомлення про підозру не підтвердилася, у зв'язку з наявністю підстав, передбачених частиною першою статті 284 цього Кодексу, прокурор своєю постановою закриває кримінальне провадження в цій частині повідомлення про підозру в порядку, передбаченому статтями 283 та 284 цього Кодексу.

4. З моменту зміни повідомлення про підозру раніше повідомлена підозра втрачає чинність, про що прокурор вказує в постанові про зміну повідомлення про підозру»;

б) у статті 291 КПК України частину третю доповнити реченням такого змісту: «Відомості, передбачені пунктом 5 частини другої статті 291 цього Кодексу, які має містити обвинувальний акт, повинні відповідати змісту письмового повідомлення про підозру».

Сподіваємося, що здійснене нами дослідження приверне увагу законодавця та практичних працівників і допоможе підвищити якість й ефективність їхньої діяльності.

REFERENCES

Akademichnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy (1970-1980) [Academic Interpretative Dictionary of the Ukrainian Language (1970-1980). (1972). (Vol. 3). (n.d.). *sum.in.ua.* Retrieved from http://sum.in.ua/s/zmina [in Ukrainian].

Akademichnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy (1970-1980) [Academic Interpretative Dictionary of the Ukrainian Language (1970-1980). (1974). (Vol. 5). (n.d.). *sum.in.ua.* Retrieved from http://sum.in.ua/s/novyj [in Ukrainian].

Amrutanshu, Dash, & Dhruv, Sharma. (2016). Arrest Warrants at the International Criminal Court: Reasonable Suspicion or Reasonable Grounds to Believe? *International Criminal Law Review, 16(1),* 158-176. doi: https://doi.org/10.1163/15718123-01601004.

Atamanov, O.M. (2019). Teoretychni ta praktychni aspekty protsesualnoi diialnosti storony obvynuvachennia pid chas skladannia pysmovoho povidomlennia pro pidozru [Theoretical and practical aspects of the prosecution of the prosecution during the written notice of suspicion]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs, 4(113),* 64-79. Retrieved from https://scientbul.naiau.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/1171. doi: https://doi.org/10.33270/01191134.64 [in Ukrainian].

Baznanov, M.I. (1954). *Izmenenie obvineniia v sovetskom ugolovnom protsesse [Change of charge in the Soviet criminal trial].* Moscow: Gosiurizdat [in Russian].

Bilenchuk, P.D. (1999). *Protsesualni ta kryminalistychni problemy doslidzhennia obvynuvachenoho (problemy kompleksnoho vyvchennia obvynuvachenoho v stadii poperednoho slidstva) [Procedural and forensic problems of investigation of the accused (problems of complex examination of the accused at the stage of preliminary investigation)].* Kyiv: Atika [in Ukrainian].

Cherkova, M.Yu. (2006). Zmina obvynuvachennia v kryminalno-protsesualnomu pravi Ukrainy [Change in the charge of criminal procedure law of Ukraine]. *Candidate's thesis.* Luhansk [in Ukrainian].

Dubinskiy, A.Ia., & Serbulov, V.A. (1989). *Privlechenie v kachestve obviniaemogo [Recruiting as an accused].* Kiev: NIiRIO KVSh MVD [in Ukrainian].

Faraon, O.V. (2014). Zmina povidomlennia pro pidozru v aspekti st. 279 Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy [Changing the suspicious message in the aspect of Art. 279 of the Criminal Procedure Code of Ukraine]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin, 6,* 402-406. Retrieved from http://yurvisnyk.in.ua/v6_2014/69.pdf [in Ukrainian].

Faraon, O.V. (2016). Povidomlennia osobi pro pidozru u vchynenni kryminalnoho pravoporushennia [Report a person about a suspected criminal offense]. *Candidate's thesis.* Kyiv. Retrieved from http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/1442/1/faraon_dis.pdf [in Ukrainian].

Hroshevyi, Yu.M., & Khotenets, V.M. (2000). *Kryminalnyi protses Ukrainy* [*Criminal process of Ukraine].* Yu.M. Hroshevyi, V.M. Khotenets (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Hroshevyi, Yu.M., Tatsii, V.Ya., & Pshonka, V.P. (et al.). (2013). *Kryminalnyi protses [Criminal process].* V.Ya. Tatsii, V.P. Pshonka (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Iakupov, R.Kh. (1999). *Ugolovnyy protsess [Criminal process]* (2nd ed., rev.). V.N. Galuzo (Eds.). Moscow: Zertsalo [in Russian].

Karneeva, L.M. (1971). Privlechenie k ugolovnoy otvetstvennosti [Criminal prosecution]. *Zakonnost i obosnovannost, Legality and validity.* Moscow [in Russian].

Karneeva, L.M. (1982). *Privlechenie v kachestve obviniaemogo [Recruiting as an accused].* Moscow: Iurid. lit. [in Russian].

Kivalov, S.V., Mishchenko, S.M., & Zakharchenko, V.Yu. (2013). *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Procedure Code of Ukraine].* S.V. Kivalov, S.M. Mishchenko, V.Yu. Zakharchenko (Eds.). Kharkiv: Odissei. Retrieved from http://kizman-tehn.com.ua/wp-content/uploads/2017/09/KPK-komentar.pdf [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

Kryminalno-protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 28 hrud. 1960 r. No. 1002-05 [Code of Criminal Procedure of Ukraine from December 28, 1960, No. 1002-05]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05 [in Ukrainian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal codex of Ukraine from April, 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 [in Ukrainian].

Loboiko, L.M. (2007). *Kryminalno-protsesualne pravo. Kurs lektsii [Criminal Procedure Law. Course of lectures].* Kyiv: Istyna [in Ukrainian].

Lonneke, S., Bas de, Wilde, Cupido, M., Fry, E., & Meijer, S. (2016). A comparative law study into the framing of indictments and adherence thereto with respect to evidence, legal qualification, and punishment in the Netherlands, Belgium, France, Italy, and Germany. *Scientific Research and Documentation Center, Ministry of Security and justice, 11,* 5-6. Retrieved from https://www.wodc.nl/binaries/2597_Summary_tcm28-132521.pdf.

Nakaz HPU "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro poriadok vedennia Yedynoho reiestru dosudovykh rozsliduvan": vid 6 kvit. 2016 r. No. 139 [Order of the GPU "On approval of the Regulation on the procedure for maintaining the

Unified Register of Pre-trial Investigations" from April 6, 2016, No. 139]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16 [in Ukrainian].

Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny po spravi "Nechyporuk i Yonkalo proty Ukrainy" (zaiava No. 42310/04) vid 21 kvit. 2011 r. [Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Nechiporuk and Jonkalo v. Ukraine (application No. 42310/04) from April 21, 2011]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683 [in Ukrainian].

Shimanovskiy, V.V. (1990). *Privlechenie v kachestve obviniaemogo na predvaritelnom sledstvii [Attraction as a defendant in the preliminary investigation].* Moscow: VIuZI [in Russian].

Tertyshnyk, V.M. (1997). *Kryminalnyi protses [Criminal process].* Kharkiv: Arsys [in Ukrainian].

Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: vid 16 sich. 2003 r. No. 435-IV [The Civil Code of Ukraine from January 16, 2003, No. 435-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved form https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 [in Ukrainian].

Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozhliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav vid 20 veres. 2017 r. po spravi No. 211/3220/15-ts [The decision of the High specialized court of Ukraine on consideration of civil and criminal cases from September 20, 2017 in Case No. 211/3220/15-c]. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69133546 [in Ukrainian].

Yednak, V., Vitiuk, D., Krut, K., & Grokholskyi, V. (2020). Ensuringthe Rights of the Person When Notifying of Suspicion or Detentionon Suspicion of Committing a Criminal Offense. *Amazonia Investiga, 9(25),* 423-428. Retrieved from https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1089/999.

Zakon Ukrainy "Pro poriadok vidshkoduvannia shkody, zavdanoi hromadianynovi nezakonnymy diiamy orhaniv, shcho zdiisniuiut operatyvno-rozshukovu diialnist, orhaniv dosudovoho rozsliduvannia, prokuratury i sudu": vid 1 hrud. 1994 r. No. 266/94-VR [Law of Ukraine "On the procedure for compensation of damage caused to a citizen by illegal actions of bodies carrying out operational-search activity, bodies of pre-trial investigation, prosecutor's office and court" from December 1, 1994, No. 266/94-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia zabezpechennia dotrymannia prav uchasnykiv kryminalnoho provadzhennia ta inshykh osib pravookhoronnymy orhanamy pid chas zdiisnennia dosudovoho rozsliduvannia": vid 18 veres. 2018 r. No. 2548-VIII [Law of Ukraine "On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on improving the enforcement of the rights of participants in criminal proceedings and other persons by law enforcement agencies during the pre-trial investigation" from September 18, 2018, No. 2548-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2548-19#n6 [in Ukrainian].

ZNogin, N.V., & Fatkullin, F.N. (1965). *Predvaritelnoe sledstvie v sovetskom ugolovnom protsesse [Preliminary investigation in the Soviet criminal trial].* Kiev: Iurid. lit. [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980) : в 11 т. 1972. Т. 3. С. 621. URL: http://sum.in.ua/s/zmina.

Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980) : в 11 т. 1974. Т. 5. С. 433. URL: http://sum.in.ua/s/novyj.

Amrutanshu Dash, Dhruv Sharma. Arrest Warrants at the International Criminal Court: Reasonable Suspicion or Reasonable Grounds to Believe? *International Criminal Law Review*. 2016. Vol. 16. Is. 1. P. 158–176. doi: https://doi.org/10.1163/15718123-01601004.

Атаманов О. М. Теоретичні та практичні аспекти процесуальної діяльності сторони обвинувачення під час складання письмового повідомлення про підозру. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2019. № 4 (113). С. 64–79. URL: https://scientbul.naiau.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/1171. doi: https://doi.org/10.33270/01191134.64.

Бажанов М. И. Изменение обвинения в советском уголовном процессе. М. : Госюриздат, 1954. 56 с.

Біленчук П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вивчення обвинуваченого в стадії попереднього слідства). Київ : Атіка, 1999. С. 25.

Черкова М. Ю. Зміна обвинувачення в кримінально-процесуальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ. 2006. 205 с.

Дубинский А. Я., Сербулов В. А. Привлечение в качестве обвиняемого. Киев : НИиРИО КВШ МВД, 1989. 56 с.

Фараон О. В. Зміна повідомлення про підозру в аспекті ст. 279 Кримінального процесуального кодексу України. *Юридичний вісник.* 2014. № 6. С. 402–406. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v6_2014/69.pdf.

Фараон О. В. Повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. 2016. 248 с. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/1442/1/faraon_dis.pdf.

Грошевий Ю. М., Хотенець В. М. Кримінальний процес України / за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. Харків : Право, 2000. 496 с.

Кримінальний процес : підручник / [Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, В. П. Пшонка та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки. Харків : Право, 2013. 824 с.

Якупов Р. Х. Уголовный процесс : учебник. Изд. 2-е, испр. и доп. / под ред. В. Н. Галузо. М. : Зерцало, 1999. 464 с.

Карнеева Л. М. Привлечение к уголовной ответственности. *Законность и обоснованность.* М., 1971. 133 с.

Карнеева Л. М. Привлечение в качестве обвиняемого : метод. пособие. М. : Юрид. лит., 1982. 220 с.

Ківалов С. В., Міщенко С. М., Захарченко В. Ю. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / відп. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одіссей, 2013. 1104 с. URL: http://kizman-tehn.com.ua/wp-content/uploads/2017/09/KPK-komentar.pdf.

Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 28 груд. 1960 р. № 1002-05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-05.

Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Істина, 2007. 456 с.

Lonneke S., Bas de Wilde, Cupido M., Fry E., Meijer S. A comparative law study into the framing of indictments and adherence thereto with respect to evidence, legal qualification, and punishment in the Netherlands, Belgium, France, Italy, and Germany. *Scientific Research and Documentation Center, Ministry of Security and justice.* 2016. No. 11. P. 5–6. URL: https://www.wodc.nl/binaries/2597_Summary_tcm28-132521.pdf.

Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань : наказ ГПУ від 6 квіт. 2016 р. № 139. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16.

Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (заява № 42310/04) від 21 квіт. 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683.

Шимановский В. В. Привлечение в качестве обвиняемого на предварительном следствии. М. : ВЮЗИ, 1990. 186 с.

Тертишник В. М. Кримінальний процес : підручник. Харків : Арсис, 1997. 527 с.

Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 20 верес. 2017 р. по справі № 211/3220/15-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69133546.

Yednak V., Vitiuk D., Krut K., Grokholskyi V. Ensuringthe Rights of the Person When Notifying of Suspicion or Detentionon Suspicion of Committing a Criminal Offense. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9 (25). P. 423–428. URL: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1089/999.

Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 1 груд. 1994 р. № 266/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80.

Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування : Закон України від 18 верес. 2018 р. № 2548-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2548-19#n6.

Жогин Н. В., Фаткуллин Ф. Н. Предварительное следствие в советском уголовном процессе. Киев : Юрид. лит., 1965. 368 с.

Стаття надійшла до редколегії 16.12.2019

Atamanov O. – Postgraduate Student of the Department of Pre-Trial Investigation of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7637-6392

Change of Notice of Suspicion in Pre-Trial Investigation

*The **purpose** of the article is to analyse the criminal procedure legislation of Ukraine with regard to the institute of changing a notice of suspicion in pre-trial investigation in order to define actual theoretical and practical problems of legislation, as well as to provide suggestions on the ways to solve them. **Methodology.** The methodological tool was chosen taking into account the set objective, specificity of the object and subject of research. Scientific methods of systematic analysis and generalization are crucial. The **scientific novelty** consists in the systematic analysis of the criminal procedure legislation of Ukraine, taking into consideration the requirements of the international treaties, the consent to binding force of which has been granted by the Verkhovna Rada of Ukraine, and in determination of theoretical and practical problems, without overcoming of which the procedural activities of the prosecution party when changing the written notice of suspicion will not comply with the tasks of criminal proceeding and guarantees set out in the international treaties. According to the results of the research, the following **conclusions** were drawn: 1) Having analysed the possible forms of change of a notice of suspicion, we propose our own conditional division into three groups, according to the criterion for changing characterization of an act: a) as a result of which the characterization of the act remains unchanged, and the changes of a notice of suspicion are targeted only at the proper formulation of the*

circumstances to be proved in criminal proceeding (time, place, method, form of guilt, motive, purpose and other circumstances of committing a criminal offense, etc.); b) as a result of which there is a change of characterization of the act within the same article of the Criminal Code of Ukraine (from one part of the article to another, both in the direction of decrease and increase); c) as a result of which there is a radical change in characterization of the act and the person is already notified of the suspicion of committing a completely different criminal offense provided for by another article of the Criminal Code of Ukraine; 2) the legislative provisions governing the institute of changing a notice of suspicion require more explicit regulation, which will allow to avoid conflicts in the process of their enforcement, and therefore we propose: a) to amend Article 279 of the CPC of Ukraine to read as follows: «Article 279. Change of a notice of suspicion. 1. If any grounds of changing a notice of suspicion arise during a pre-trial investigation, an investigator, prosecutor shall be obliged once again to serve the notice of suspicion in the manner provided for by Articles 276–278 of this Code. If a prosecutor served such notice of suspicion, the prosecutor shall be the only person entitled to repeated serving of the notice of suspicion. 2. In the cases provided for in the first part of this Article, an investigator, prosecutor shall separately deliver a reasoned decision to change a notice of suspicion, which may be appealed to the investigating judge in the manner provided for in clause 10 of part 1 of Article 303 of this Code, with the complaint against a notice of suspicion. 3. If a part of a notice of suspicion has not been confirmed in the pre-trial investigation due to existence of the grounds provided for in part 1 of Article 284 of this Code, the prosecutor by his/her decision shall terminate the criminal proceeding to the extent of this part of a notice of suspicion in the manner provided for by Articles 283 and 284 of this Code. 4. Upon changing a notice of suspicion, the previously reported suspicion shall cease to be valid, whereof the prosecutor shall specify in his/her decision to change the notice of suspicion». b) to supplement part 3 of Article 291 of the CPC of Ukraine with the following sentence: «The information, provided for in clause 5 of part 2 of Article 291 of this Code, which must contain the indictment, shall correspond to the content of the written notice of suspicion».

Keywords: suspicion; notice; notice of suspicion; suspect; change of a notice of suspicion.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРАВА

УДК 340.15(477)"XVI–XVIII" doi: https://doi.org/10.33270/01201141.53

Щербатюк В. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0952-3225;

Сокур Ю. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3957-7881;

Орищенко Ю. В. – вчитель історії гімназії № 257 «Синьоозерна» Подільського району м. Києва
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4951-0805

Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення

*Визначивши **метою** дослідити козацьке право Запорозької Січі – складову українського правотворення, автори статті обґрунтували, що козацьке право запорожців як історичний тип українського звичаєвого права є наслідком еволюції історично сформованих правил поведінки в природно-правову систему Запорожжя. **Методологію** дослідження становлять ключові принципи й основні методи та засоби пізнання. Методологічними правилами слугували усталені в науці принципи історизму, системності, об'єктивності, усебічності, наступності, завдяки чому було досягнуто результатів, які забезпечили **наукову новизну** в історико-правовій науці із зазначеної проблеми. Зокрема, у дослідженні вперше акцентовано увагу на тому, що звичаєве право має свої витоки з часів етногенезу й родоплемінної консолідації місцевих автохтонів і прийшлих народів, формування протодержавних об'єднань східнослов'янських племен. Вивчено дієвість козацького звичаєвого права та його трансформування в загальне, що стало вагомим чинником в українському національному правотворенні. Водночас акцентовано увагу на тому, що завершення процесу трансформування звичаєвого права окремих українських земель у суто національне право відбулося в умовах відродженої у XVII столітті Української держави. У **висновках** узагальнено, що еволюціоноване з давніх правових норм козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права зайняло важливу нішу в українському національному правотворенні й стало вагомою передумовою відродження Української національної держави в XVII столітті. Однак усебічне дослідження козацького права Запорозької Січі в контексті українського правотворення засвідчило, що в історіографії не всі аспекти означеної наукової проблеми висвітлено ґрунтовно й об'єктивно. Перспективність подальших наукових розвідок щодо козацького права полягає, насамперед, у глибшому дослідженні первинної ланки й основоположного елементу звичаєвого права в Україні – трансформованої норми права, яка виникла виключно природним шляхом, з огляду на потреби суспільних відносин.*

Ключові слова: звичаєве право; козацтво; Запорозька Січ; козацьке право; еволюція права; українське правотворення; держава.

Вступ

У XIX ст. Дмитро Яворницький зазначав про запорозьких козаків: «…Громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері…» (Yavornytskyi, 1990, p. 188). Однак сформоване на Запорожжі неписане козацьке право відіграло важливу роль у процесі українського національного правотворення. Чому так відбулося, спробуємо обґрунтувати в дослідженні.

Українці мають тисячолітні традиції право- й державотворення. Виокремлюючи з етнокультурних об'єднань Східної Європи праукраїнців, можемо говорити про чинники протодержавних утворень із середини II тис. до н. е. (Shcherbatiuk, & Sokur, 2017, p. 148). З того часу простежується безперервність культурно-історичного розвитку суспільства на теренах України (Pivtorak, 2001). У тих суспільствах звичай інтегрувався в правову свідомість, поступово виникало звичаєве право. Обґрунтованою в сучасній історико-правовій науці є думка, що звичаєве право є первинною ланкою зародження та становлення правової системи українського народу (Savaida, 2017, p. 185).

Процес українського правотворення відбувався безперервно та має тисячолітні традиції. Важливу нішу в ньому зайняла Запорозька Січ. Наукові пошуки засвідчують дієвість її правової системи. Подальші дослідження дедалі більше обґрунтовуватимуть, що навіть за відсутності в деякі періоди української національної держави розвиток права в українських землях не припинявся, а у свідомості населення зберігалися праводержавницькі традиції. Актуальність дослідження козацького права Запорозької Січі є очевидною також тому, що писаних законів

© Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Орищенко Ю. В., 2020

запорожці не мали, а інтерес до їхнього дієвого козацького права в наукових колах як України (Atamanova, 2015; Bedrii, 2015; Horobets, 2018; Hurbyk, 2007), так і закордоння (Bardach, Lesnodorski, & Pietrzak, 1996; Podhorodecki, 1978; Wójcik, 1968) не припиняється й нині.

Запорозька Січ стала осередком носіїв самостійницької ідеї, зберігала певні форми самоуправління та національної автономії (Hurzhii, 2015, p. 40). Система організації та здійснення влади, органи управління нагадують аналогічні в період ранньофеодальних утворень східних слов'ян. Також певну аналогію можна провести з вічовим устроєм Руської держави (як елемент народоправства, альтернатива владі князя та, водночас, механізм легітимації найважливіших загальносуспільних політичних рішень). Слушною видається позиція сучасних вітчизняних дослідників, згідно з якою устрій Запорозької Січі можна вважати продовженням і розвитком традиції народоправства в організації та здійсненні влади (навіть традиції державотворення) (Makarenko, 2015). Цьому сприяв розвиток права на Запорожжі. Усебічне наукове пізнання Запорозької Січі в контексті українського правового та державного творення неодмінно сприятиме розв'язанню важливих наукових проблем, зокрема обґрунтовуватиме думку, що українське право- та державотворення взаємопов'язані та мають витоки в прото-державних об'єднаннях на землях давніх слов'ян. Це засвідчить значущість козацького права в тисячолітній правовій традиції українців тощо. Тема дослідження пов'язана з важливими завданнями сьогодення – розуміння зв'язку права й держави та глибшого осмислення державно-правового буття українського народу.

У сучасній історіографії визначення козацького звичаєвого права вже утвердилося як сукупність звичаєво-правових норм поведінки, сформованих під час виникнення козацтва й перетворення його в XVI–XVIII ст. на значну суспільну верству, і звичаєво-правових інститутів, які ці норми об'єднували (Shcherbatiuk et al., 2018, p. 220-221). Розвиток й утвердження як юридичного феномену неписаного козацького права відбулося в Запорозькій Січі, оскільки там існував механізм його адміністративно-правового забезпечення та судової апробації. Слід зазначити, що Д. Яворницький пояснював відсутність писаних законів на Запорозькій Січі ще й тим, що «…історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами…; нарешті запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод» (Yavornytskyi, 1990, p. 188). Однак дієвість сформованого запорожцями козацького права очевидна. Воно досить швидко набуло поширення серед козацьких формувань Правобережжя та Лівобережжя, а згодом у південних українських землях і стало важливим чинником процесу українського державотворення XVII ст., про що у XX ст. зазначали вчені української діаспори, на відміну від поширених тоді поглядів у радянській історіографії (Chaban, 2019, p. 32).

Тему козацького права активно вивчають сучасні дослідники історії Запорозької Січі й українського права, серед яких: Н. В. Атаманова, М. М. Бедрій, І. Й. Бойко, І. М. Грозовський, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, О. І. Гуржій, П. П. Захарченко, В. М. Іванов, А. М. Лазаревський, В. А. Смолій, О. О. Шевченко та ін. На підставі аналізу їхніх праць можна дійти висновку, що козацьке право не могло формуватися виключно на підставі правовідносин нового суспільного стану. Воно мало глибокі історичні корені, це певна рецепція звичаєво-правових норм. Тому не випадково в історіографії виокремлюють три основні чинники утворення козацького права, які визначали його змістовне наповнення: 1) спадкування давніших правових норм українського народу (ідеться про чинні в час формування козацтва українські правові звичаї, зокрема копне право, адже козаки – це колишні селяни); 2) формування нових норм на підставі військової, суспільної, адміністративної та судової практики (ці норми були втіленням духу свободи, демократії, поєднаним з військовою дисципліною); 3) рецепція звичаєво-правових норм інших народів (Bedrii, 2015, p. 79).

Проте право Запорозької Січі й українське право загалом слід розглядати як продукт етнотворчості, коріння якого сягає в давню історію українства, а національну державу, предтечею якої була Запорозька Січ, – правовим явищем, що є результатом утілення в життя правових норм. Сучасні вітчизняні дослідники, зокрема І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, П. П. Захарченко, намагаються осягнути цю проблему (Bezklubnyi et al., 2010, p. 5; Zakharchenko, 2019). Вагомий внесок у цьому напрямі зробив О. О. Шевченко (Shevchenko, 1996). Однак потребують дослідження джерела зазначених правових норм. Їх слід шукати в етногенезі та родоплемінній консолідації, що синхронно відбувалися в лісових, лісостепових і степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і прийшлих народів, а подальше дієве вдосконалення означених норм – у протодержавних об'єднаннях східнослов'янських племен.

Мета і завдання дослідження

На підставі досвіду право- та державотворення запорозьке козацтво зробило вагомий внесок у

становлення українського національного права. Запорожці запровадили певні норми суспільної життєдіяльності, сформували відповідно до обставин правовий світогляд, на підставі козацького звичаєвого права розробили неписане січове право, усебічно дослідити яке й установити його як складову українського правотворення є метою нашої праці. Для її досягнення в роботі виконано такі завдання: а) довести, що українське право, становлення якого сягає часів формування українства, згодом унаслідок природної еволюції стало одним із чинників і передумовою відродження у XVII ст. Української держави; б) продемонструвати трансформацію звичаєвого права в Запорозькій Січі в загальне право, що відіграло важливу роль під час формування українського національного права.

Виклад основного матеріалу

В умовах запорозької вольниці козацькі товариства мали найсприятливіші умови для правотворчості, що мала на меті регулювання всіх аспектів суспільного життя козацької громади та її зовнішніх відносин (Hurbyk, 2007). З XIX ст. на цьому акцентувала увагу переважна більшість учених. Один з перших дослідників адміністративно-судового устрою Української гетьманської держави О. М. Лазаревський зазначив про те, що козацьке право «витворилося самим життям, природними потребами самого народу, без будь-яких штучних… регламентацій…» (Atamanova, 2015, p. 10). Разом з іншими чинниками дієвість козацького права безпосередньо залежала від православ'я, яке було ціннісно-нормативним виміром щодо козацьких звичаїв та їх застосування.

Козацьке звичаєве право регулювало владні відносини в Запорозькій Січі. Звичаєво-правова організація влади вибудувала її триступеневу структуру: 1) вищий рівень (загальна військова рада та Кіш); 2) середній рівень (паланкове управління); 3) низовий рівень (курінне управління) (Atamanova, 2013, p. 11). За цією моделлю збудовано не лише адміністративний апарат Запорозької Січі та визначено статус її чиновників (від кошового отамана до канцеляристів), а й згодом утворено механізм Українсько-гетьманської козацької держави з поділом на загальнодержавний, полковий і сотенний рівні влади. Державницькі засади останньої в складних історико-політичних обставинах еволюціонували від республіканських до обмеженої монархії (Shcherbak, 2017, p. 36).

Організація влади, назви посад та органів влади в запорожців мали військове походження. Це було зумовлено не лише способом та умовами їх життя, а й мілітарним спрямуванням норм козацького права. Попри домінування в містах магдебурзького права, козацьке право його доповнювало та пристосовувало до українських реалій. Натомість у селах переважали козацькі правові звичаї, дотримання яких контролювали сільські керівники (отамани, назва яких також мала козацьке походження) (Bedrii, 2015, p. 79).

Структура влади в Запорозькій Січі була сповнена демократичними формами правління. Навіть кошовий отаман, який зосереджував у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу, не міг завадити січовій демократії, оскільки цьому перешкоджали такі традиції, як щорічне переобрання кошового отамана та діяльність представницького органу козацтва – загальної військової ради. На рівні паланок і куренів також діяла козацька рада. Такі інститути козацького права було успадковано від вервного права, де віча як демократичні зібрання існували на рівні держави, окремих князівств, міст і сіл. Іноді послідовний козацький демократизм досягав необмеженого всевладдя, а подеколи – і свавілля, насамперед на чорних радах. У таких випадках обране керівництво ставало заручником доброї чи злої волі, миттєвого спалаху позитивних або негативних емоцій козацького загалу. Козацька старшина постійно відчувала загрозу втрати не лише посади, а й життя (Smolii, & Stepankov, 1997, p. 19).

Козацьке право розрізняло власність приватну й колективну. За козацьким звичаєвим правом дослідники виокремлюють такі основні підстави набуття права власності: а) створення речі власноручно; б) отримання плоду від власної речі (дерева, тварини тощо); в) розподіл військової, мисливської чи рибальської здобичі; г) укладення договору (зокрема шляхом торгівлі); д) отримання спадщини; ж) знахідка (зокрема скарб); и) давність володіння (Smolii, & Stepankov, 1997, p. 159). Стосовно набуття права власності на землю, то найпоширенішою на Запорожжі була займанщина – освоєння земель, які не перебували в чиїй-небудь власності. Право першого зайняття вільної землі ставало підставою для володіння цією землею (Hrozovskyi, 2009, p. 163). Оскільки Запорозьку Січ завжди оточували неосвоєні землі без правової належності, то інститут займанщини в запорожців став важливою частиною козацького права.

Приватна власність в умовах існування січового товариства була доволі обмеженою. Це зумовлено українською правовою ментальністю, індивідуалізмом, а отже, становило життєву необхідність. Натомість формуванню права колективної власності сприяла спільна праця козаків під час мисливської чи рибальської ватаги, чумацької валки, торговельної кампанії чи військового походу. Аналізуючи колективну

власність запорожців, дослідники виокремлюють три її види: 1) загальновійськову – належала всій Запорозькій Січі, а її розпорядником був Кіш відповідно до рішень загальновійськової ради чи кошового отамана; 2) курінну – власність куреня, розпорядником якої був кошовий отаман; 3) власність промислово-торговельних організацій (насамперед – чумацьких і рибальських) (Bedrii, 2015, p. 81). У майнових відносинах звичаєве право в Запорозькій Січі не допускало жодних дискримінацій серед козацтва, оскільки ґрунтувалося на засадах рівноправності всього товариства. Під час вибору певних земель строком на один рік застосовували жереб, наступного року жеребкування повторювали.

У козацькому праві підставами для виникнення зобов'язання були договір і шкода (делікт*). У Запорозькій Січі укладали різні цивільно-правові договори купівлі-продажу, міни, дарування, позики, найму тощо. Найпоширенішим був договір міни, який переважав навіть у зовнішній торгівлі (Boiko, 2012, p. 165-166). Під час укладення договорів козаки дотримувалися формальностей, передбачених українським звичаєвим правом. Відтак факт укладення договору супроводжувався рукобиттям, могоричем, присутністю свідків тощо. Рукобиття означало те, що договір вважали укладеним з моменту побиття чи потискання рук. Свідки забезпечували непорушність умов договору, у разі потреби могли підтвердити його в суді. Доки не було випито могоричу, сторони могли змінювати умови договору, проте після цього їх вважали непорушними (Bedrii, 2013, p. 12). Козацьке право передбачало цивільну відповідальність за делікти: заподіяння шкоди майну, потраву (випас худоби на чужій земельній ділянці), розкрадання тощо. Відшкодуванню підлягало безпосереднє завдання дійсної шкоди, яку відшкодовували за згодою сторін або на підставі рішення козацького суду (Boiko, 2012, p. 169).

Від цивільної відповідальності козацьке звичаєве право відмежовувало кримінальну відповідальність. Суб'єктом злочину, за козацьким правом, Запорозької Січі могли бути особи, які досягли віку 16-ти років. Осудними вважали навіть психічно хворих людей. Залежно від об'єкта посягання в Запорозькій Січі виокремлювали такі види злочинів: 1) військова зрада, якою визнавали пияцтво під час військових дій, невиконання наказу старшин і дезертирство; 2) службові злочини, до яких належали зловживання службовим становищем і розкрадання скарбниці; 3) злочини проти порядку управління й суду; 4) різноманітні злочини проти особи – від образи та завдання тілесних ушкоджень до вбивства; 5) майнові злочини, до яких належали крадіжка, пограбування та знищення чужого майна; 6) порушення моральних норм – статеві збочення, приведення на Січ жінки (не винятком були матері, сестри або дочки), образа жінки, перелюб (Yavornytskyi, 1990, p. 189).

Види злочинів і система покарань були регламентовані судовими органами, які також стали результатом звичаєвої правотворчості. Військова старшина, крім адміністративних, виконувала судові функції. У куренях роль судді було покладено на курінних отаманів, у паланках – на паланкових полковників. Здійснення основних судових функцій було доручено військовому судді, який безпосередньо розглядав кримінальні й цивільні справи. Його обов'язком було судити винних швидко, правдиво та об'єктивно.

Оскільки система запорозького судочинства ґрунтувалася на козацьких звичаях, основним його правовим джерелом було давнє звичаєве право. Тому на Запорожжі, коли виносили вироки злочинцям, керувалися передусім «законами предків» – звичаями і традиціями, що передавали з покоління в покоління. Однак у тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, якого вважали вищим суддею, оскільки він мав верховну владу над усім військом. Рішення суду в таких випадках повідомляли особливим документом, де було зазначено: «За наказом пана кошового отамана...» (Yavornytskyi, 1990, p. 190). За рішенням кошового отамана такі справи могли виносити на розгляд ради старшини, а справи про найрезонансніші злочини – передавати на розгляд загальної військової ради.

Певні судові функції виконували й інші військові старшини. Військовий писар викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав засуджених. Військовий осавул здійснював оперативно-розшукові заходи із затримання злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство й організовував виконання судових вироків. Військовий довбиш доставляв на Січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був присутнім під час виконання судових вироків. Злочинці, що чекали на суд, перебували під наглядом військового пушкаря (тимчасово їх утримували у військовій пушкарні) (Ivanov, 2013, p. 225).

Як у незначних кримінальних, так і в цивільних справах суд намагався дійти до примирення сторін. Коли мети було досягнуто,

* Від лат. delictum – правопорушення, провина, проступок – протиправна поведінка, правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону й завдає шкоди суспільству, державі або особі.

провадження припиняли. В іншому випадку справу передавали до вищої судової інстанції. Якщо сторони не бажали примирення, військовий суддя або кошовий отаман «заохочував» їх дубовими кийками. Шукачі справедливості, відповідно до запорозького звичаю, мали приносити до суду калачі (Yavornytskyi, 1990, p. 195-197).

Покарання в запорозьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину й передбачало кару та перевиховання злочинця, відновлення прав потерпілого, превентивне залякування, покуту гріха (Boiko, 2013, p. 177-178). Тому система покарань у Запорозькій Січі була багатоступеневою – від осуду до страти. Останню поділяли на просту (відсікання голови, повішання, розстріл, в окремих випадках – утоплення, побиття киями на смерть тощо) і кваліфіковану (підвішування за ребро на гак, закопування живцем у землю, рідше – посадження на палю тощо).

Наприклад, за вбивство козаком козака обвинуваченого закопували в землю разом зі своєю жертвою (Yavornytskyi, 1990, p. 192). За стародавнім козацьким повір'ям вважали, що під землею жертва вічно душитиме свого кривдника, оскільки вбивцю зв'язували та клали під труну. П'яного козака під час морського походу викидали за борт, а під час сухопутного маршу – прив'язували до коня та пускали в степ.

Для виконання страти в запорозьких козаків не існувало ката. Коли була потреба стратити злочинця, то його, як правило, наказували страчувати іншому злочинцеві. Якщо на той час був лише один засуджений до страти, то його залишали чекати, поки не з'являвся інший. Новий злочинець страчував попереднього.

За козацьким звичаєм смертної кари можна було уникнути лише за умови, якщо дівчина бажала вийти за приреченого заміж. Однак такі факти були поодинокі й траплялися лише в середовищі паланкових козаків (Zakharchenko, 2005, p. 130). Учені обстоювали думку, що звільнення злочинця від смертної кари дівчиною було запозичено з копного права. Однак засуджений мав право відмовитися від такої пропозиції, прийнявши смерть (Bedrii, 2014, p. 208). Водночас якщо козак був хоробрим воїном, то його могли звільнити від смертної кари та призначити штраф.

Існували також покарання тілесні (відрубування руки, відрізання носа, вуха, язика), болісні (побиття палицями, батогами, різками), ганебні (прив'язування до ганебного стовпа на майдані, публічне шельмування тощо).

Одним із найпоширеніших видів покарань згодом стало ув'язнення, яке поділялося на кару в'язницею (тюремне) й арешт. Ув'язнення в тюрмі верхній передбачено було на нетривалі строки, часто «до покори», його вважали легким покаранням. Важкою формою ув'язнення було перебування в «тюрмі спідній», камері при ратушах, тобто ув'язнення підземне. Його вважали ганебнішою карою. Арешт застосовували здебільшого до шляхти й козацтва. Як додаткові покарання використовували вигнання з громади, церковну покуту, відкликання образи, публічне прохання прощення. Поширеним стало також церковне каяття, що як додаткове покарання накладали за злочини проти родини й людяності. У великі свята злочинець, стоячи в церковних дверях, прилюдно каявся за свою провину. Як приватні покарання застосовували грошові виплати, розмір яких визначали залежно від стану скривдженого й наслідків злочину: головщина за вбивство (від 24 до 120 крб), заплата за образу (від 4 до 60 крб) (Ivanov, 2013, p. 282). Із середини XVIII ст., коли стало утверджуватися російське законодавство, почали застосовувати заслання на каторгу (довічно або на певний строк).

За дрібні провини застосовували покарання винного біля ганебного стовпа. Залежно від обставин це могло бути просте побиття киями прикутого до ганебного стовпа злочинця. Проте інколи це було нещадне й жорстоке биття, яке могло завершитися смертю засудженого. Також за вчинення незначних правопорушень застосовували покарання щодо обмеження козацьких прав, зокрема обіймання виборних посад. Побиття різками застосовували зрідка, оскільки воно принижувало честь козака.

Слушною видається позиція дослідників, згідно з якою під впливом судової практики козацькі правові звичаї отримували не лише гарантії їхньої чинності, а й зазнавали еволюції в нових умовах, взаємодіяли та синтезувалися з копними правовими звичаями (Bedrii, 2014, p. 83). Водночас слід зазначити про дію права Запорожжя на інші козацькі утворення, зокрема Донського козацтва, оскільки обґрунтованою є думка вчених, які вважають, що запорожці істотно впливали на його формування (Chornovol, 2011, p. 450), насамперед на Нижньому Дону.

Наукова новизна

У публікації увагу акцентовано на тому, що звичаєве право має свої витоки з часів етногенезу й родоплемінної консолідації місцевих автохтонів і прийшлих народів, формування протодержавних об'єднань східнослов'янських племен. Обґрунтовано дієвість козацького права як наслідок еволюції звичаєвого права та його трансформації в природно-правову систему, що виникла на Запорожжі й стала ефективною у відповідних історичних обставинах, і це забезпечило її прийнят-

ність та поширення. Сформоване природним шляхом козацьке право трансформувалося в загальне право, стало важливим чинником у процесі становлення українського національного права й відродження Української держави XVII ст.

Висновки

На початок Національно-визвольної війни 1648–1657 років козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права вже існувало, мало внутрішню систему й регулятивні властивості. Утворення Української козацької держави, що відбулося під час цієї війни, було не історичною випадковістю, а закономірним результатом еволюції українського права і трансформації його в національне. У той період козацьке право вже втратило свою корпоративність і вийшло далеко за межі Вольностей Війська Запорозького Низового. Відродження української державності своєю чергою сприяло його подальшому розвитку. В цьому контексті слушно стверджував знаний український вчений-правознавець О. Шевченко, що поява незалежної Української держави сприяла «трансформації звичаєвого права окремих земель у суто національне, так зване загальне право» (Zakharchenko, 2019, p. 159).

Наприкінці XVI ст. Запорозька Січ перетворилася на зародок державності. Козаки розробили оригінальну суспільну організацію з послідовним демократизмом, яка за своїм змістом спрямована проти феодальних порядків і була центром визвольного руху. Важливою передумовою відродження Української держави було еволюціоноване з давніх правових норм козацьке право, яке зайняло вагому нішу в українському національному правотворенні й стало юридичним підґрунтям реалізації українським народом свого права на самовизначення шляхом відродження та розбудови власної державності.

Однак у дослідженнях ще не всі аспекти означеної наукової проблеми ґрунтовно висвітлено: глибше необхідно вивчити еволюціоновану природним шляхом в умовах суспільних відносин первинну норму права як основоположний елемент звичаєвого права в Україні, окремі правові практики, зокрема викуп з полону, використовувані козацтвом, і торгівлю людьми, яка стала поширена у XVIII ст. та була епізодичним явищем на теренах тогочасної України (Stanislavskyi, 2016, p. 100).

REFERENCES

Atamanova, N.V. (2013). Pravovyi poriadok Zaporizkoi Sichi: istoryko-teoretychne doslidzhennia [Legal Order of Zaporozhian Sich: historical theoretical research]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Odesa [in Ukrainian].

Atamanova, N.V. (2015). Istoryko-pravove pidgruntia pravovoho poriadky doby Zaporozkoi Sichi [Historical and legislative basis for the legal order of Zaporozhian Sich]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho universytetu, Scientific Bulletin of Uzhgorod National University, 30,* 10-14. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30(1)_3 [in Ukrainian].

Bardach, J., Lesnodorski, B., & Pietrzak, M. (1996). *Historia ustroju i prawa polskiego.* Warszawa.

Bedrii, M. (2013). Zvychaii dilovoho oborotu v istorii ukrainskoho prava [Customs of business practice in the history of Ukrainian law]. *Pidpryienmytstvo, hospodarstvo i parvo, Entrepreneurship, economy and law, 4,* 11-14 [in Ukrainian].

Bedrii, M. (2014). *Kopni sudy na ukrainskykh zemliakh XIV-XVIII st.: istoryko-pravove doslidzhennia [Village community courts in the territories of Ukraine in the 14th-18th cc.: historical and legal research].* Lviv [in Ukrainian].

Bedrii, M. (2015). Kozatske pravo yak istorychnyi typ ukrainskoho zvychaievoho prava (XVI st. - 40 rr. XIX st.) [Cossacks' Law as Hystorical Type of Ukrainian Customary Law of the 16th until 40-s of the 19th cc)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Lviv University Bulletin. Legal series, 61,* 78-86 [in Ukrainian].

Bezklubnyi, I.A., Hrytsenko, I.S., & Shevchenko, O.O. (et al.). (2010). *Istoriia ukrainskoho prava [History of Ukrainian Law].* Kyiv [in Ukrainian].

Boiko, I.Y. (2012). *Pravove rehuliuvannia tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX-XX st.) [Legal regulation of civil relations in Ukraine (the 9th-the 20th cc).* Kyiv [in Ukrainian].

Boiko, I.Y. (2013). *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX-XX st.) [Criminal punishment in Ukraine in (the 9th-the 20th cc.)].* Lviv [in Ukrainian].

Chaban, A. (2019). Ukrainska kozatska derzhava u doslidzhenniakh istorykiv ukrainskoi diaspory [Ukrainian Cossacks State in the Researches of Ukrainian Diaspora Historians]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu, The Journal of Cherkasy University,* 32-37. Retrieved from http://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3556/3847. doi: https://doi.org/0.31651/2076-5908-2019-1-32-37 [in Ukrainain].

Chornovol, I. (2011). Viktor Brehunenko. Kozaky na Stepovomu Kordoni Yevropy [Viktor Brekhunenko. Cossacks at the Steppe Boarder of Europe]. *Typolohia kozatskykh spilnot XVI - pershoi polovyny XVII st., Typology of Cossacks' communities in the 16th - the 1st half of the 17th cc.* Kyiv: In-t arkheohrafii ta dzherelozhnavstva

im. M.S. Hrushevskoho. Retrieved from https://muse.jhu.edu/article/499610#info_wrap. doi: https://doi.org/10.1353/imp.2012.0118 [in Ukrainian].

Horobets, V. (2018). Antropolohichnyi vymir sudochynstva. Prybutky suddiv i hromady vid praktyky pomiakshennia sudovykh vyrokiv [Anthropological dimension of court proceedings. Income of judges and the use of court sentences' mitigation to hromadas]. *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennya XVII-XVIII cm., Ukrainian Hetmanate: essays in history of national state making of the 17th-the 18th* cc. (Vol. 1). Kyiv. Retrieved from http://resource.history.org.ua/item/0013665 [in Ukrainian].

Hrozovskyi, I.M. (2009). Osoblyvosti zemlekorystuvannia u Zaporozkii Sichi The peculiarities of land usage in Zaporozhian Sich]. *Zemlia i zemelni vidnosyny v istorii prava, derzhavy i yurydychnoi dumky, Land and land relations in the history of law, state and legal opinion:* Proceedings of the 20 International Historical and Legal Conference (pp. 163-169). Simferopol [in Ukrainian].

Hurbyk, A.O. (2007). Zvychaievo-pravova kultura zaporozkoho kozatstva [Customary legal culture of Zaporozhian Cossacks]. *Istoriia ukrainskoho kozatstva: narysy, History of Ukrainian Cossacks: essays.* (Vols. 1-2). Kyiv [in Ukrainian].

Hurzhii, O. (2015). *Polityko-administratyvne i terytorialne reformuvannia Hetmanshchyny u XVIII st.: prychyny, perebih, naslidky [Political, administrative and territorial reform of Hetmanate in the 18th c.: reasons, course, consequences].* Kyiv [in Ukrainian].

Ivanov, V.M. (2013). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of state and law of Ukraine].* Kyiv [in Ukrainian].

Makarenko, O.M. (2015). Istoriia derzhavnosti yak faktor derzhavotvorennia v Ukraini [History of Statehood as a factor of the state formation in Ukraine]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, Theory and practice of government, 2,* 43-49 [in Ukrainian].

Pivtorak, H. (2001). Pohodzhennia ukraintsiv, rosiian, bilorusiv ta yikhnikh mov [Origin of Ukrainians, Russians, Byelorussians and their languages]. *Mify i pravda pro triokh brativ slovianskykh zi "spilnoi kolysky", Myths and truth about three Slavic brothers from "one cradle".* Kyiv. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001983 [in Ukrainian].

Podhorodecki, L. (1978). *Sicz Zaporozka.* Warszawa.

Savaida, O.I. (2017). Vplyv zvychaievoho prava na pravovu systemu [Influence of customary law on the legal system]. *Derzhavotvorennia ta pravotvorennia v konteksti yevrointehratsii, State and law making in the context of eurointegration:* Proceedings of the 3rd All-Ukrainian Round Table (pp. 184-186). Lviv [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (2017). Ukrainska derzhava na mezhi XVII-XVIII st. [Ukrainian State Around the Turn of the 17th-18th cc.]. *Naukovyi zhurnal, The Scientific Journal, 2(5).* 32-37. Retrieved from http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/106/153. doi: https://doi.org/10.28925/2524-0757.2017.25 [in Ukrainian].

Shcherbatiuk, V.M., & Sokur, Yu.V. (2017). Zarodzhennia protoderzhavnykh i derzhavnykh obiednan na terenakh Ukrainy [Appearance of protostates and state unions in the territories of Ukraine]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi Akademii vnutrishnikh sprav, Legal Journal of National Academy of Internal Affairs, 1(13)*, 138-151. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2017_1_15 [in Ukrainian].

Shcherbatiuk, V.M., Zakharchenko, P.P., & Kuzmynets, O.V. (et al.). (2018). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Kurs lektsii [History of State and Law of Ukraine. Course of lectures].* Kyiv [in Ukrainian].

Shevchenko, O.O. (1996). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine].* Kyiv [in Ukrainian].

Smolii, V.A., & Stepankov, V.S. (1997). *Ukrainska derzhavna ideia XVII-XVIII stolit: problemy formuvnnia, evoliutsii, realizatsii [Ukrainian State Idea of the 17th – the 18th centuries: problems of formation, evolution and realization].* Kyiv [in Ukrainian].

Stanislavskyi, V.V. (2016). Hetmanshchyna ta Turechchyna v period Velykoi Pivnichnoi Viiny: torhivlia polonenymy z Prybaltyky [Hetmanate and Turkey in the period of the Great Nothern War: trade with captives from the Baltics]. *Skhidnyi svit, The Eastern World, 4,* 91-103. Retrieved from http://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2016/4/12.pdf. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2016.04.091 [in Ukrainian].

Wójcik, Z. (1968). Dzikie Pola w ogniu. *O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej.* Warszawa.

Yavornytskyi, D. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of Zaporozhye Cossacks].* (Vols. 1-3). Kyiv [in Ukrainian]

Zakharchenko, P.P. (2005). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of state and law in Ukraine].* Kyiv [in Ukrainian].

Zakharchenko, P.P. (2019). *Istoriia ukrainskoho prava [History of Ukrainian Law].* Kyiv [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорізької Січі: історико-теоретичне дослідження : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 19 с.

Атаманова Н. В. Історико-правове підґрунтя правового порядку доби Запорозької Січі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. Вип. 30. С. 10–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30(1)_3.

Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996. 654 s.

Бедрій М. Звичаї ділового обороту в історії українського права. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 4. С. 11–14.

Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів, 2014. 264 с.

Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету.* 2015. Вип. 61. С. 78–86. (Серія «Юридична»). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2015_61_14.

Історія українського права : посібник / [І. А. Безклубний, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.]. Київ, 2010. 336 с.

Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.). Київ, 2012. 348 с.

Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.). Львів, 2013. 408 с.

Чабан А. Українська козацька держава у дослідженнях істориків української діаспори. *Вісник Черкаського університету.* 2019. С. 32–37. URL: http://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3556/3847. doi: https://doi.org/0.31651/2076-5908-2019-1-32-37.

Чорновол І., Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. *Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст*. Київ : Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. 504 с. URL: https://muse.jhu.edu/article/499610#info_wrap. doi: https://doi.org/10.1353/imp.2012.0118.

Горобець В. Антропологічний вимір судочинства. Прибутки суддів і користі громади від практики пом'якшення судових вироків. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* Київ, 2018. Т. 1. С. 335–372. URL: http://resource.history.org.ua/item/0013665.

Грозовський І. М. Особливості землекористування у Запорозькій Січі. *Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки :* матеріали XX Міжнар. істор.-прав. конф. (Судак, 25–28 верес. 2008 р.). Сімферополь, 2009. С. 163–169.

Гурбик А. О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва. *Історія українського козацтва: нариси :* у 2 т. Київ, 2007. Т. 2. С. 134–160. URL: http://resource.history.org.ua/item/0009606.

Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ, 2015. 80 с.

Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ, 2013. 892 с.

Макаренко О. М. Історія державності як фактор державотворення в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 2. С. 43–49.

Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. *Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски».* Київ, 2001. 152 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001983.

Podhorodecki L. Sicz Zaporozka. Warszawa, 1978. 242 s.

Савайда О. І. Вплив звичаєвого права на правову систему. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції :* матеріали доп. III Всеукр. круглого столу (Львів, 8 груд. 2017 р.). Львів, 2017. С. 184–186. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/8_12_2017.pdf.

Щербак В. Українська держава на межі XVII–XVIII ст. *Науковий журнал*. 2017. № 2 (5). С. 32–37. URL: http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/106/153. doi: https://doi.org/10.28925/2524-0757.2017.25.

Щербатюк В. М., Сокур Ю. В. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 138–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2017_1_15.

Історія держави і права України. Курс лекцій : навч. посіб. / [В. М. Щербатюк, П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець та ін.]. Київ, 2018. 496 с.

Шевченко О. О. Історія держави і права України : хрестоматія. Київ, 1996. 224 с.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. 368 с.

Станіславський В. В. Гетьманщина та Туреччина в період Великої Північної війни: торгівля полоненими з Прибалтики. *Східний світ*. 2016. № 4. С. 91–103. URL: http://oriental-world.org.ua/sites/default/files/Archive/2016/4/12.pdf. doi: https://doi.org/10.15407/orientw2016.04.091.

Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. *O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1968. 241 s.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Київ, 1990. Т. 1. 592 с.

Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник. Київ, 2005. 368 с.

Захарченко П. П. Історія українського права : посібник. Київ, 2019. 368 с.

Стаття надійшла до редколегії 18.12.2019

Shcherbatiuk V. – Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Stated and Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0952-3225;

Sokur Yu. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History and Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3957-7881;

Oryshchenko Yu. – Teacher of History of the Gymnasium No. 257 «Synyoozerna» in Podilskyi district of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4951-0805

Zaporozhian Cossacks' Law within the Context of Ukrainian Law-Making Process

Purpose *at studying Zaporozhian Sich Cossacks' Law which is a constituent part of the Ukrainian law making, the authors proved that Zaporozhian Cossacks' Law as a historical type of the Ukrainian customary law is a result of the evolution of historically formed behavioral rules into the naturally legal system of Zaporozhian Sich. The key principles and the main methods and means of study that constitute the methodological work tools were taken as the* ***methodological basis*** *of the research. The principles of historicism, systematicity, objectivity, comprehensiveness, continuity and other served as methodological rules of the research that made possible the achievement of the results mentioned below and brought the* ***scientific novelty*** *to the current scientific task in the historical and legal science. In particular, the research for the 1st time concentrated on the opinion that the customary law dates back to the times of ethnic genesis and tribal consolidation of the local autochthonous as well as people that came to this land, formation of prototypes of state associations of Eastern Slavonic tribes. The effectiveness of the Cossacks' customary law and the process of its transformation into the common law that became a significant factor in the Ukrainian national law-making was studied in detail. At the same time, it is accented that the transformation of the customary law of some Ukrainian territories into the purely national law was completed in the circumstances of the restored Ukrainian state in the 17th c. In particular, the actuality of the Cossacks' customary law and its outgrowth into the common law that has been traced in the research became a in important factor in the Ukrainian national law making. The generalised* ***conclusions*** *are that as a historical type of the Ukrainian customary law evolutioned from the old legal forms the Cossacks' law has taken an important place in the Ukrainian law-making and became the prerequisite of the Ukrainian state revival in the 17th century. However, the comprehensive study of the Zaporozhian Sich Cossacks' Law within the context of Ukrainian law making proved that the historiography is still far from having covered the mentioned scientific problem fully and objectively enough. Thus, the authors reckon that the perspective of the further scientific researches into the Cossacks' law is first of all in the deeper study of the original link and the fundamental element of the customary law in Ukraine – the transformed rule established exclusively in the natural way on the basis of the demands of the social relations*

Keywords: the customary law; Cossacks; Zaporozhian Sich; the Cossacks' law; evolution of law; Ukrainian law making; state.

УДК 340.12 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.62

Андреєв Д. В. – доктор юридичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту № 3 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5328-8218;

Іванченко Д. В. – член виконавчого комітету міської ради, м. Новоград-Волинський
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7822-2872

Філософсько-правовий аналіз забезпечення права на інформацію в Україні

Мета *статті – проаналізувати філософсько-правові складові забезпечення в Україні права громадянина на інформацію. Насамперед необхідно дослідити принципи вітчизняного законодавства, яке регулює правові підстави одержання, використання, поширення та зберігання інформації. У період становлення українського інформаційного суспільства філософсько-правове осмислення сутності права особистості на інформацію залишилося поза увагою науковців.* ***Методологія.*** *Застосування наукового інструментарію дослідження права громадянина на інформацію відбувалося на підставі системно-структурного аналізу, оскільки ефективна інформаційно-правова взаємодія влади та суспільства – це парадигма міждисциплінарного спрямування. Крім того, було застосовано ствердно-заперечний метод філософсько-правового аналізу для осмислення принципів здійснення державної інформаційної політики, догматичний метод – для опрацювання законодавства інформаційної сфери України, а також методи індукції, абстрагування та формальної логіки – для узагальнення пропозицій і висновків стосовно вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази, яка регулює інформаційні відносини влади та громади.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що на підставі історико-правового та порівняльно-правового методів визначено сучасний стан проблем забезпечення права громадянина на інформацію в Україні, який нагально потребує напрацювання наукових рекомендацій щодо напрямів і пріоритетів удосконалення правової регламентації інформаційної діяльності, уточнення значення термінів інформаційно-правових відносин. Основні результати цього дослідження спрямовано на формування оновлених філософсько-правових підходів до забезпечення права на інформацію згідно з інформаційним законодавством країн Європейського Союзу.* ***Висновки.*** *Проаналізувавши найпоширеніші філософсько-правові концепції забезпечення права на інформацію, обґрунтовано необхідність удосконалення законодавства інформаційної сфери України відповідно до практики європейських країн, зокрема: посилення відповідальності посадових осіб органів державної влади за порушення положень процедури отримання запитуваної інформації, строків відповіді, спроби втаємничення публічної інформації тощо, а також надано рекомендації стосовно унеможливлення таких дій з боку органів державної влади, у володінні яких знаходиться необхідна інформація. Водночас з позиції сучасної моделі комунікації влади та громади сформовано філософсько-правові принципи та підстави можливого обмеження права на доступ до інформації, які повинні мати граничну регламентацію в законодавстві України та безпосередньо пов'язані: із загрозою національній безпеці, інформаційною безпекою громадянина, порушенням приватності особи та захистом персональних даних.*

Ключові слова: громадянин; інформаційне суспільство; комунікація; право на інформацію; філософія права; європейське законодавство.

Вступ

У сучасному інформаційному суспільстві право громадянина на інформацію постає основоположним правом людини. Однак інформація не може мати змістовний сенс упродовж тривалого часу, тобто наповнюватися певним змістом без здійснення ефективної владно-громадської комунікації, тому комунікація влади та суспільства – це безперервний і фактично нескінченний процес. Також слід зважати, що ефективність владно-громадського діалогу залежить від комунікаційних факторів, які формують рівень довіри до владних інститутів і, відповідно, загальне ставлення до влади в суспільстві. Тобто дієвість діалогу влади та громади безпосередньо залежить від можливості громадян постійно перевіряти аспекти діяльності влади, звертаючись до різних джерел. Одним з основних чинників цього процесу є вільний доступ особи до інформації.

Вивчення проблематики природності права індивідуума на свободу інформації та вільного здійснення комунікації можна знайти в наукових пошуках знаних класиків наукової європейської думки, зокрема: З. Баумана, Ю. Габермаса, Д. Кіна, Н. Лумана, П. Монка, Е. Монроу, К. Мосберга, М. Хоека, Д. Шнапера. В Україні питанню відносин влади та суспільства присвятили свої дослідження О. Бандура, В. Бебик, О. Бухтатий, Ю. Ганжуров, О. Гвоздік, Л. Губернський, М. Драгоманов, В. Здоровега, А. Колодій, Н. Камінська, В. Копєйчиков, О. Копиленко, М. Костицький, В. Кравченко, Н. Кушакова-Костицька, В. Кравець, Є. Макаренко, А. Манойло, А. Марущак, В. Набруско, В. Недбай, О. Павлишин, Г. Почепцов, О. Радченко, В. Різун, О. Тихомиров, Ю. Фінклер, Є. Цокур, Л. Явич та ін.

© Андреєв Д. В., Іванченко Д. В., 2020

Мета і завдання дослідження

Аналіз сучасної державної комунікаційної політики засвідчує наявність низки проблем, розв'язання яких потребує ретельного опрацювання юридичного інструментарію підготовки управлінських рішень. Очевидним є те, що сучасна модель владно-громадських відносин не відповідає етапу розвитку України, насамперед – активній фазі становлення, формування та розвитку інформаційного суспільства. Актуальність порушеної проблеми зумовлена синергетичними процесами складного розвитку інформаційного суспільства. З перших років незалежності України питання свободи інформації та ефективних комунікацій влади й суспільства надзвичайно актуалізувалося в контексті антагоністичних відносин між органами державної влади й громадою.

Виклад основного матеріалу

Після проголошення незалежності Україна як держава, що задекларувала демократичний вектор розвитку, зробила перший значний поступ щодо розвитку інформаційної сфери як особливої системи владно-громадських відносин: Конституцією заборонена цензура, законодавчо закріплено права громадянина на інформацію та свободу комунікацій. Водночас інформаційне суспільство за своєю сутністю не може існувати без ефективного забезпечення державним апаратом прав і законних інтересів громадян, а його повноваження ґрунтуються на ефективній системі балансу всіх гілок влади. Притаманна інформаційному суспільству швидка зміна світоглядних орієнтирів призводить до того, що інформація, створена в процесі державотворчої діяльності, постає головним комунікаційним ресурсом, а інформаційне суспільство – джерелом влади (Bukhtatyi, 2012, p. 158-159).

Як вітчизняні, так і європейські науковці в перші роки XXI ст. констатують суттєві зміни геополітичної ситуації на європейському континенті, що насамперед пов'язані з глобальним зростанням обсягів інформації, які, зруйнувавши географічні кордони держав, стали каталізатором усесвітнього об'єднавчого процесу. Очевидно, що питання врегулювання правових підстав доступу до суспільної інформації, які належать до компетенції органів державної влади, нині постають складовою комплекснішої проблеми, що акцентує увагу на ефективності сучасного демократичного державного будівництва.

Новітні інформаційні технології частково послабили домінантну роль традиційних засобів масової комунікації як посередника в комунікаційній взаємодії органів державної влади та громади, проте останні залишаються важливим інструментом, за допомогою якого держава здійснює діалог із суспільством. У праці «Реальність мас-медіа» Н. Луман (Luman, 2005, p. 9) передбачав, що згодом поняттям «мас-медіа» мають бути охоплені всі публічні установи, які використовують технічні засоби для розповсюдження повідомлень (Luman, 2005, p. 9).

Запровадження новітніх інноваційних підходів під час збирання, аналізу, опрацювання, зберігання та розповсюдження публічно важливої інформації прискорило перспективи розвитку інформаційного суспільства та залучення громади до процесів державотворення й суверенітету. Німецький дослідник Ю. Габермас акцентує увагу на прогресивності залучення громади до державного будівництва та прогнозує, що цей діалог вийде за загальновідомі інформаційні межі: від інформаційного суспільства – до об'єднаного комунікаційного простору (Habermas, 1999, p. 9).

Тож завдання, що нині постали перед українськими органами державної влади у сфері регулювання інформаційно-правових відносин, має бути синхронізовано з тими, які постають у процесі формування принципових підходів до практичного створення умов розвитку інформаційного суспільства. Водночас потребують адаптації до світових принципів здійснення інформаційної політики положення вітчизняного законодавства публічної галузі (з обов'язковим збереженням національної ідентичності), а також визначення статусу суспільно важливої інформації в переліку видів інформації під час налагодження ефективної комунікації між органами державної влади та громадою.

Зокрема, у ст. 19 Загальної декларації прав людини (прийнята на третій сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року) визначено, що кожна людина має право на свободу переконань і вільне вираження їх. Це право охоплює свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами незалежно від державних кордонів.

Українське законодавство загалом відображало тенденції світових інформаційних процесів. 13 листопада 1992 року прийнято базовий нормативно-правовий документ інформаційної сфери – Закон України «Про інформацію», яким на підставі Акта проголошення незалежності визначено інформаційний суверенітет України та встановлено правила міжнародного співробітництва в галузі інформації. Закон забезпечував правові підстави одержання, використання, поширення та зберігання інформації, зокрема право особи на інформацію в усіх сферах суспільного життя, систематизував види інформації, джерела її походження, визначав органи, відповідальні за збереження й охорону інформації. Крім того, законодавчий акт визначав статус учасників інформаційних відносин, умови

доступу до важливої інформації, передбачав принципи захисту особи й суспільства від неправдивої інформації.

Знаковою в контексті забезпечення права особи на інформацію стала ст. 34 Конституції України 1996 року, яка безпосередньо встановлювала гарантії прав кожного громадянина на свободу думки та слова, вільне вираження власних поглядів і переконань. «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може обмежуватися законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя».

Після ратифікації Верховною Радою України 11 вересня 1997 року набула чинності Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, у ст. 10 «Свобода вираження поглядів» якої передбачено:

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів, що охоплює свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади й незалежно від кордонів. Водночас стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення публічних свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками та відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, захисту репутації чи прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету й безсторонності суду (Slinko, 2018).

Зокрема, П. Монк та Е. Монроу (Monk, 1989; Monrow, 2002) обстоюють думку, що питання демократизації процесу залучення громади до державного управління та формування підґрунтя інформаційного суспільства безпосередньо залежить від спроможності громади мати вільний доступ до публічної інформації, створеної в процесі діяльності органів державної влади, і гарантування прав на її збирання, зберігання й поширення.

Правильною видається позиція вітчизняних науковців Я. Гонцяжа і Н. Гнидюк, які зауважують, що «розвиток демократії можливий лише в разі раціональної поведінки індивідуумів, головною передумовою якої є наявність чесної неупередженої інформації про діяльність органів влади» (Hontsiazh, & Hnydiuk, 2012, p. 11).

Народні депутати України 13 січня 2011 року, виконуючи прийняті зобов'язання стосовно адаптації вітчизняного законодавства до правових принципів Європейського Союзу, ухвалили два законодавчі акти: Закон України «Про доступ до публічної інформації» і Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» (у новій редакції), кардинально змінивши парадигму інформаційно-правових відносин у нашій країні.

Украй важливим є положення про те, що ст. 3 Закону України «Про інформацію» гарантує відкритий доступ кожної особи до інформації, і цей норматив постає одним із головних напрямів державної інформаційної політики. До основних складових державної інформаційної політики також належать: забезпечення однакових можливостей щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства; забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень тощо.

З огляду на важливий позитивний аспект прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про інформацію"» та Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу до публічної інформації у формі відкритих даних» як нормативних регуляторів інформаційно-правових відносин у державі, слід констатувати, що, водночас, виникла низка суперечок стосовно тлумачення понятійного апарату та юридичних наслідків регулювання порядку здійснення й забезпечення права кожного на доступ до інформації.

Невідповідність у термінах і дефініціях спричинена, передусім, сутністю поняття «інформація», яку в нормативно-правових документах України трактують по-різному. Наприклад, у Законі України «Про інформацію» зазначено, що «інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді». З позиції регулювання інформаційно-правових відносин суспільний інтерес можуть викликати не лише відомості й дані, які вже збережено на матеріальних носіях. Крім того, у Законі немає детального розподілу інформації за видами, що також ускладнює доступ до інформації, зокрема інформаційних даних, які можуть бути службовою або секретною інформацією.

У Законі України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року вперше знаходимо нормативне тлумачення юридичного терміна «публічна інформація», що є «відображеною та задокументованою будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформацією, яка

була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом і частковою деталізацію видів інформації».

Цей законодавчий акт також не зміг ліквідувати наявні розбіжності й дефініції вітчизняної інформаційної сфери. Під час нормативно-правової ідентифікації понять «суб'єкти владних повноважень» ми констатуємо певні неузгодженості. Наприклад, у Законі України «Про інформацію» «суб'єкт владних повноважень – це орган державної влади, орган місцевого самоврядування, інший суб'єкт, що здійснює владні управлінські функції відповідно до законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень». У Законі України «Про доступ до публічної інформації» – це вже більш розширений перелік органів та установ, а саме: «суб'єкти владних повноважень – органи державної влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, органи влади Автономної Республіки Крим, інші суб'єкти, що здійснюють владні управлінські функції відповідно до законодавства та рішення яких є обов'язковими для виконання».

У контексті проблеми дослідження для аналізу можливостей доступу громадян до інформації публічної сфери слід із загального переліку видів інформації, яка знайшла своє втілення в законодавстві України, виокремити масову, суспільно необхідну та публічну. Отже, сучасне вітчизняне законодавство трактує ці види інформації так, що навіть своїми назвами вони об'єднують, взаємодоповнюють і, водночас, суперечать одна одній.

Масова інформація – інформація, що поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб.

Суспільно необхідна інформація – інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; засвідчує можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні й інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо. Тобто це інформація, яка є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію перевищує рівень потенційної шкоди від її поширення.

Публічна інформація – відображена й задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, яку було отримано або створено в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених законодавством, або яка перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень чи інших розпорядників інформації.

Доходимо висновку, що в такому вигляді зазначений різновид інформації недоцільний через можливу плутанину під час відстоювання права громадянина на отримання суспільно значущої інформації, а вона своєю чергою містить і масову, і суспільно необхідну, і публічну інформацію. Однак у зв'язку з тим, що термін «суспільно значуща інформація» доволі часто трапляється в юридичній літературі, проте безпосередньо не регламентований в українському законодавстві, ми надалі будемо використовувати для характеристики інформації публічного змісту термін «публічна інформація». Відповідно до законодавства України, доступ до публічної інформації забезпечено шляхом надання інформації за запитами на інформацію, а також систематичного та оперативного оприлюднення інформації: в офіційних друкованих виданнях; на офіційних веб-сайтах; інформаційних стендах тощо.

За порядком доступу безпосередньо інформація поділяється на інформацію з обмеженим доступом та відкриту інформацію, тобто коло респондентів для її отримання є невизначеним. Водночас *інформацією з обмеженим доступом* є конфіденційна інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. *Конфіденційна інформація* може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку згідно з передбаченими нею умовами, а також в інших випадках, визначених законом.

Необхідно зауважити про законодавче табу щодо гранично чіткого обмеження права громадянина на доступ до публічної інформації, зокрема – інформації з обмеженим доступом. Вітчизняне законодавство визначає, що до інформації з обмеженим доступом може належати *конфіденційна*, *таємна* і *службова*.

Інформацію з обмеженим доступом має надавати розпорядник інформації, якщо її правомірно було оприлюднено. Суб'єкти владних повноважень не можуть на власний розсуд гранично обмежувати доступ до «конфіденційної інформації», яка:

– Законом України «Про інформацію» визначена як «конфіденційна інформація – інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень, та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов»;

– Законом України «Про доступ до публічної інформації» трактується як «інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім

суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку згідно з передбаченими нею умовами, а також в інших випадках, визначених законом» (Radchenko, 2011).

Водночас не можуть належати до *інформації з обмеженим доступом* відомості про:

– стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту;

– аварії, катастрофи, небезпечні природні явища й інші надзвичайні ситуації, що сталися або можуть статися та загрожують безпеці людей;

– стан здоров'я населення, його життєвий рівень, зокрема харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти й культури населення;

– факти порушення прав і свобод людини та громадянина;

– незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб;

– інші відомості, доступ до яких не може бути обмежено відповідно до законів і міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (Andreiev, 2014).

Українське законодавство надає чітке визначення поняттю «таємна інформація», тобто інформація, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству та державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю слідства й іншу передбачену законом таємницю.

Службовою інформацією вважають інформацію, що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішньовідомчу службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробленням напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень, а також інформацію, зібрану в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яка не належить до державної таємниці.

З огляду на ліберальні принципи вітчизняного законодавства інформаційної сфери та її початковий ступінь становлення, предметом правового врегулювання має бути не безпо-середньо «публічна інформація», а *документ*, тобто та інформація, яка є задокументованою органами державної влади в установленому порядку.

Схожа юридична практика, до речі, притаманна основним положенням рекомендацій та резолюцій Ради Європи. Зокрема, 21 лютого 2002 року Комітет міністрів Ради Європи, зважаючи на те, що є широкий доступ до офіційних документів на підставі рівноправності та згідно з чіткими правилами, рекомендував урядам держав – членів керуватися ними в національному законодавстві та практичній діяльності. Здебільшого в країнах Європейського Союзу, відповідно до зазначеного нормативу, *офіційним документом* є будь-яка інформація, зафіксована в будь-якому вигляді, розроблена або отримана органами державної влади й пов'язана з будь-якою державною чи адміністративною функцією, за винятком документів, що знаходяться на стадії підготовки (Bukhtatyi, 2012).

Також слід зауважити, що для збереження та доступу до публічної інформації документи, які знаходяться в суб'єктів владних повноважень, підлягають обов'язковій реєстрації в системі обліку, що має містити низку обов'язкових критеріїв, зокрема: назву документа; дату його створення; дату надходження; форму та місце зберігання тощо.

Визначаючи безапеляційність права громадянина на доступ до інформації, згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, слід розуміти, що завжди є певний обсяг інформації, яка знаходиться у володінні органів державної влади та не може поширюватися, оскільки має деякі обмеження. Аналіз сучасного стану розвитку відносин громади і держави засвідчує, що органи державної влади мають стійке прагнення якомога суттєвіше обмежувати доступ суспільства до інформації, якою вона володіє. Тобто відбуваються перманентні процеси перетворення відкритої інформації на інформацію з певними обмеженнями. До цієї категорії потрапляє переважно суспільно важлива інформація (Usov, 2018).

Дослідники інформаційної сфери пропонують розглядати процеси владно-громадської взаємодії на двох теоретичних рівнях реалізації – інтерактивному та когнітивному. Інтерактивний рівень комунікаційного діалогу дає змогу досягти високого рівня соціалізації громади, оскільки здійснення комунікації влади та громади становить значний компонент для вияву соціальної дії громади, причому в доволі широкому спектрі цієї діяльності. Отримавши в процесі комунікації інформацію, представник громади, громадянин окремо співвідносять себе з конкретною національною спільнотою, професійною групою, політичною партією тощо.

Водночас когнітивний рівень здійснення владно-громадської комунікації безпосередньо впливає на механізми поширення соціально значущої інформації, за допомогою яких відбувається розподіл інформаційного сигналу серед різних груп та аудиторій. Цей рівень відповідає за ефективність сприйняття й усвідомлення отриманої соціальної інформації громадянами засобами масової комунікації. Коли

згодом поширена інформація не знаходить відповідного сприйняття та розуміння значною кількістю громадян, відбувається соціальний вибух, який науковці називають когнітивним дисонансом (Mossberger, & Ctoker, 2001; Hoecke, & Bertea, 2005).

У зазначеному контексті засоби масової комунікації, на які покладено завдання з поширення інформаційного сигналу, відіграють одну з головних ролей. Крім того, що засоби масової комунікації є потужним інструментом розподілу інформації для необмеженого кола осіб, вони можуть здійснювати цей розподіл за власним бажанням лише певним групам (аудиторіям) або в процесі передачі інформаційного сигналу свідомо спотворити його сутність – у теорії масової комунікації схожий сигнал має назву «зацікавлена комунікація» (Bauman, 2007).

Застосовуючи діяльнісний підхід до аналізу комунікаційних дій на підставі принципів «зацікавленої комунікації», констатуємо, що ідентифікація комунікаційного владного дискурсу стосовно ролі засобів масової комунікації не може бути абстрактною без урахування рівня готовності суб'єктів комунікаційного процесу до діалогу. Зокрема О. Дубас вважає, що під час дослідження сутності владно-громадської комунікації посилену увагу науковці мають приділити процесу обміну інформацією між тими, хто управляє, і тими, ким управляють, між політичною системою та середовищем з метою отримання згоди останніх на прийняття рішень. З огляду на це, можна стверджувати, що від особливостей комунікаційного процесу залежить ефективна діяльність органів державної влади, їхня здатність адекватно реагувати на зовнішні впливи та формувати громадську думку як рефлексію на ці виклики (Dubas, 2011).

Однією з ознак розвиненого інформаційного суспільства є доступ безпосередньо до джерел інформації, тобто документів. Громаду вже не влаштовує корегована й опрацьована підконтрольними владі засобами масової комунікації інформація, тому сучасна вимога – доступ до оригінальної, «неправленої» інформації, яка знаходиться у володінні органів державної та місцевої влади.

Наукова новизна

Стрімкий розвиток інноваційних підходів і методів налагодження владно-громадського діалогу ставить перед законодавцями нові виклики, пов'язані із запровадженням гарантованих можливостей громадян мати вільний доступ до інформації, відповідно, сформувати адекватне критичне бачення сучасних процесів розбудови інформаційного суспільства. Таке завдання має змістити акцент на нагальну необхідність постійного та своєчасного внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів, відстежувати їх узгодженість між собою для створення оптимального механізму вільного доступу громади до публічної інформації та налагодження максимально ефективної комунікації між державою і суспільством задля свідомого залучення громадян до процесів державотворення.

Висновки

Затребуваність у започаткуванні ефективного та відкритого владно-громадського діалогу, незалежне формування громадянської позиції та впровадження стандартів інформаційного суспільства стримують застарілі догми щодо максимального втаємничення інформації, яка не репрезентує владу. Сучасні технології маніпулювання громадською думкою ресурсами державної інформаційної політики, які мають численні підтвердження в українській дійсності, не сприяють зміцненню довіри до влади, а отже, її легітимізації у свідомості громади, що може призвести до відкритих протистоянь влади й суспільства, які вже були в новітній вітчизняній історії.

REFERENCES

Andreiev, D. (2014). Tranzaktnist sotsialno-pravovykh komunikatsii vlady ta suspilstva [Transactivity of social and legal communications of the authorities and society]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu "Odeska yurydychna akademiia", Scientific works of the National University "Odessa Law Academy", 14,* 275-283. doi: https://doi.org/10.32837/npnuola.v14i0.336 [in Ukrainian].

Bauman, Z. (2007). *Fifty Key Sociologists: The Contemporary Theorists.* J. Scott (Ed.). London: Routledge. doi: https://doi.org/10.4324/9780203128909.

Bukhtatyi O. (2012). Informatsiino-komunikatsiina paradyhma rozvytku suchasnoho suspilstva [Information and communication paradigm of modern society development]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka, Public Administration: Theory and Practice: Collection of Scientific Papers of the Association of Doctors in Public Administration, 1(9),* 158-186. Retrieved from http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2012-1/doc/4/02.pdf [in Ukrainian].

Bukhtatyi, O. (2012). Systema obliku publichnoi informatsii yak skladova modernizatsii informatsiinoi funktsii suchasnoi derzhavy [System of accounting of public information as a component of modernization of information function of modern state]. *Visnyk derzhavnoi sluzhby, Bulletin of the civil service, 4,* 52-58 [in Ukrainian].

Dubas, O. (2011). *Informatsiino-komunikatsiinyi prostir: kulturno-politychni determinanty [Information and communication space: cultural and political determinants].* Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

Habermas, J. (1999). Legitimation Problems in the Modern State. *Communication and the Evolution of Society.* London. doi: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.585.

Hoecke, M., & Bertea, S. (2002). *Law as Communication.* Edinburgh Law Review. doi: https://doi.org/10.3366/elr.2005.9.2.346.

Hontsiazh, Ya., & Hnydiuk, N. (2012). *Svoboda informatsii ta vykonavcha hilka vlady: Pravovi normy. Instytutsii. Protsedury: porivnialnyi analiz [Freedom of information and the executive branch: Legal norms. Institutions. Procedures: benchmarking].* Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from Jane 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua.* retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 [in Ukrainian].

Luman, N. (2005). *Realnost mass-media [Media reality].* (A.Yu. Antonovskiy, Trans). Moscow: Praksis. Retrieved from https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3001/3002 [in Russian].

Monk, P. (1989). *Technological Change in the Information Economy.* London: Frances Pinter. doi: https://doi.org/10.1080/08109029008629491.

Monrow, E.P. (2002). Media and sovereignty. *The Global Information Revolution and Its Challenge to State Powe.* London: The MIT Press. doi: https://doi.org/10.2307/1556680.

Mossberger, K., & Ctoker, G. (2001). The Evolution of Urban Regime Theory. The Challenge of Competualizen. *Urban Affairs Review, 36(6),* 810-835. doi: https://doi.org/10.1177/10780870122185109.

Radchenko, O. (2011). Osoblyvosti informatsiino-komunikatyvnoi vzaiemodii derzhavy ta suspilstva v suchasnykh modeliakh demokratii [Features of information and communication interaction of the state and society in modern models of democracy]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka, Public administration: theory and practice, 3(7),* 66-74. Retrieved form http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2011-3/doc/2/01.pdf [in Ukrainian].

Slinko, T. (2018). Harantuvannia svobody slova yak element suchasnoho konstytualizmu [Guaranteeing freedom of speech as an element of modern constitutionalism]. *Pravo Ukrainy, Law of Ukraine, 4,* 108-125. doi: https://doi.org/10.33498/louu-2018-04-108 [in Ukrainian].

Usov, D. (2018). Modern philosophy of freedom: contractualistic measurement. *Multiversum. Philosophical almanac, 9-10,* 59-70. doi: https://doi.org/10.35423/2078-8142.2016.9-10.05.

Zahalna deklaratsiia prav liudyny: vid 10 hrud. 1948 r. [Universal Declaration of Human Rights from December 10, 1948]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro dostup do publichnoi informatsii": vid 13 sich. 2011 r. No. 2939-VI [Law of Ukraine "On access to public information" from January 13, 2011, No. 2939VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro informatsiiu": vid 13 sich. 2011 r. No. 2938-VI [Law of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine "On Information" from January 13, 2011, No. 2938-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2938-17 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Андреєв Д. Транзактність соціально-правових комунікацій влади та суспільства. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2014. Т. 14. С. 275–283. doi: https://doi.org/10.32837/npnuola.v14i0.336.

Bauman Z. Fifty Key Sociologists: The Contemporary Theorists / J. Scott (Ed.). London : Routledge, 2007. P. 18–24. doi: https://doi.org/10.4324/9780203128909.

Бухтатий О. Інформаційно-комунікаційна парадигма розвитку сучасного суспільства. *Публічне управління: теорія та практика*. 2012. № 1(9). С. 158–186. URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2012-1/doc/4/02.pdf.

Бухтатий О. Система обліку публічної інформації як складова модернізації інформаційної функції сучасної держави. *Вісник державної служби*. 2012. № 4. С. 52–58.

Дубас О. Інформаційно-комунікаційний простір: культурно-політичні детермінанти. Київ : Генеза, 2011. С. 235–237.

Habermas J. Legitimation Problems in the Modern State. Communication and the Evolution of Society. London, 1999. P. 178–183. doi: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.585.

Hoecke M., Bertea S. Law as Communication. Edinburgh Law Review, 2005. P. 346–347. doi: https://doi.org/10.3366/elr.2005.9.2.346.

Гонцяж Я., Гнидюк Н. Свобода інформації та виконавча гілка влади: Правові норми. Інституції. Процедури: порівняльний аналіз. Київ : Міленіум, 2012. 240 с.

Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.

Луман Н. Реальность масс-медиа / пер. с нем. А. Ю. Антоновского. М. : Праксис, 2005. 256 с. URL: https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3001/3002.

Monk P. Technological Change in the Information Economy. London : Frances Pinter, 1989. P. 39–63. doi: https://doi.org/10.1080/08109029008629491.

Monrow E. P. Media and sovereignty. *The Global Information Revolution and Its Challenge to State Powe.* London : The MIT Press, 2002. 317 p. doi: https://doi.org/10.2307/1556680.

Mossberger K., Ctoker G. The Evolution of Urban Regime Theory. The Challenge of Competualizen. *Urban Affairs Review*. 2001. Vol. 36 (6). P. 810–835. doi: https://doi.org/10.1177/10780870122185109.

Радченко О. Особливості інформаційно-комунікативної взаємодії держави та суспільства в сучасних моделях демократії. *Публічне управління: теорія та практика.* 2011. № 3 (7). С. 66–74. URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2011-3/doc/2/01.pdf.

Слінько Т. Гарантування свободи слова як елемент сучасного конституалізму. *Право України.* 2018. № 4. С. 108–125. doi: https://doi.org/10.33498/louu-2018-04-108.

Usov D. Modern philosophy of freedom: contractualistic measurement. *Multiversum. Philosophical almanac*. 2018. № 9–10. P. 59–70. doi: https://doi.org/10.35423/2078-8142.2016.9-10.05.

Загальна декларація прав людини : міжнар. док. від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17.

Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2938-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2938-17.

Стаття надійшла до редколегії 29.11.2019

Andreiev D. – Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute No. 3 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5328-8218;

Ivanchenko D. – Member of Executive Committee of City Council, Novohrad-Volynskyi, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7822-2872

Philosophical-Legal Analysis of Ensuring the Right to Information in Ukraine

*The **purpose** of the article is the analysis of philosophic and legal components of the process of enforcement of the natural right of citizen for information in Ukraine. The special attention should be paid to research of principles of national legislation, regulating legal framework of obtainment, distribution and storage of information. In early years of Ukrainian informational society philosophic and legal comprehension of the nature of individual's right for information happened to be out of scientists' attention zone to a certain extent. The **methodology** of application of scientific tools of research of citizen's right for information has been performed on the ground of systematic and structural analysis as far as effective informational and legal cooperation between authorities and society is a paradigm of interdisciplinary type. Besides, the author has used the method of legal negation to comprehend principles of performance of state informational policy, dogmatic method – for analysis of legislation, regulating informational sphere of Ukraine, and methods of induction, abstracting and formal logic – for generalization of suggestions and conclusions in terms of improvement of the national rules and regulations that define informational relationship between authorities and society. The **scientific novelty** is that, on the ground of historico-legal and rather-legal methods, the author has defined the current state of problems related to enforcement of citizen's right for information in Ukraine, that definitely need new scientific recommendations in terms of choice of directions and priorities in improvement of legal rulemaking for informational activities, specification of terms of informational and legal relationships. The major results of this research are directed to development of new philosophic and legal approaches to enforcement of right for information in accordance with EU informational legislation in power. **Conclusions.** Having analyzed the most common philosophic and legal conceptions of the enforcement of right for information, the author has justified the necessity to improve the legislation in informational sphere of Ukraine in accordance with European approaches, namely: harsher punishment for acting officials of authority bodies for violation of the procedure of provision of requested information, response period, attempts to conceal public information etc. The author has also presented recommendations for prevention of such actions by representatives of government bodies that possess the necessary information. In the meantime, from the point of view of modern model of communication between authorities and society, the author offers philosophic and legal principles and grounds for possible limitation of the right for access to information, that must be ultimately reasoned in Ukrainian legislation and must to be related to: threat to national security, informational security of a citizen, violation of privacy and personal data security.*

Keywords: citizen; informational society; communication; right for information; philosophy of the law; European legislation.

УДК 343.91:343.72 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.70

Брисковська О. М. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6902-9969

Соціально-психологічна характеристика особи, яка вчиняє шахрайство в мережі Інтернет

Мета *статті – встановити особливості соціально-психологічного портрета особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет, на підставі аналізу науково-теоретичних поглядів і результатів дослідження вітчизняних та іноземних учених щодо соціально-психологічної характеристики шахрая та особи, яка вчиняє злочини в мережі Інтернет.* ***Методологія.*** *У науковій статті використано цілісну й узгоджену систему методів, що дала змогу проаналізувати предмет дослідження, зокрема застосовано методи аналізу, індукції та дедукції. Теоретичним підґрунтям публікації стали праці вітчизняних й іноземних учених, присвячені психологічним, соціальним, соціально-психологічним характеристикам осіб, які вчиняли шахрайства та злочини в мережі Інтернет.* ***Наукова новизна*** *полягає в узагальненні соціально-психологічної характеристики особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет. Це дає змогу визначити соціально-психологічний портрет злочинця відповідно до виду вчиненого інтернет-шахрайства, що підвищить ефективність розслідування таких злочинів.* ***Висновки.*** *Встановлено соціально-психологічні риси, притаманні інтернет-шахраям, що має спростити процес виявлення злочинця у віртуальному світі. Узагальнена соціально-психологічна характеристика особи інтернет-шахрая надасть можливість скласти соціально-психологічний портрет за вчиненим інтернет-шахрайством й обрати ефективні шляхи його викриття, оптимізувати процес виявлення кола осіб, серед яких слід шукати злочинця, і визначити правопорушника. Окреслені риси портрета інтернет-шахрая становлять підґрунтя для розслідування злочину й організації заходів протидії та профілактики шахрайств, учинених за допомогою мережі Інтернет. У статті обґрунтовано важливе значення складання типового соціально-психологічного портрета інтернет-шахрая. Соціально-психологічна характеристика поведінки особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет, сприятиме вдосконаленню методів розслідування та своєчасній ідентифікації таких виявів.*

Ключові слова: Інтернет; інтернет-шахрайство; кіберзлочинець; інтернет-шахрай; особа злочинця; соціально-психологічний портрет.

Вступ

З розвитком інтернет-технологій, глобалізації, переходом різних сфер діяльності особи в мережу Інтернет (онлайн покупки, участь у соціальних мережах Facebook, LinkedIn, Instagram, Swarm і програмах спілкування Skype, Viber, Whatsapp тощо) чимало особистої інформації з'являється у відкритому доступі. Перегляд в Інтернеті статей, передач, роликів залишає електронний слід. Серед користувачів Інтернету поширеними є «клік або лайк» (від англ. like – «подобається, схвалюю») – це умовне вираження схвалення матеріалу, опублікованого користувачем. Репост здійснюють для збереження потрібного або цікавого контенту, підвищення популярності публікації або поширення рекламної інформації, що створює своєрідний емоційний фон, засвідчує відповідне ставлення людини до чогось (Ozkaya, & Islam, 2019, p. 95). Це своєю чергою надає можливість шахраям дізнатися про вподобання, смаки, проблеми та потреби кожної особи. Поширеними є випадки, коли в соціальних мережах люди зазначають інформацію про місце роботи, день народження, контакти, викладають свої фотографії, а також починають знайомитися. Інтернет-шахраї використовують ці дані для подальшого отримання доступу до грошей жертви.

Постійне вдосконалення мережі Інтернет відбувається в процесі кардинальної трансформації сфер праці, дозвілля та політики. Однак те, що часто називають кіберпростором – цариною комп'ютеризованої взаємодії, – дає змогу вчиняти широкий спектр потенційно злочинних діянь, Інтернет стає провідником злочинності (Brooks). Застосування глобальної мережі надає шахраям лише інший інструмент. Злочини, які вчиняють через використання Інтернету, – це ті самі ненасильницькі традиційні злочини, які набувають нової форми ("The Torpig Trojan", 2009, p. 329).

Кіберзлочинці стають дедалі стійкішими, підвищують рівень професіоналізму ("Cyber-criminals becoming", 2014 p. 1). Інтернет-шахраї «заробляють гроші», намагаються максимально знизити їх простежуваність, однак переказ коштів залишає сліди, і їх можуть використати правоохоронні органи для затримання кіберзлочинців (Ozkaya, & Islam, 2019, p. 95).

Кількість кіберзлочинів в Україні щороку збільшується на тисячі. Найпоширеніший вид злочину – шахрайство в мережі Інтернет. Кіберполіцейські виявили 2798 таких шахрайств, з яких у 2314 випадках було пред'явлено підозри про вчинення злочину. Шахраї створюють сайти та продають товар, якого насправді немає, значна

© Брисковська О. М., 2020

кількість злочинів стосується виманювання інформації з карток та онлайн кредитування (Hrynchak, 2018, p. 1). Кількість скарг стосовно шахрайств в Інтернеті як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях щороку збільшується. Виманюють кошти з банківських карток, дані з комп'ютерів, інформацію з телефонів, запускають віруси-вимагачі, шантажують компанії та здійснюють криптоафери – це орієнтовний перелік злочинів, які вчиняють інтернет-шахраї.

Встановити особу злочинця у віртуальному світі надто складно. Оскільки злочинець особисто не контактує зі своєю жертвою, а здійснює злочинні дії за допомогою телефонних розмов, SMS та Інтернет-листування. Проблематично також відстежити місцеперебування зловмисника, зокрема, найважливішим елементом під час розслідування звичайного злочину є як місце події, так і сліди, що особа залишає, пересуваючись місцем події. Це ускладнює процес розслідування, оскільки віртуальне злочинне діяння не виявляється в матеріальному світі (Barney, 2018, p. 488).

Особа злочинця є об'єктом дослідження кримінології, криміналістики, юридичної психології та інших наук. Її вивчали такі вчені: І. Антонов, Р. Бєлкін, П. Біленчук, М. Букаєв, І. Возгрін, А. Волобуєв, В. Гаєнко, В. Журавель, В. Коновалова, О. Колесниченко, В. Образцов, В. Тіщенко, М. Селіванов, В. Шепітько та ін. Однак питання вчинення шахрайства з використанням мережі Інтернет досліджено недостатньо. Тому розслідування таких злочинів проводять в умовах інформаційної недостатності. Це засвідчує необхідність удосконалення правоохоронної діяльності з позиції висвітлення відомостей про особу шахрая (Pavlova, Ptushkin, & Chaplynskyi, 2019, p. 41).

Інтернет-шахрайство, на думку фахівців (Ю. Батуріна, Д. Зикова, С. Самойлова, С. Спіріна, С. Чернявського та інших), є різновидом традиційного шахрайства й передбачає заволодіння чужим майном або набуття права на майно шляхом обману та зловживання довірою, його вчиняють з використанням мережі Інтернет, що надає доступ до різноманітних інформаційних ресурсів.

Питання суб'єктів злочинної діяльності у сфері використання мережі Інтернет розглядали у своїх роботах вітчизняні й іноземні науковці: П. Андрушко, В. Вехов, О. Бабенко, П. Біленчук, О. Коваль, В. Козлов, В. Крилов, Г. Левицький, В. Лукашевич, А. Мокляк, Н. Розенфельд, Ю. Степанов, С. С. Чернявський, Д. В. Швець та ін. Попри безумовну теоретичну та практичну важливість цих досліджень, психологічні засади науково обґрунтованого вивчення портрета кіберзлочинця недостатньо висвітлено. Нині майже немає досліджень щодо психологічного портрета особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет. Окреслену тематику комплексно не було розглянуто, суб'єктивно особистісні властивості інтернет-шахрая вивчено недостатньо, що ускладнює процес розслідування цих злочинів.

Подальше дослідження та розроблення соціально-психологічного портрета злочинця, який вчиняє шахрайства в мережі Інтернет, є актуальним і становить не лише теоретичне, а й практичне значення. Можливість визначення соціально-психологічних даних про особу інтернет-шахрая є одним із головних факторів як у розслідуванні злочину, так і в організації заходів протидії та профілактиці таких злочинів. Поінформованість про властивості особистості суб'єктів злочинної діяльності у сфері вчинення інтернет-шахрайств дає змогу оперативним працівникам, слідчим своєчасно виявляти, розслідувати такі злочини, визначати тактику проведення допиту, криміналістичних операцій (Azzneurova, 2010, p. 121).

Мета і завдання дослідження

Мета статті – висвітлити соціально-психологічну характеристику особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет.

Для реалізації мети окреслено такі завдання:

– встановити характерні соціальні та психологічні особливості осіб, які вчиняють шахрайства та злочини в мережі Інтернет;

– сформувати соціально-психологічний портрет особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет;

– висвітлити значення соціально-психологічного портрета особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет в організації заходів протидії таким злочинам.

Виклад основного матеріалу

Головними ознаками інтернет-шахрайства є високий ступінь латентності, багатоманітність способів учинення шахрайства (пов'язано із широким спектром послуг у мережі Інтернет), глобальний характер (інформаційний простір, на відміну від фізичного, не має чітких кордонів й обмежень), складнощі виявлення та запобігання (Cherniavskyi, 2010, p. 100).

Інтернет-шахрайство передбачає дві складові – психологічну й технологічну. Психологічна складова впливає на мотивацію потенційної жертви та спонукає її до вчинення дій, яких очікують шахраї. Відповідними засобами впливу можуть бути: прагнення до одержання матеріальної вигоди (швидке збагачення – основа шахрайських пропозицій); спроба безкоштовно отримати платні послуги чи товари; бажання придбати предмети, які складно чи неможливо придбати в інший спосіб (різноманітні види «аукціонного шахрайства» та продажу товарів, яких немає); альтруїзм (невідомий розповідає

потенційній жертві, що з його близькою людиною сталося лихо).

Технологічна складова надає можливість шахраям, по-перше, передати необхідну інформацію потенційній жертві, по-друге, забезпечити власну анонімність і безпеку, по-третє, одержати від жертви кошти, безпосередньо не контактуючи з нею (Cherniavskyi, 2010, p. 100).

Інтернет – це зручний інструмент у руках шахраїв завдяки величезній аудиторії користувачів і можливості залишатися анонімом (Holubiev, Havlovskyi, & Tsymbaliuk, 2002, p. 7). Анонімність злочинців створює ілюзію безкарності та стимулює дедалі більшу кількість зловмисників, які мають певні навички роботи з комп'ютерними системами, на вчинення цього різновиду злочину. У комп'ютерну злочинність втягнуто широке коло осіб – від кваліфікованих фахівців до дилетантів. Правопорушники приходять з усіх сфер життя і мають різний рівень підготовки (Hovorushka, & Stepanov, 2010, p. 137). Маючи певний досвід, будь-хто з власної квартири або офісу може знайти спосіб обману через Інтернет (Holubiev, Havlovskyi, & Tsymbaliuk, 2002, p. 17).

Анонімність дає змогу не лише не бути ідентифікованим у певний момент, а й також, як наслідок, надавати про себе неправдиву інформацію, вступати в соціальну взаємодію, видаючи себе за іншу особу (Shvets, 2016, p. 119). Науковець С. Анненков, характеризуючи особу шахрая, зазначає, що сутність людини як особистості полягає насамперед у тому, що вона є носієм свідомості. Отже, вплив навколишньої дійсності на особистість опосередкований її внутрішнім світом. Особистість є вираженням суспільних відносин. Поняття «особистість» охоплює психологічний склад людини, її спосіб життя й індивідуальні риси (Annenkov,1981, p. 20).

Згідно з дослідженням, проведеним К. М. Євдокімовим, який за ціннісними орієнтаціями, що характеризують спрямованість особистості загалом, визначає ставлення людини до всіх сфер життя, пропонує виокремити такі типи кіберзлочинців:

– *соціально дезадаптивний тип* – особи, характерними рисами яких є аутизація та інтровертність, тобто заглиблення в себе, відмежування від інших, спрямованість інтересів лише на задоволення власних, переважно інформаційних потреб. Для них важливо вважати себе приналежними до класу «хакерів», тобто ототожнювати себе з однією з нечисленних, проте соціальних груп. Вони внутрішньо прагнуть подолати своє соціальне відчуження. Щоб позбутися власного психологічного дискомфорту, особи цього типу легко піддаються сторонньому негативному впливу, переймають злочинний спосіб життя;

– *емоційно сприятливий тип* – особи, які долучилися до вчинення кіберзлочинів для задоволення власних потреб (матеріальних, зрідка – у знаннях). На відміну від правопорушників першого типу, це особи, яким притаманні лідерські якості, з високим рівнем інтелекту. Вони виявляють енергійність й активність, досягаючи своєї мети, гнучкість і легкість у спілкуванні, встановленні соціальних контактів. Однак досягнення мети «будь-яким» шляхом викликає відчуття переваги та презирливе ставлення до інших. Їм необхідний реальний успіх, щоб задовольнити свої потреби. Для них характерні мінливість, відсутність прихильностей до кого-небудь, навіть до рідних, близьких, несприйняття й нерозуміння честі, гідності, обов'язку, нігілізм стосовно правових і моральних норм. Інтернет-шахраї належать до цього типу злочинців;

– *соціально неадекватний тип* формують переважно молоді люди з вищою освітою, високим інтелектуальним рівнем, а також матеріально забезпечені. Корисливі мотиви й матеріальні потреби не відіграють важливої ролі, насамперед слід задовольнити нематеріальні. Надмірні або незрозумілі з позиції інших, проте природні, як вважає злочинець, запити формують потребу «промотиваційної» сфери, яку неможливо дозволити через особисте небажання та прийняття встановлених правових (соціальних) норм. Психологічного комфорту й позбавлення напруженості досягають за допомогою цілеспрямованої діяльності, що призводить до бажаних результатів (Evdokimov, 2006, p. 120).

Більшість інтернет-шахраїв належать до другого типу соціальної спрямованості, проте визначальним фактором їх ціннісно-орієнтаційної сфери є корислива спрямованість особистості (Kravtsova, 2015, p. 51).

На нашу думку, інтернет-шахраї мають стійку підсвідому антисоціальну спрямованість, зазіхаючи на основне надбання суспільства – розподіл матеріальних благ відповідно до виконаної праці. Такі злочини вчиняють з прямим умислом. Мотивація кібершахраїв – бажання отримати «легкі гроші», довести власну значущість, настанова на задоволення власних корисливих потреб шляхом маніпуляції з жертвою, чітка усвідомлена настанова на збагачення та життєвий успіх (Irkhin, 2010, p. 388). До зазначеного переліку можна віднести не лише користь, а й помсту та самоствердження.

Кібершахраї здебільшого не вчиняють інтернет-шахрайства одноразово. Шахрайство – це складова елементів трикутника: мотив, можливості, раціональність. Підґрунтям шахрайства є емоційний вплив на жертв. «Професійні» звички та почерк злочинців виражені певними способами, методами, прийомами вчинення злочинів.

Залишені на місці злочину сліди засвідчують особливості його соціально-психологічного портрета: досвід, професія, вік, стать, знання тощо. Формування банку типових моделей різних категорій злочинців дасть змогу оптимізувати процес виявлення кола осіб, серед яких найбільш вірогідний пошук злочинця (Nykyforchuk, 2013, p. 181). Зібрані в процесі розслідування відомості про особу злочинця, його кримінальну поведінку та злочинні дії створюють фактичну базу прийняття обґрунтованих правових рішень для його переслідування (Padgett, 2014, p. 55).

Дослідник Л. Прудка зазначає, що під час учинення шахрайства для досягнення поставленої мети злочинець намагається застосовувати психологічний вплив на особу за допомогою маніпулювання. До основних прийомів злочинного маніпулювання належать такі: маніпулювання змістом і формою надання інформації, штучне створення браку часу в прийнятті рішення (вимагання сплатити за послугу або товар у якомога стисліший строк тощо) (Prudka, 2018, p. 31).

Особистісними характеристиками портрета комп'ютерного злочинця є активна життєва позиція, нестандартність мислення та поведінки, обережність, уважність, креативність, реакція вибору (з попередньою оцінкою ситуації) і реакція на небезпеку, здатність витримувати інтенсивне тривале психоемоційне навантаження без зниження продуктивності злочинної діяльності, розвинута уява, інтелектуальна ініціативність. Це зазвичай яскрава, розумна і творча особистість. Її поведінка зрідка відрізняється від визначених у суспільстві соціальних стандартів і норм поведінки.

Практика засвідчує, що більшість комп'ютерних злочинців не мають кримінального минулого, майже ніхто з обвинувачених інтернет-шахраїв на обліках не перебував. Визначальною характеристикою інтернет-шахрая є те, що для вчинення цих злочинів не потрібна спеціальна освіта у сфері комп'ютерних технологій, вважає П. Біленчук, діапазон рівня спеціальної освіти правопорушників теж широкий – від осіб, які володіють мінімальними знаннями користувача, до висококваліфікованих фахівців. Крім того, 52 % злочинців мають спеціальну підготовку в галузі автоматизованої обробки інформації, 97 % – були службовцями державних установ та організацій, які використовували комп'ютерні системи й інформаційні технології, а 30 % з них брали участь в експлуатації засобів комп'ютерної техніки. З дослідницької позиції цікавим є факт, що з кожної тисячі комп'ютерних злочинів лише сім учинили професійні програмісти. У деяких випадках особи, які вчинили комп'ютерні злочини, не мали технічного досвіду (Bilenchuk, 2001, p. 15).

Осіб, які вчиняють кібершахрайства, переважно позитивно характеризують за місцем роботи й мешкання.

Згідно зі статистичними даними, більшість кіберзлочинів проти власності (79 %) – це шахрайства, учинені чоловіками (94 %). Такі злочини вчиняють здебільшого особи, які офіційно не перебувають у шлюбі та не мають дітей. Кількість неодружених осіб становить 70 %, одружених – 30 %. Згідно з даними судової практики, 51 % осіб, які вчинили кіберзлочини, не мають постійного місця роботи, такі особи вчиняють зазвичай шахрайства. Серед решти 49 % більшість становлять менеджери нижчої та середньої ланок, рідше – посадові особи та програмісти. Якщо середній вік шахрая в матеріальному світі становить 26–39 років, то середній вік кібершахрая – від 18 до 40 років. Соціальне становище в суспільстві – від студента до співробітника державної установи або фірми (Pitsyk, 2017, p. 106). Учинення шахрайства під час спілкування телефоном потребує спеціальних умінь, щоб викликати довіру людей. Наприклад, у м. Запоріжжі працівники шахрайського офісу (штат співробітників – близько 100 осіб, серед яких були неповнолітні) виманювали у громадян CVV-код, номер картки, пін-код тощо. Для цього вони використовували також психологічні методи впливу та діяли за інструкцією. Крім того, щомісяця всі співробітники call-центру проходили відповідні тренінги, отримували інструкції для спілкування з клієнтами, перекладені чотирма мовами. Щодня кожен співробітник здійснював близько сотні таких дзвінків. Отриману інформацію використовували для викрадення грошей із банківських карток потерпілих ("Kiberpolitsiia prypynyla diialnist", 2019). Кіберзлочинці – це актори зі складною організацією діяльності (Howard, 2009, p. 500).

Характеристику особи злочинця становлять ті дані, за якими можна визначати ефективні шляхи розшуку та викриття злочинця. Під час дослідження особи злочинця важливу роль відіграють як сліди, залишені ним у процесі вчинення злочину, так й інформація про соціально-психологічні риси особи, що дає змогу звузити коло пошуку, виокремити категорії, групи людей і навіть конкретних осіб, які мають унікальні особливості, що є досить складним упродовж розслідування віртуального злочину.

Зокрема, І. Котюк і П. Біленчук характерними соціально-психологічними ознаками особи типового шахрая вважають: 1) поінформованість про різні сфери людської діяльності; 2) визначальний мотив злочину – користь. Зіставляючи таку характеристику з віком типового інтернет-шахрая (близько 18–40 років, водночас основний відсоток припадає на віковий період

з 18 до 25 років), можна дійти висновку, що типовий інтернет-шахрай – студент ЗВО або установи середньої професійної освіти, який не працює і, можливо, перебуває на утриманні батьків або інших родичів; 3) розвинені комунікативні риси, винахідливість, спостережливість. Також було зафіксовано випадки, коли чоловіки-злочинці успішно спілкувалися в Інтернеті зі своїми жертвами від імені жінок (такі випадки трапляються переважно в шлюбних аферах з використанням сайтів знайомств); 4) чимало шахраїв не перебувають у шлюбі (Kotiuk, & Bilenchuk, 2007, p. 65).

Зв'язок особи злочинця та способу вчинення злочину слід характеризувати однозначно: ознаки першої визначають характер другого, оскільки спосіб не може виходити за межі, окреслені психологічними та фізичними властивостями особи або групи осіб (Cherniavskyi, 2010, p. 226).

Наявні також певні особливості особистості, що обумовлюють вибір конкретної злочинної діяльності, яку шахрай планує вчиняти. Тому за видом інтернет-шахрайства, учиненого злочинцем, можна визначити психологічні властивості особи та запропонувати її психологічний портрет. Таким чином, під час розслідування конкретних злочинів коло можливих суб'єктів можна істотно звузити.

Підсумовуючи зазначене, можна сформувати *типовий портрет особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет*: чоловік, який ніде не працює або не має постійного місця роботи, віком 20–35 років, офіційно неодружений, не має дітей, успішний, не був притягнутий до кримінальної відповідальності, неконфліктний, не зловживає алкоголем, його позитивно характеризують за місцем мешкання, впевнений у собі, інтелектуально розвинутий, ввічливий, справляє позитивне враження в спілкуванні, артистичний, творчий.

Під час складання *психологічного портрета* відмітними рисами для інтернет-шахрая слід вважати: схильність до авантюризму (постійний ризик є фізіологічно необхідним для шахрая), рішучість, знижена тривожність, терпимість, обережність, самоконтроль у різних ситуаціях, уважність, планомірність, внутрішня організованість, емпатійність (уміння поставити себе на місце іншої людини, здатність відчувати внутрішній світ жертви й розуміти її психічні стани), інтуїтивність, розвинена уява, вміння викликати довіру, знаходити слабкі сторони жертви, прогнозувати поведінку та застосовувати способи маніпуляції.

Важливою властивістю особи злочинця є усвідомлена настанова – прагнення збагатитися, жадібність ("Profiling Individual", 2015, p. 95). З-поміж с*успільно спрямованих якостей* інтернет-шахрая слід виокремити егоцентризм, зневагу до інтересів і думок деяких членів суспільства, відсутність жалю до жертви (через відчуття віртуальності), легкість встановлення соціальних контактів, гнучкість у спілкуванні. В умовах анонімності інтернет-шахрай відчуває можливість безкарно здійснювати негативні вчинки, водночас відсутність ефективних механізмів осуду посилює це бажання. Відчуття безкарності не лише впливає на окремих осіб, а й створює атмосферу вседозволеності, яка сприяє подальшому поширенню й розвитку суспільно небезпечних ідей (Shvets, 2018, p. 119).

Наукова новизна

На підставі аналізу позицій вітчизняних й іноземних учених щодо характеристики портрета кіберзлочинця та шахрая запропоновано типовий портрет особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет. Сформовано типовий соціально-психологічний портрет злочинця відповідно до виду вчиненого інтернет-шахрайства, окреслено його роль у розслідуванні таких злочинів. Соціально-психологічна характеристика інтернет-шахрая надасть можливість визначити основні соціально-психологічні риси, притаманні суб'єктам злочинної діяльності у сфері вчинення інтернет-шахрайств, оптимізувати процес виявлення кола осіб, серед яких доцільно вести пошук злочинця, і викрити конкретного правопорушника. Крім цього, вона є важливим інструментом в організації заходів протидії та профілактики таких злочинів.

Висновки

Згідно з даними звітів правоохоронних органів, галузевих опитувань і наукових досліджень, рівень кібершахрайства протягом останнього десятиліття зростає експоненціально щороку з позиції кількості випадків і розміру завданої шкоди. Кібершахрайства стали такими поширеними, що їх вплив на будь-яку сферу особистих або організаційних стосунків неможливо мінімізувати. Наслідки таких злочинів ставлять під загрозу довіру, фінанси, конфіденційність і добробут населення, установ та організацій (Balogun, & Zuva, 2017, p. 143).

З метою збагачення інтернет-шахраї використовують злочинні прийоми, що призводить до негативних наслідків, оскільки їхніми жертвами стають не лише пересічні громадяни, а й приватні та державні організації, банківські установи (шкодять нормальному функціонуванню банківської системи, здійсненню банками кредитних операцій, а також є серйозною загрозою для страхового ринку тощо) (Dorokhina, & Iliashko, 2019, p. 91).

Для більшості організацій очевидним результатом шахрайства є фінансові втрати. Усвідомлення можливості їх настання може

допомогти в профілактиці ризику шахрайства ("Profiling Individual", 2015, p. 148).

Щоб спіймати шахрая, слід мислити як він, знати його психологічні особливості поведінки. Це надає можливість зрозуміти методологію формування шахрайства, ураховуючи основні його елементи – мотив, можливість, раціональність. Профілювання інтернет-шахраїв є практичним інструментом для постійного використання слідчими під час розслідування таких злочинів і потребує об'єднання інформації з різних джерел, зокрема особистих відомостей про злочинця, даних про спосіб злочинних дій, мотив злочинця та можливості вчинити злочин ("Profiling Individual", 2015, p. 197).

Необхідно визначити соціально-психологічні риси, притаманні інтернет-шахраям. Встановити злочинця у віртуальному світі складно. Кіберзлочинці повсякчас підвищують рівень професіоналізму, удосконалюючи способи вчинення та приховування злочинів. Є певні особливості особистості, що зумовлюють вибір конкретної злочинної діяльності. Маючи соціально-психологічну характеристику особи інтернет-шахрая, можна скласти соціально-психологічний портрет відповідно до вчиненого інтернет-шахрайства й окреслити ефективні шляхи його викриття, оптимізувати процес виявлення кола осіб, серед яких слід вести пошук злочинця, і визначити правопорушника. Встановлені особливості портрета інтернет-шахрая є підґрунтям для розслідування злочину, організації заходів протидії та профілактики шахрайств, що вчиняють за допомогою мережі Інтернет (Azzneurova, 2010, p. 121; Padgett, 2014).

Соціально-психологічна характеристика поведінки особи, яка вчиняє шахрайства в мережі Інтернет, сприятиме вдосконаленню методів розслідування таких шахрайств і вчасному їх виявленню.

REFERENCES

Annenkov, S.I. (1981). Kriminalisticheskie sredstva i metody borby s khishcheniiami gosudarstvennogo ili obshchestvennogo imushchestva, sovershaemye putem moshennichestva [Forensic tools and methods of combating theft of state or public property committed through fraud]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Saratov [in Russian].

Azzneurova, G.G. (2010). Nekotorye osobennosti lichnosti "kompiuternogo prestupnika" [Some features of the personality of a "computer criminal"]. *Protydiia zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti ta kompiuternykh tekhnolohii orhanamy vnutrishnikh sprav: stan, problemy ta shliakhy vyrishennia, Anti-crime in the Sphere of Intellectual Property and Computer Technologies by the Law Enforcement Agencies: State, Problems and Solutions:* Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (pp. 121-123). Donetsk: Donetsk. yuryd. in-t LDUVS im. E.O. Didorenko [in Ukrainian].

Balogun, A.M., & Zuva, T. (2017). Open issues in cybercriminal profiling. *2017 1st International Conference on Next Generation Computing Applications (NextComp),* 141-145. doi: 10.1109/nextcomp.2017.8016189.

Barney, Warf. (2018). Internet Fraud. *The SAGE Encyclopedia of the Internet,* 488-493. doi: 10.4135/9781473960367.n144.

Bilenchuk, P.D. *Pytannia sotsialnoi ta kryminalistychnoi kharakterystyky kompiuternoho zlochyntsia [Questions of social and forensic characteristics of a computer offender].* Retrieved from http://www.crime-research.ru/library/Bilen3.htm [in Ukrainian].

Brooks, G. Internet Fraud. *The SAGE Encyclopedia of the Internet.* B. Warf (Eds.). doi: 10.4135/9781473960367.n144.

Cherniavskyi, S.S. (2010). *Finansove shakhraistvo: metodolohichni zasady rozsliduvannia [Financial Fraud: Methodological Basis of Investigation].* Kyiv [in Ukrainian].

Cherniavskyi, S.S. (2010). Internet shakhraistvo yak obiekt doslidzhennia pravovykh nauk [Internet fraud as a subject of research of legal sciences]. *Protydiia zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti ta kompiuternykh tekhnolohii orhanamy vnutrishnikh sprav: stan, problemy ta shliakhy vyrishennia, Counteraction to crime in the field of intellectual property and computer technologies by law enforcement agencies: state, problems and solutions:* Proceedings of the all-Ukrainian Scientific and Practical Conference (pp. 100-103). Donetsk: DIuI: LDUVS [in Ukrainian].

Computer and Internet Fraud: A Risk Identification Overview. (2003). *Computer Fraud & Security, 6,* 6-9. doi: 10.1016/s1361-3723(03)06008-1.

Cyber-criminals becoming more professional. (2014). *Computer Fraud & Security, 1,* 3. doi: 10.1016/s1361-3723(14)70003-x.

Dorokhina, Yu.A., & Iliashko, A.O. (2019). Okremi problemy rozmezhuvannia shakhraistva ta shakhraistva z finansovymy resursamy [Separate Problems of Separating Fraud and Fraud with Financial Resources]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho, Notes of the Taurida V.I. Vernadsky National University, 30(69), 3,* 91-94. doi: https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.3/16 [in Ukrainian].

Evdokimov, K.N. (2006). Ugolovno-pravovye i kriminalisticheskie aspekty protivodeystviia nepravomernomu dostupu k kompiuternoy informatsii: po materialam Vostochno-Sibirskogo regiona [Criminal-legal and forensic aspects of counteracting illegal access to computer information: according to the materials of the East Siberian region]. *Candidate's thesis.* Irkutsk [in Russian].

Fraud Profiling Your Organization. (2015). *Profiling the Fraudster,* 197-204. doi: 10.1002/9781118929773.ch20.

Holubiev, V.O., Havlovskyi, V.D., & Tsymbaliuk, V.S. (2002). *Problemy borotby zi zlochynnistiu u sferi vykorystannia kompiuternykh tekhnolohii [Problems of combating crime in the field of computer technology usage].* R.A. Kaliuzhnyi (Eds.). Zaporizhzhia: ZIDMU [in Ukrainian].

Hovorushka, V.O., & Stepanov, Yu.V. (2010). Sotsialna ta kryminalistychna kharakterystyka kompiuternoho zlochyntsia [Social and forensic characteristics of a computer offender]. *Protydiia zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti ta kompiuternykh tekhnolohii orhanamy vnutrishnikh sprav: stan, problemy ta shliakhy vyrishennia, Counteraction to crime in the field of intellectual property and computer technologies by law enforcement agencies: state, problems and solutions:* Proceedings of the all-Ukrainian Scientific and Practical Conference (pp. 137-140). Donetsk: DIuI: LDUVS [in Ukrainian].

How to Act Like a Fraudster: To Catch a Fraudster, You Need to Think Like One. (2013). *Detecting Fraud in Organizations,* 155-183. doi: 10.1002/9781118555972.ch4.

Howard, R. (2009). *Cyber Fraud: Tactics, Techniques and Procedures.* doi: 10.1201/9781420091281.

Hrynchak, A. (2018). *Shcho varto znaty pro kiberzlochyntsiv v Ukraini [What to Know About Cybercriminals in Ukraine].* Retrieved from https://www.radiosvoboda.org/a/details/29031166.html [in Ukrainian].

Irkhin, Yu.B. (2010). Psykholohichni zasady dovirlyvosti u shakhraistvi yak element delikventnoho povodzhennia osobystosti [Psychological principles of trust in fraud as an element of delinquent behavior of the individual]. *Problemy suchasnoi psykholohii, Problems of modern psychology, 8,* 388-397 [in Ukrainian].

Kiberpolitsiia prypynyla diialnist shakhraiskoho call-tsentru zi shchotyzhnevym obihom u 3 miliony hryven [Cyber police stop fraudulent call center with weekly turnover of UAH 3 million]. (n.d.). *cyberpolice.gov.ua.* Retrieved from https://cyberpolice.gov.ua/news/kiberpolicziya-prypynyla-diyalnist-shaxrajskogo-call-czentru-zi-shhotyzhnevym-obigom-u--miljony-gryven-6263 [in Ukrainian].

Kotiuk, I.I., & Bilenchuk, P.D. (2007). Kompiuterna zlochynnist v bankivskii industrii [Computer crime in the banking industry]. *Borotba zi zlochynamy u sferi kompiuternoi informatsii: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia, Combating crime in the field of computer information: problems and ways of solving them: materials of the university*: Proceedings of the Intercollegiate Scientific and Practical Conference (pp. 65-69). Donetsk: Donetsk. yuryd. in-t [in Ukrainian].

Kravtsova, M.O. (2015). Suchasnyi kiberzlochynets: kryminolohichna kharakterystyka osobystosti [Modern Cybercriminals: Criminological Characteristics of Personality]. *Mytna sprava, Customs Case, 4(100), 2,* 46-53 [in Ukrainian].

Nykyforchuk, V.D. (2013). Kharakterystyka osoby kiberzlochyntsia [Characteristics of a cybercriminal person]. *Pravovi reformy v Ukraini, Legal reforms in Ukraine, 1,* 181-181. Retrieved from http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/f [in Ukrainian].

Ozkaya, E., & Islam, R. (2019). Cybercriminal Activities in Dark Net. *Inside the Dark Web,* 95-120. doi: 10.1201/9780367260453-6.

Padgett, S. (2014). *Profiling the Fraudster: Removing the Mask to Prevent and Detect Fraud.* 2014. doi: 10.1002/9781118929773.

Pavlova, N.V., Ptushkin, D.A., & Chaplynskyi, K.A. (2019). *Teoretychni zasady metodyky rozsliduvannia shakhraistva, poviazanoho z vidchuzhenniam obiektiv nerukhomoho maina hromadian [Theoretical foundations of the method of investigation of fraud related to alienation of objects of real estate of citizens].* Dnipro: Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].

Pitsyk, Yu.M. (2017). Analiz osobystosti kiberzlochyntsia yakyi vchyniaie zlochyny proty vlasnosti u kiberprostori [Analysis of the identity of a cyber criminal who commits crimes against property in cyberspace]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, Scientific Bulletin of the International Humanities University, 26,* 105-107 [in Ukrainain].

Profiling Individual Behavior and Characteristics of a Fraudster. (2015). *Simon Padgett Profiling the Fraudster,* 95-111. doi: 10.1002/9781118929773.ch11.

Profiling the Consequences. (2015). *Profiling the Fraudster,* 147-152. doi: 10.1002/9781118929773.ch15.

Prudka, L.M. (2018). Psykholohichni osoblyvosti shakhraistva v merezhi Internet [Psychological features of fraud in the Internet]. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi pravopys, South Ukrainian legal spelling, 2,* 30-33. Retrieved from http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/2/10.pdf [in Ukrainian].

Shvets, D.V. (2018). Pidkhody do vyznachennia psykholohichnoho portreta kiberzlochyntsia [Approaches to definition of a psychological portrait of a cybercriminal]. *Aktualni pytannia protydii zlochynnosti ta torhivlia liudmy, Topical issues of combating crime and human trafficking:* Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (pp. 118-121). Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].

The Accidental Fraudster (Bad Apple): When the Apple Turns and Honesty Reverses Course. (2013). *A.B.C.'s of Behavioral Forensics,* 121-141. doi: 10.1002/9781118740422.ch6.

The Fraudster Mindset. (2013). *Faces of Fraud,* 1-21. doi: 10.1002/9781118556917.ch1.

The Torpig Trojan Exposed. (2009). *Cyber Fraud,* 329-348. doi: 10.1201/9781420091281.ch10.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Анненков С. И. Криминалистические средства и методы борьбы с хищениями государственного или общественного имущества, совершаемые путем мошенничества : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Саратов, 1981. 20 с.

Азжеурова Г. Г. Некоторые особенности личности «компьютерного преступника». *Протидія злочинності у сфері інтелектуальної власності та комп'ютерних технологій органами внутрішніх справ: стан, проблеми*

та шляхи вирішення : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Донецьк, 12 листоп. 2010 р.). Донецьк : Донецьк. юрид. ін.-т ЛДУВС ім. Е. О. Дидоренка, 2010. С. 121–123.

Balogun A. M., Zuva T. Open issues in cybercriminal profiling. *2017 1st International Conference on Next Generation Computing Applications (NextComp).* 2017. P. 141–145. doi: 10.1109/nextcomp.2017.8016189.

Barney Warf Internet Fraud. *The SAGE Encyclopedia of the Internet.* 2018. P. 488–493. doi: 10.4135/9781473960367.n144.

Біленчук П. Д. Питання соціальної та криміналістичної характеристики комп'ютерного злочинця. URL: http://www.crime-research.ru/library/Bilen3.htm.

Brooks G. Internet Fraud. *The SAGE Encyclopedia of the Internet* / Edited by B. Warf. doi: 10.4135/9781473960367.n144.

Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія. Київ, 2010. 624 с.

Чернявський С. С. Інтернет шахрайство як об'єкт дослідження правових наук. *Протидія злочинності у сфері інтелектуальної власності та комп'ютерних технологій органами внутрішніх справ: стан, проблеми та шляхи вирішення* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Донецьк, 12 листоп. 2010 р.). Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2010. С. 100–103.

Computer and Internet Fraud: A Risk Identification Overview. *Computer Fraud & Security.* 2003. No. 6. P. 6–9. doi: 10.1016/s1361-3723(03)06008-1.

Cyber-criminals becoming more professional. *Computer Fraud & Security.* 2014. No. 1. P. 3. doi: 10.1016/s1361-3723(14)70003-x.

Дорохіна Ю. А., Іляшко А. О. Окремі проблеми розмежування шахрайства та шахрайства з фінансовими ресурсами. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* 2019. Т. 30 (69). № 3. С. 91–94. doi: https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.3/16.

Евдокимов К. Н. Уголовно-правовые и криминалистические аспекты противодействия неправомерному доступу к компьютерной информации: по материалам Восточно-Сибирского региона : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Иркутск, 2006. 203 с.

Fraud Profiling Your Organization. *Profiling the Fraudster.* 2015. P. 197–204. doi: 10.1002/9781118929773.ch20.

Голубєв В. О., Гавловський В. Д., Цимбалюк В. С. Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері використання комп'ютерних технологій : навч. посіб. / за заг. ред. Р. А. Калюжного. Запоріжжя : ЗІДМУ, 2002. 292. с.

Говорушка В. О., Степанов Ю. В. Соціальна та криміналістична характеристика комп'ютерного злочинця. *Протидія злочинності у сфері інтелектуальної власності та комп'ютерних технологій органами внутрішніх справ: стан, проблеми та шляхи вирішення* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Донецьк, 12 листоп. 2010 р.) Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2010. С. 137–140.

How to Act Like a Fraudster: To Catch a Fraudster, You Need to Think Like One. *Detecting Fraud in Organizations.* 2013. P. 155–183. doi: 10.1002/9781118555972.ch4.

Howard R. Cyber Fraud: Tactics, Techniques and Procedures. 2009. 504 p. doi: 10.1201/9781420091281.

Гринчак О. Що варто знати про кіберзлочинців в Україні. 2018 URL: https://www.radiosvoboda.org/a/details/29031166.html.

Ірхін Ю. Б. Психологічні засади довірливості у шахрайстві як елемент делінквентного поводження особистості. *Проблеми сучасної психології.* 2010. Вип. 8. С. 388–397.

Кіберполіція припинила діяльність шахрайського call-центру зі щотижневим обігом у 3 мільйони гривень. URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/kiberpolicziya-prypynyla-diyalnist-shaxrajskogo-call-czentru-zi-shhotyzhnevym-obigom-u--miljony-gryven-6263.

Котюк І. І., Біленчук П. Д. Комп'ютерна злочинність в банківській індустрії. *Боротьба зі злочинами у сфері комп'ютерної інформації: проблеми та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвузів. наук.-практ. конф. (Донецьк, 14 груд. 2007 р.). Донецьк : Донецьк. юрид. ін-т, 2007. С. 65–69.

Кравцова М. О. Сучасний кіберзлочинець: кримінологічна характеристика особистості. *Митна справа.* 2015. № 4 (100). Ч. 2. С. 46–53.

Никифорчук В. Д. Характеристика особи кіберзлочинця. *Правові реформи в Україні.* 2013. Ч. 1. С. 181–181. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/f.

Ozkaya E., Islam R. Cybercriminal Activities in Dark Net. Inside the Dark Web, 2019. P. 95–120. doi: 10.1201/9780367260453-6.

Padgett S. Profiling the Fraudster: Removing the Mask to Prevent and Detect Fraud. 2014. doi: 10.1002/9781118929773.

Павлова Н. В., Птушкін Д. А., Чаплинський К. О. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням об'єктів нерухомого майна громадян : монографія. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 190 с.

Піцик Ю. М. Аналіз особистості кіберзлочинця, який вчиняє злочини проти власності у кіберпросторі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2017. № 26. С. 105–107. (Серія «Юриспруденція»).

Profiling Individual Behavior and Characteristics of a Fraudster. *Simon Padgett Profiling the Fraudster.* 2015. P. 95–111. doi: 10.1002/9781118929773.ch11.

Profiling the Consequences. *Profiling the Fraudster.* 2015. P. 147–152. doi: 10.1002/9781118929773.ch15.

Прудка Л. М. Психологічні особливості шахрайства в мережі Інтернет. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2018. № 2. С. 30–33. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/2/10.pdf.

Швець Д. В. Підходи до визначення психологічного портрета кіберзлочинця. *Актуальні питання протидії злочинності та торгівля людьми* : зб. матеріалів Всеукр. наук-прак. конф. (Харків, 23 листоп. 2018 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 118–121.

The Accidental Fraudster (Bad Apple): When the Apple Turns and Honesty Reverses Course. *A.B.C.'s of Behavioral Forensics.* 2013. P. 121–141. doi: 10.1002/9781118740422.ch6.

The Fraudster Mindset. *Faces of Fraud.* 2013. P. 1–21. doi: 10.1002/9781118556917.ch1.

The Torpig Trojan Exposed. *Cyber Fraud.* 2009. P. 329–348. doi: 10.1201/9781420091281.ch10.

Стаття надійшла до редколегії 11.12.2019

Bryskovska O. – Ph.D in Law, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Combating Crime of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6902-9969

Socio-Psychological Characteristics of the Person Committing Fraud on the Internet

The urgency of the scientific article. Identifying the criminal in the virtual world is an extremely problematic process. The number of cybercrimes in Ukraine is increasing by several thousand every year. The most common crime is committing frauds in the Internet. Cyber swindlers enhance their professionalism by refining ways to commit and conceal crimes. Most often, scammers create websites and sell non-existent goods. A significant number of crimes are related to the extraction of the information from the bank cards, mobile phones, and computers. Internet scammers launch ransom ware's computer viruses, blackmail companies, and organize frauds with crypto currency. And this is not a complete list of the crimes they commit. The success of preventing such crimes, exposing them and bringing those, who is responsible, to justice is a rare occurrence, if you compare it to the number of such offenses. Socio-psychological characteristics of the behavior of the person who commits fraud on the Internet, will allow to improve the methods of the investigation and to detect such manifestations in advance. The ***purpose*** *of this article is generalization of the socio-psychological characteristics of the person committing fraud on the Internet. This characteristic makes it possible to establish a socio-psychological portrait of the offender in accordance with the type of committed online fraud, which will in crease the effectiveness of investigating such crimes.* ***Methodology*** *sof this science article are coherent and consistent system of methods that made it possible to properly analyze the subject of the study. In particular, there were used scientific methods of analysis, induction and deduction. Summarizing the above, it should be* ***conclusions*** *that there is a certain set of personality traits that determine the choice of a particular criminal activity that the fraudster is about to commit. Established and generalized socio-psychological characteristics of the Internet fraudster will allow to make a socio-psychological portrait in accordance with the committed Internet fraud, to determine the effective ways of exposing it, to optimize the process of identifying the circle of persons among whom it would be worth to search the offender, and to identify the appropriate offender. The revealed socio-psychological features of the Internet fraudster's portrait form the basis for the investigation of the crime and the organization of counteraction and prevention of frauds committed through the Internet.*

Keywords: Internet; Internet fraud; cyber swindler; Internet fraudster; the criminal; socio-psychological portrait.

УДК 340.3:343.5:316.6:159.99 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.79

Зінсу О. І. – аспірантка відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3801-6203

Соціальні та юридично-психологічні аспекти домашнього насильства

Метою *наукової статті є визначення сегментарності та багатовекторності домашнього насильства в різних соціальних категоріях, обґрунтування необхідності викорінення дискримінаційних стереотипних уявлень про моделі поведінки в сім'ї та побуті.* ***Методологія.*** *Методологічну основу статті становить комплексний підхід, що полягав у поєднанні системно-структурного, формально-логічного, порівняльно-правового методів. Теоретичним підґрунтям стали праці вітчизняних та іноземних учених, присвячені різним аспектам домашнього насильства. У процесі дослідження використано діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових явищ, що дає змогу об'єктивно визначити закономірності вияву різних аспектів домашнього насильства. Структурно-функціональний метод використано для дослідження зв'язків між елементами насильства в сім'ї та побуті. Формально-юридичний метод надав можливість встановити зв'язки між соціальними ролями й домашнім насильством. Методи теоретичного моделювання застосовано для формування практичних рекомендацій та окреслення перспектив подальших досліджень.* ***Наукова новизна*** *статті полягає у висвітленні соціальних сегментів домашнього насильства, які раніше не було представлено у вітчизняній науковій думці, у контексті сучасних процесів глобалізації, утвердження принципів гендерної рівності, необхідності викорінення дискримінаційних стереотипних поглядів. Публікація є спробою вирізнити сегментарність домашнього насильства як на світовому рівні, так і у вітчизняному соціально-правовому, культурному просторі, що засвідчило складність зв'язків у структурі домашнього насильства.* ***Висновки.*** *Наукова стаття побудована за модульною системою та передбачає висвітлення різних аспектів домашнього насильства. Обрана структура дала змогу послідовно й системно проаналізувати домашнє насильство. Виявлено існування різних соціальних зрізів домашнього насильства. Зазначено, що поряд з ідеями фемінізму стосовно домашнього насильства також розгортається «рух за права чоловіків» у загальному сенсі й стосовно домашнього насильства зокрема. Окреслено особливості виявів домашнього насильства в середовищі ЛГБТ. Зауважено, що будь-яке насильство щодо дитини негативно позначається на розвитку дитячого організму й становленні особистості. Виокремлено «конфлікт лояльності», «теорію прив'язаності», «посттравматичний стрес», «материнський стрес». Розглянуто статуси дитини-кривдника й дитини, постраждалої від домашнього насильства. Проаналізовано погляди вітчизняних учених і дослідників із США, Канади, Австралії, Республіки Франції, Республіки Сенегалу, Республіки Маврикій. Обґрунтовано значення спільної праці наукової спільноти, міжнародних організацій, державних структур щодо розроблення дієвих заходів запобігання, протидії домашньому насильству з метою викорінення дискримінаційних моделей поведінки в сім'ї та побуті залежно від типу правової системи й вектора визначальних положень державної політики у сфері сімейних правовідносин. На підставі отриманих результатів дослідження обґрунтовано та сформульовано висновки й рекомендації, окреслено перспективи подальших досліджень.*

Ключові слова: сім'я; дитина; домашнє насильство; правова держава; людиноцентричність; шлюбні стосунки; «Я-концепція»; соціально-правова матриця; соціальна роль; державна політика.

Вступ

Актуальність обраної теми дослідження обумовлена нагальною потребою розроблення юридично-психологічних аспектів запобігання домашньому насильству. Активні суспільні трансформації, що відбуваються нині, суттєво змінюють усталені конструкції приватного та суспільного буття, суспільні норми, ідеологічні концепції, правову ідеологію. З розвитком демократії, удосконаленням прав і свобод людини та громадянина відповідної реконструкції потребує вся вітчизняна система юридично-психологічного забезпечення запобігання домашньому насильству. Брак комплементарних теоретико-прикладних розробок основних сегментів психолого-правових особливостей домашнього насильства й наявність нагальної необхідності в їх здійсненні зумовлюють актуальність обраної теми й окресленого предметного поля дослідження.

Гостроту проблеми насильства в сім'ї та побуті засвідчують новели вітчизняного законодавства, спрямовані на виконання Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція 2011 року) і заходи правової просвіти щодо формування нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки в приватних та суспільних відносинах. Зокрема, ідеться про прийняття Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», внесення змін до КК України (ст. 91-1, 126-1, 390-1), КПК України (ст. 284, 469); схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 року; складання Комплексних корекційних програм; відкриття притулків для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або

© Зінсу О. І., 2020

насильства за ознакою статі, денних центрів соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі; функціонування спеціалізованих служб первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі та ін.

Згідно з результатами вивчення громадської думки з проблематики «Насильство щодо дітей в Україні», проведеним упродовж 2014–2015 років Київським міжнародним інститутом соціології, щонайменше одного з видів насильства зазнавали 65 % дітей віком від 12-ти до 17 років та 89 % дорослих віком від 18 років. 2017 року на обліку з приводу вчинення домашнього насильства стояли 66 966 осіб ("Rozporiadzhennia Kabinetu Miistriv", 2018).

Зазначене спонукає до наукових пошуків генези, структури, детермінантів домашнього насильства. Цілком закономірно, що це привертає увагу вітчизняних та іноземних учених.

Різні аспекти домашнього насильства вивчали українські науковці Ю. Александров, Ю. Антонян, І. Бандурка, І. Богатирьов, В. Боднар, А. Галай, В. Галай, Л. Головко, О. Гумін, Г. Дерягін, О. Джужа, Д. Йосифович, С. Косенко, К. Левченко, Т. Марценюк, С. Романцова, А. Шиделко та ін.

Соціальну та корекційну роботу з особами, які вчинили насильство в сім'ї, досліджували О. Бандурка, К. Левченко, І. Трубавіна. У юридичній психології вияви домашнього насильства над дітьми вивчала В. Казміренко. Аспекти взаємодії суб'єктів протидії насильству в сім'ї аналізували Н. Шамрук, А. Галай, С. Гречанюк.

З-поміж сучасних іноземних дослідників гендерне сприйняття домашнього насильства вивчали Н. Робертс і Д. Прайс (2019); дослідження потреб дітей, які зазнають насильства в сім'ї, здійснила П. Альварес-Лізотта (2018); наукові пошуки з проблематики розвитку притулків для жінок – жертв насильства в Квебеку здійснювала І. Коте (2017); насильство в домашньому партнерстві ЛГБТ-спільноти вивчали К. М. Рензетті, Ч. Н. Майлі (2014).

Попри вагомий внесок учених, у соціально-правовому просторі залишилося чимало недосліджених і нововиявлених аспектів предметного поля «домашнє насильство», які потребують поглиблення наукових пошуків і практичного розв'язання проблем зазначеної соціальної одиниці.

Отже, актуальність теми наукової статті зумовлена як потребами вдосконалення сучасної практики запобігання випадкам домашнього насильства, так і недостатнім рівнем наукового розроблення цієї тематики в руслі права та юридичної психології.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової статті є висвітлення багатовекторності домашнього насильства шляхом компаративістського аналізу праць вітчизняних й іноземних учених, які зосереджували увагу на масштабності та глобальному рівні домашнього насильства.

Відповідно до мети окреслено завдання дослідження: 1) визначити сутність домашнього насильства як соціального явища та протиправного, суспільно небезпечного діяння; 2) проаналізувати погляди вітчизняних й іноземних вчених щодо сегментарності домашнього насильства в основних соціальних категоріях; 3) встановити характер взаємозв'язку детермінантів домашнього насильства; 4) визначити специфіку подружнього насильства з урахуванням типу шлюбних стосунків і впливу домашнього насильства на дітей; 5) окреслити роль співпраці вчених на міжнародному рівні щодо запобігання та протидії домашньому насильству.

Виклад основного матеріалу

Насильство – це соціальне явище, що існує як елемент суспільних відносин – міжособистісних, міжгрупових, міжнаціональних, міждержавних. Домашнє насильство – це особливе суб'єктно-об'єктне відношення, у якому специфічно переломлюються і відтворюються насильницькі передумови, чинники суспільного буття, які продукують деструктивну поведінку особистості. Домашнє насильство через масштабність, багатошаровість, багатовимірність спричиняє значні людські та соціальні витрати, що своєю чергою привертає увагу світової спільноти, практиків, науковців до визначення генези й пошуків дієвих механізмів запобігання, протидії насильству в сім'ї та побуті. «Чимало країн визнали необхідність суспільної реакції на проблему насильства над жінками, що охоплює і домашнє насильство. Було розроблено національні програми, спрямовані на запобігання такому насильству. Ці програми часто ґрунтуються на феміністському підході, згідно з яким насильство над жінками має підґрунтям нерівні владні відносини між чоловіками та жінками» (Lessard et al., 2015).

Канадські вчені зазначають, що «відповідно до феміністичного підходу, запропонованого в міжнародних організаціях (ООН, 2006; ВООЗ, 2013), інші дослідники роблять акцент на соціальному характері проблеми, аналізуючи структурні виміри, зокрема соціальні гендерні відносини. Ще одна тенденція полягає в аналізі феномену насильства в сім'ї, що включає його в безліч моделей насильства між членами сім'ї. Таким чином, від психологічного бачення цього явища до макросоціального аналізу є різно-

манітні уявлення щодо проблеми домашнього насильства» (Lessard et al., 2015).

У ситуаціях сімейного насильства переплітаються об'єктивні та суб'єктивні умови й чинники, унаслідок чого аналізувати його причини, встановлювати жертв і винуватців надзвичайно складно. Вікові особливості психічного й особистісного розвитку, соціальна вразливість, непрості соціальні умови, негативна соціальна ситуація, недосконалість ключових інститутів соціалізації утворюють сприятливі умови для домашнього насильства. Суперечності громадської думки стосовно фонових явищ насильства в сім'ї та збереження дискримінаційних уявлень про моделі поведінки й подолання конфліктів ускладнюють вирішення проблемних ситуацій домашнього насильства.

Важливим аспектом вивчення генези домашнього насильства є спроби «охопити проблему насильства в сім'ї глобальним аналізом, який інтегрує соціальні та структурні, а також індивідуальні й міжособистісні фактори. Таке уявлення про проблему засвідчує, що насильство в сім'ї не є однорідною реальністю» (Lessard et al., 2015).

В історії виникнення інституту сім'ї дискусійними залишаються такі питання: нуклеарна родина існувала в давні часи чи це явище виникло тільки в сучасний період історії людства; чи був типовим для первісного суспільства груповий шлюб; чи справді існував матріархат як форма людського товариства, де споріднення було лише по материнській лінії і жінки відігравали головну роль у розв'язанні важливих для роду/племені проблем виживання; наскільки такий суспільний устрій був типовим для різних у просторовому й часовому вимірах груп людської популяції (Lavrynenko, 2004, p. 353). «Типи сімейних структур різноманітні й утворюються залежно від характеру шлюбу, споріднення й батьківства» (Lavrynenko, 2004, p. 354).

Конфігурації змістового наповнення категорій «сім'я», «шлюбні відносини» різняться у векторній площині одного суспільства до іншого, а подеколи й у межах одного суспільства за приналежністю до статі, формами, правовими наслідками, статусом «Concubinage», «L'union libre», «Pacs», «Mariage civil (Mariage devant l'officier d'état civil)», «Mariage traditionnel» тощо. Багатовекторність номінантів спільного проживання обумовлює різні правові наслідки та виявляє значну кількість проблем, дотичних до домашнього насильства.

Складність різноманітних пояснювальних моделей генези домашнього насильства спричиняє чимало питань, пов'язаних з його визначенням і способом вимірювання за семантико-ідеографічним принципом, який надає можливість виявити окремі домінантні одиниці залежно від завдання та прагматичної інтенції. Так, іноземні дослідники відстежують ідеї «чоловічого звільнення» та розширення суспільного «руху за права чоловіків» у сучасному світі як у загальному аспекті, так і стосовно домашнього насильства зокрема. Попри сформовані інтенції феміністичних студій, обстоюють погляди «маскулізму» на генезу домашнього насильства. Адже непоодинокими є випадки, коли чоловіки теж страждають від традиційних уявлень про соціальні ролі для чоловічої статі й жіночого насильства в сім'ї. Іноземні вчені зауважують, що саме ідеї фемінізму спонукали до публічного визнання існування явища домашнього насильства. Безумовно, ми маємо враховувати й дотримуватися постулатів державної політики стосовно домашнього насильства в конкретних країні чи суспільстві. У цьому контексті своєчасною та доцільною є розроблена політика вітчизняного законодавця стосовно «викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі й обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-які звичаї і традиції, що на них ґрунтуються» ("Zakon Ukrainy", 2017).

Домашнє насильство охоплює різні зрізи соціальної структури суспільства, зокрема моногамних і полігамних шлюбів.

Так, дослідник М. Сума стверджує, що в моногамних шлюбах факти домашнього насильства виявлено в 65 % випадків, а в полігамних – у 35 %. Дослідження зазначеного вченого з Республіки Сенегал щодо зв'язку тривалості шлюбу з домашнім насильством виявили такі закономірності: у шлюбах тривалістю до 11 років факти домашнього насильства трапляються у 60 % випадках; у шлюбах тривалістю 11–20 років – у 26,6 % (Mohamed Maniboliot Soumah et al., 2015). Частота насильства в сім'ї є значною для молодих пар (тривалістю ≤ 10 років) і регресує після 20 років спільного життя. З огляду на те, що чимало молодих сімей в Сенегалі відходить від традиційного мешкання в спільному для кількох поколінь будинку й переходить на європейську модель окремого проживання сім'ї, «кризи, які переживають подружжя, стають відомі іншим лише тоді, коли вони серйозні, пройшли стадію переходу до насильницького акту» (Mohamed Maniboliot Soumah et al., 2015).

За результатами проведеного в 20-ти країнах Південної Сахари (Африка) протягом 2010–2015 років дослідження «Домашнє насильство, інтимне насильство партнерів і можливості участі жінки на ринку праці», стверджує В. Тандрайн-Рагобур, гендерна дискримінація в соціальних інститутах та полігамія є важливими факторами ризику виникнення насильства. У зв'язку із цим дослідниця доходить висновку, що розширення можливостей жінок Африки на ринку праці має супроводжуватися відповідними законами, щоб обмежити будь-яку форму гендерної нерівності на мікроекономічному й макроекономічному рівнях (Verena Tandrayen-Ragoobu, 2020).

Доцільно акцентувати увагу на насильстві в середовищі представників ЛГБТ (у контексті офіційно визнаної державної політики щодо зазначеного сегменту). Станом на 1 січня 2019 року реєстрацію одностатевих шлюбів узаконено у 28 країнах світу. Питання насильства в подружніх, партнерських стосунках у середовищі представників ЛГБТ вивчали австралійські дослідники М. Салтер, К. Робінсон, Ж. Ульман. Вони провели опитування 895 чоловіків, які мешкали в Австралії. Оприлюднені ними в січні 2020 року результати дослідження засвідчили, що «чоловіки-геї, бісексуали зазнають насильства в інтимному та сексуальному житті. Було виявлено, що значна частина чоловіків (троє з п'яти) повідомили, що в них у минулому траплялися нездорові або жорстокі стосунки, причому вони зрідка зверталися до поліції чи медичних служб» (Salter, Robinson, & Ullman, 2020).

Наступним соціальним сегментом (зрізом) у домашньому насильстві є подружнє насильство. «Третина жінок у світі вже стала жертвою фізичного або сексуального насильства з боку інтимного партнера» (Lessard et al., 2015).

Страждання як наслідок домашнього насильства, які переживає мати дитини, так званий «материнський стрес», незадоволення подружнім життям беззаперечно позначається на вихованні дитини. У дослідженні, проведеному Н. Савард, Ш. З. Годрон, взяли участь тридцять вісім пар матерів і дітей (Savard, & Gaudron, 2014). Для того щоб оцінити рівень розвитку дітей, які зазнали насильства в сім'ї, референтам центру дозвілля було запропоновано заповнити анкету «Соціоемоційний профіль» (Ж. Е. Дюма, П. Дж. Лафреньєр, Ф. Капуано, П. Дернінг, 1997). Матеріальний стрес також вивчали за скороченою версією «індексу батьківського стресу» (Lacharité, 1993). Результати засвідчили, що складнощі в дитини є істотнішими, коли мати продовжує жити з кривдником, у стані систематичного домашнього насильства, ніж тоді, коли вона покинула його. Що вищим є стрес для матері, то вірогіднішою є соціально ефективна адаптація дитини (Savard, & Gaudron, 2014).

Встановлено, що домашнє насильство негативно позначається на психічному стані жінки, потерпілої від домашнього насильства, її стані здоров'я та економічному добробуті сім'ї. Так, 2001 року Р. М. Толман разом з Д. Розеном (Мічиганський університет, США) проводили дослідження взаємозв'язку між наслідками домашнього насильства і психічним станом, здоров'ям, економічним становищем сім'ї. Отримані результати не втрачають актуальності. Так, майже дві третини жінок зазнали домашнього насильства протягом життя (Tolman, & Rosen, 2001). У жінок, що постраждали від домашнього насильства, виявлено вищі показники психічних розладів, зокрема: депресія, генералізований тривожний розлад, посттравматичний стресовий розлад, наркоманія та алкогольна залежність, інші проблеми зі здоров'ям, порівняно із жінками, які ніколи не зазнавали домашнього насильства. Домашнє насильство пов'язане зі скрутним матеріальним становищем сім'ї, партнерів (Tolman, & Rosen, 2001). Ці дані також засвідчують необхідність регулювання соціальної сфери населення щодо гарантій забезпечення фізіологічних потреб людини для вразливих категорій суспільства. Професор Р. М. Толман є співдиректором Глобальної програми досліджень з мобілізації чоловіків для запобігання насильству, спільного проєкту Мічиганського університету й Університету Міннесоти.

Дослідження, проведені науковцями університету Мічигану (США) Р. М. Толманом і Д. Розеном, підтвердили зв'язок домашнього насильства із психічним станом, здоров'ям та економічним добробутом сім'ї, що спонукає до перегляду державної соціальної політики щодо гарантій забезпечення задоволення фізіологічних потреб особистості. Потужним чинником протидії домашньому насильству є самореалізація жінкою її потенційних задатків, розширення можливостей професійної реалізації, досягнення економічної незалежності. Робота відіграє вирішальну роль у розширенні можливостей жінок на ринку праці, вони відчувають успіх, тому зрештою вносять зміни у власне життя.

Основними факторами ризику домашнього насильства є соціально-демографічні, культурні й економічні, такі як молодий вік, гендерна нерівність, ранній шлюб, нестабільність, рівень освіти (Mohamed Maniboliot Soumah et al., 2015).

У контексті створення належних умов для щасливої, самодостатньої родини, сильної незалежної держави закономірним є вивчення впливу домашнього насильства на організм дитини. Захист дітей від домашнього насильства є одним із наріжних каменів соціальної, гендерної політики правової демократичної держави.

Відомо, що зростання дитини в атмосфері любові, теплоти, турботи закладає міцний фундамент сімейних стосунків. Головними обов'язками батьків є забезпечення гармонійних стосунків у сім'ї, належного догляду, турботи, а головне – безпечного, радісного, щасливого дитинства. «Сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього» ("Zakon Ukrainy", 2001). У сім'ї формуються перші елементи морально-правової соціалізації. У перші роки дитинства світ дитини – це її сім'я, родина. Саме в них дитина

шукає захист, підтримку, розуміння. «Виховання в сім'ї є першоосновою розвитку особистості дитини. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право й зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці» ("Zakon Ukrainy", 2001). Тісний емоційний зв'язок дитини з батьками, передусім у перші роки життя, є вагомим чинником формування правомірної самокерованої поведінки особистості. Від того, наскільки батькам вдасться створити та підтримувати атмосферу любові, злагоди, залежить зростання дитини як особистості, її захищеності перед життєвими труднощами та наполегливості. Саме сім'я покликана закладати основу гуманних стосунків, толерантного ставлення один до одного, поваги, доброзичливості. Попри це, нерідко трапляються випадки неналежного виконання батьками, опікунами, піклувальниками своїх обов'язків з виховання дітей, що супроводжується виявом жорстокості стосовно дітей. Руйнівний вплив домашнього насильства створює перешкоди для зростання дитини як самодостатньої особистості, здатної надалі виконувати суспільно корисну працю з дотриманням норм морально-правової матриці суспільства.

Дослідники Вашингтонського університету (США) стверджують, що тісні, дружні та сильні взаємини дитини з батьками забезпечують нижчий ризик формування антисоціальної поведінки в підлітковому віці. «Запобігання жорстокому поводженню з дітьми може знизити ризик антисоціальної поведінки в підлітковому віці, як і зміцнити прихильність батьків до дитини в підлітковому віці» (Sousa, Herrenkohl, & Moylan, 2010).

Своєю чергою Е. Бекер зауважує, що протистояння дитини домашньому насильству потенційно може призвести до шкоди, яка посилюватиметься з часом. Прикладом є жорстоке поводження, коли дитина є і свідком, і жертвою. Різноманітні та численні клінічні наслідки можуть бути наявними навіть тоді, коли насильницькі дії припинено. У дітей спостерігаються як безпосередньо симптоми, так й опосередковані зміни в їхніх стосунках із кожним з батьків (Becker, 2018).

Діти віком до 6-ти років, які стали свідками домашнього насильства, частіше мають психопатологічні проблеми (у формі інтерналізованих чи зовнішніх симптомів) (Guédeney, Guédeney, & Rabouam, 2013).

Насильство лякає маленьку дитину, є джерелом стресу та посилює потребу дитини в прихильності до батьків. На жаль, парадигма страху є підґрунтям теорії прихильності, згідно з якою почуття і рівень прив'язаності раннього дитинства визначають подальший розвиток усіх пізнавальних, комунікативних та емоційних можливостей дитини. З метою успішного соціального й емоційного розвитку маленькій дитині вкрай потрібен тісний, толерантний зв'язок з дорослим, якому дитина довіряла б свої почуття, думки, який і справді турбувався б про дитину. Досвід взаємодії з дорослими в ранньому дитинстві підсвідомо фіксується та виявляється згодом виявом правомірних-неправомірних учинків. Дитина, яка є свідком насильства в сім'ї, не може розраховувати на допомогу батьків (Guédeney, Guédeney, & Rabouam, 2013). За результати дослідження Т. Іщенко, 27,3 % осіб, які вчинили домашнє насильство, утримували малолітніх і неповнолітніх дітей, 9,1 % випадків злочинів було вчинено в присутності неповнолітніх дітей. Це викликає занепокоєння (Ishchenko, 2019, p. 67).

Руйнівним наслідком впливу домашнього насильства на дитячий організм є посттравматичний стрес дитини та «конфлікт лояльності». Симптоми посттравматичного стресу в дітей, які зазнають домашнього насильства, і роль конфліктів лояльності вивчали дослідники О. Пауль, С. З. Годрон. «Конфлікт лояльності» спричинений негативною атмосферою в сім'ї, родині. Нерідко дитина постає перед вибором між двома важливими для неї дорослими під час сцен домашнього насильства, сварок чи в період розлучення. Дитина має здійснити складний життєвий вибір: з ким залишитися жити після розлучення батьків. Через невміння конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, неготовність батьків контролювати агресивні почуття, емоції, тягар «конфлікту лояльності» лягає на тендітні плечі дитини. Довготривалий «конфлікт лояльності» призводить до психоневрологічних порушень. Непоодинокими є випадки, коли дитина, утягнута в домашнє насильство, поступово вбирає зразки деструктивної поведінки й відтворює її за межами домівки в дитячому садочку, школі тощо. Зазначені деструктивні тенденції суб'єкта посилюють ризик формування усталеної антисуспільної спрямованості особи й мають похідне детермінуюче значення в структурі загальної криміногенної ситуації (Paul, & Zaouche Gaudron, 2017).

Науковець О. Романенко зазначає, що постійна атмосфера напруженості між батьками призводить до того, що дитина прагне якомога менше перебувати вдома, втрачає емоційний контакт з батьками, виходить з-під соціального контролю дорослих (Romanenko, 2018, p. 76).

Одним із детермінантів домашнього насильства є стереотипні уявлення щодо фізичного покарання як інструмента виховання «слухняних» дітей, що насправді є виявом домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми або

загрози його вчинення. З цього приводу В. Казміренко зауважує, що стереотип виховання дітей батьками методом фізичного покарання закладено у свідомості, його застосовують з покоління в покоління як найефективніший і дієвий. Для дорослих насильство, передусім – психологічне й фізичне, є обов'язковим атрибутом виховання дитини. Статистика засвідчує, що саме в сім'ї вчиняють 30–40 % усіх тяжких злочинів. Здебільшого жертвами злочинів на підґрунті сімейно-побутових конфліктів є діти – ті, хто не здатний себе захистити. Через домашнє насильство чимало дітей залишають сім'ї, удаються до самогубства. Шкідливість фізичного покарання полягає, насамперед, у тому, що воно збуджує нервову систему дитини. Її психіка грубішає, дитина втрачає чутливість до інших засобів виховання. Натомість ці «педагогічні методи» закріплюються у свідомості, згодом їх використовують для виховання власних дітей як найефективніші (Kazmirenko, 2017, p. 81).

У цьому контексті О. Романенко стверджує, що часті фізичні покарання призводять, по-перше, до появи в дитини дратівливості, агресивності, по-друге, до заниженої самооцінки, по-третє – втрати чуйності й здатності співчувати іншим людям, по-четверте – формування ворожого ставлення до батьків. Також відомо, що діти, які зростають у таких умовах, часто виявляються не здатними чинити опір, кликати на допомогу, коли опиняються в ролі жертви, переносячи на ситуацію мотив підпорядкування насильству, що сформувався в сім'ї. Унаслідок цього найважливіші потреби дитини (потреба в розумінні та підтримці дорослих, батьків, однолітків, потреба в самоповазі) починають фруструватися, що згодом створює глибокий внутрішній дискомфорт (Romanenko, 2018, p. 76-77).

Дитина, зазначає Я. Юрків, не володіє достатніми знаннями й повноваженнями, що дають змогу контролювати ситуацію. Із цієї позиції насильство над дітьми виявляється через владу батьків і дорослого світу (Yurkiv, 2013, p. 187).

Дослідниця В. Казміренко акцентує увагу на тому, що найпоширенішим видом насильства, а отже, жорстокого поводження з дітьми, є психологічне. Незалежно від умов і форм насильства, воно неодмінно розпочинається й супроводжується емоційною жорстокістю, тобто психологічним насильством (Kazmirenko, 2017, p. 83).

Водночас Я. Юрків виокремлює форми психологічного насильства: відкрите неприйняття і постійна критика дитини; погрози на адресу дитини, які виявляються в словесній формі; зауваження, висловлені в образливій формі, що принижують гідність дитини; навмисна фізична або соціальна ізоляція дитини; пред'явлення до дитини вимог, що не відповідають її віку та можливостям; брехня і невиконання обіцянок з боку дорослих, ослаблення довіри дитини; грубий психічний вплив, що викликає в дитини психічну травму. Наслідки емоційного насильства: затримка фізичного й розумового розвитку; наявність різних соматичних захворювань (різка втрата маси тіла, ожиріння, виразка шлунку, шкірні захворювання, алергічні реакції); нервові тики, енурез, порушення апетиту; занепокоєння або тривожність, порушення сну, тривалий пригнічений стан; схильність до самоти, складнощі у встановленні контактів з дорослими, однолітками, низька самооцінка; агресивність або надмірна поступливість; низька успішність (Yurkiv, 2013, p. 186).

З огляду на посилення міграційних процесів, чільне місце в сегментарному зрізі домашнього насильства посідає середовище трудових мігрантів, діти яких залишені на батьківщині. Дитині бракує батьківського виховання, присутності, тож поступово, з плином часу, посилюється розрив між дитиною і батьками. Родичі, з якими залишилася дитина, не завжди старанно й сумлінно виховують її, що створює ризик домашнього насильства стосовно дітей.

Зазначене зумовлює необхідність удосконалення державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Так, поставлену мету відображено у вітчизняному законодавстві шляхом окреслення статусу «дитини-кривдника» та «дитини, постраждалої від домашнього насильства». Згідно зі ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «дитина-кривдник – особа, яка не досягла 18 років та вчинила домашнє насильство у будь-якій формі; дитина, яка постраждала від домашнього насильства (далі – постраждала дитина), – особа, яка не досягла 18 років і зазнала домашнього насильства в будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства ("Zakon Ukrainy", 2017).

Результати досліджень переконливо засвідчують актуальність наукових пошуків щодо структурних вимірів насильства, оскільки вони перетинають чимало контекстів вразливості до насильства і, ймовірно, позначатимуться на взаємозв'язках між складовими домашнього насильства.

Закономірними є зусилля державної політики різних країн, академічної спільноти, громадськості, міжнародних організацій щодо формування успішної практики запобігання та протидії домашньому насильству. У цьому контексті слушною видається думка канадських учених про важливість співпраці за аналізованим напрямом, щоб об'єднати досвід дослідників і практиків, сприяти обміну напрацюваннями і вдосконаленню політики в цій сфері» (Guédeney, Guédeney, & Rabouam, 2013).

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в дослідженні домашнього насильства як фонового соціального та суспільно небезпечного діяння, яке спонукає до згуртування вчених світу для розроблення ефективних, дієвих заходів запобігання та протидії домашньому насильству. У статті використано напрацювання сучасних вітчизняних дослідників і науковців із США, Канади, Австралії, Франції, Південної Африки, Сенегалу, що сприяє збагаченню наукової правової думки. Уперше здійснено спробу виявити різні соціальні зрізи домашнього насильства в контексті багатошаровості та масштабності домашнього насильства й на підставі досліджених наукових праць.

Сформульовані в науковій статті теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути підґрунтям для подальших наукових досліджень юридично-психологічної характеристики домашнього насильства та їх прикладного застосування під час розроблення цільових програм правової освіти, тренінгів.

Висновки

Здійснене дослідження соціальних зрізів і сегментів домашнього насильства переконливо засвідчило багатомірність, багатошаровість домашнього насильства як фонового соціального явища та як протиправного, винного, суспільно небезпечного діяння. Це дає підстави стверджувати про доцільність подальшого вивчення окреслених сегментів на інтегративному рівні права, соціології, психології, педагогіки, філософії.

Украй необхідним вбачається дослідження номінацій державної політики у сфері захисту від неправомірних вчинків у сім'ї та побуті, а також формулювання пропозицій з удосконалення законодавства в цій сфері. Беззаперечну роль у реалізації обраного державою курсу щодо запобігання, протидії домашньому насильству відіграють посилення соціальних гарантій вразливим категоріям населення, самовдосконалення особистості, розвиток критичного мислення, вольові якості, позитивна «Я-концепція», що поряд з реалізацією програм правового виховання та підвищення правової культури є дієвим засобом ефективної профілактики й запобігання домашньому насильству.

REFERENCES

Becker, E. (2018). Soigner l'enfant confronté à la violence parentale. *Perspectives Psy, 57(3),* 194-205. doi: https://doi.org/10.1051/ppsy/2018573194.

Guédeney, N., Guédeney, A., & Rabouam, C. (2013). Violences conjugales et attachement des jeunes enfants. *Perspectives Psy, 52(3),* 222-230. doi: https://doi.org/10.1051/ppsy/2013523222.

Ishchenko, T.V. (2019). Osoba zlochyntsia yak element kryminalistychnoi kharakterystyky domashnoho nasylstva [Personality of Criminal as an Element of Forensic Characterization of Domestic Violence]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs, 3(112),* 65-72. Retrieved from https://scientbul.naiau.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/1091. doi: https://doi.org/10.33270/01191123.65 [in Ukrainian].

Kazmirenko, V.O. (2017). Vyiavy domashnoho nasyllia nad ditmy [Findings Domestic violence against children]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology, 1(20),* 78-90. Retrieved from https://psychped.naiau.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/419 [in Ukrainian].

Lavrynenko, N.V. (2004). Genderni vidnosyny v rodyni [Gender Relations in the Family]. *Osnovy teorii henderu, Fundamentals of Gender Theory.* V.P. Aheieva, V.V. Blyzniuk, I.O. Holovashenko, P.P. Hornostai (Ed.). Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

Lessard, G., Montminy, L., Lesieux, É., Flynn, C., Roy, V., Gauthier, S., & Fortin, A. (2015). Les violences conjugales, familiales et structurelles: vers une perspective intégrative des savoirs. *Conjugal, Domestic, and Structural Violence: Toward an Integrative Perspective of Knowledge, 22.* Retrieved from https://id.erudit.org/iderudit/1031116ar. doi: https://doi.org/10.7202/1031116ar.

Mohamed, Maniboliot Soumah (et al.). (2015). Les violences conjugales à Dakar. *The Pan African Medical Journal.* Retrieved from http://www.panafrican-med-journal.com/content/article/22/182/full.

Paul, O., & Zaouche Gaudron, C. (2017). Symptômes de stress post-traumatique chez les enfants exposés à la violence conjugale: Le rôle des conflits de loyauté. *Canadian Journal of Behavioural Science, 49(1),* 32-40. doi: https://doi.org/10.1037/cbs0000063.

Romanenko, O.V. (2018). Napriamy psykhoprofilaktyky viktymnoi povediky nepovnolitnikh [Directions of Psycho Prophylaxis of Minors Victimized Behavior]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychologyб 2(23),* 72-82. Retrieved from https://psychped.naiau.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/891. doi: https://doi.org/10.33270/03182302 [in Ukrainian].

Rozporiadzhennia Kabinetu Miistriv Ukrainy "Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi sotsialnoi prohramy zapobihannia ta protydii domashnomu nasylstvu ta nasylstvu za oznakoiu stati na period do 2023 roku": vid 10 zhovt. 2018 r. No. 728-r [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Concept of the State Social Program for Prevention and Counteraction to Domestic and Sexual Violence for the Period up to 2023" from October 10, 2018, No. 728-r]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy, Official Bulletin of Ukraine, 82,* 74 [in Ukrainian].

Salter, M., Robinson, K., & Ullman, Ja. (2020). *Gay, Bisexual, and Queer Men's Attitudes and Understandings of Intimate Partner Violence and Sexual Assault.* doi: https://doi.org/10.1177/0886260519898433.

Savard, N., & Zaouche Gaudron, C. (2014). Violence conjugale, stress maternel et développement de l'enfant. *Canadian Journal of Behavioural Science, 46(2),* 216-225. doi: https://doi.org/10.1037/a0030622.

Sousa, C., Herrenkohl, T., & Moylan, C. (2010). Longitudinal Study on the Effects of Child Abuse and Children's Exposure to Domestic Violence, Parent-Child Attachments, and Antisocial Behavior in Adolescence. *Journal of Interpersonal Violence.* doi: https://doi.org/10.1177/0886260510362883.

Tolman, R.M., & Rosen, D. (2001). *Domestic violence in the lives of women receiving welfare: Mental health, substance dependence, and economic well-being.* First Published February 1. doi: https://doi.org/10.1177/1077801201007002003.

Verena, Tandrayen-Ragoobu. (2020). Intimate partner violence and women's labour force participation in Sub Saharan Africa. *Community, Work & Family.* Taylor & Francis. doi: https://doi.org/10.1080/13668803.2018.1540400.

Yurkiv, Ya.I. (2013). Nasylstvo ditei u simi yak sotsialno-pedahohichna problema [Child violence in the family as a socio-pedagogical problem]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, Uzhgorod University Scientific Bulletin, 28,* 185-189. doi: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/575 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro okhoronu dytynstva": vid 26 kvit. 2001 r. No. 2402-III [Law of Ukraine "On the Protection of Childhood" from April 26, 2001, No. 2402-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia ta protydiiu domashnomu nasylstvu": vid 7 hrud. 2017 r. No. 2229-VIII [Law of Ukraine "On Prevention and Countering Domestic Violence" from December 12, 2017, No. 2229-VIII]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Becker E. Soigner l'enfant confronté à la violence parentale. *Perspectives Psy.* 2018. Vol. 57. No. 3. P. 194–205. doi: https://doi.org/10.1051/ppsy/2018573194.

Guédeney N., Guédeney A., Rabouam C. Violences conjugales et attachement des jeunes enfants. *Perspectives Psy.* 2013. Vol. 52. No. 3. P. 222–230. doi: https://doi.org/10.1051/ppsy/2013523222.

Іщенко Т. В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики домашнього насильства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2019. № 3 (112). С. 65–72. URL: https://scientbul.naiau.kiev.ua/index.php/scientbul/article/view/1091. doi: https://doi.org/10.33270/01191123.65.

Казміренко В. О. Вияви домашнього насилля над дітьми. *Юридична психологія.* 2017. № 1 (20). С. 78–90. URL: https://psychped.naiau.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/419.

Лавриненко Н. В. Ґендерні відносини в родині. *Основи теорії ґендеру :* навч. посіб. / редкол.: В. П. Агеєва, В. В. Близнюк, І. О. Головашенко, П. П. Горностай. Київ : К.І.С., 2004. С. 354–382.

Lessard G., Montminy L., Lesieux É., Flynn C., Roy V., Gauthier S., Fortin A. Les violences conjugales, familiales et structurelles: vers une perspective intégrative des savoirs. *Conjugal, Domestic, and Structural Violence: Toward an Integrative Perspective of Knowledge.* 2015. No. 22. URL: https://id.erudit.org/iderudit/1031116ar. doi: https://doi.org/10.7202/1031116ar.

Les violences conjugales à Dakar / [Mohamed Maniboliot Soumah et al.]. *The Pan African Medical Journal.* 2015. URL: http://www.panafrican-med-journal.com/content/article/22/182/full.

Paul O., Zaouche Gaudron C. Symptômes de stress post-traumatique chez les enfants exposés à la violence conjugale: Le rôle des conflits de loyauté. *Canadian Journal of Behavioural Science.* 2017. No. 49 (1). P. 32–40. doi: https://doi.org/10.1037/cbs0000063.

Романенко О. В. Напрями психопрофілактики віктимної поведіки неповнолітніх. *Юридична психологія.* 2018. № 2 (23). С. 72–82. URL: https://psychped.naiau.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/891. doi: https://doi.org/10.33270/03182302.

Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 жовт. 2018 р. № 728-р. *Офіційний вісник України.* 2018. № 82. С. 74. Ст. 2726.

Salter M., Robinson K., Ullman Ja. Gay, Bisexual, and Queer Men's Attitudes and Understandings of Intimate Partner Violence and Sexual Assault. 2020. doi: https://doi.org/10.1177/0886260519898433.

Savard N., Zaouche Gaudron C. Violence conjugale, stress maternel et développement de l'enfant. *Canadian Journal of Behavioural Science.* 2014. No. 46 (2). P. 216–225. doi: https://doi.org/10.1037/a0030622.

Sousa C., Herrenkohl T., Moylan C. Longitudinal Study on the Effects of Child Abuse and Children's Exposure to Domestic Violence, Parent-Child Attachments, and Antisocial Behavior in Adolescence. *Journal of Interpersonal Violence.* 2010. doi: https://doi.org/10.1177/0886260510362883.

Tolman R. M., Rosen D. Domestic violence in the lives of women receiving welfare: Mental health, substance dependence, and economic well-being. First Published February 1, 2001. doi: https://doi.org/10.1177/1077801201007002003.

Verena Tandrayen-Ragoobu. Intimate partner violence and women's labour force participation in Sub Saharan Africa. *Community, Work & Family.* 2020. Taylor & Francis. doi: https://doi.org/10.1080/13668803.2018.1540400.

Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14.

Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19.

Стаття надійшла до редколегії 08.01.2020

Zinsu O. – Postgraduate Student of the Department of Doctoral and Postgraduate School, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3801-6203

Social and Legal-Psychological Aspects of Domestic Violence

*The **purpose** of the scientific article is to identify the segmentation and multiple vectors of domestic violence in different social categories and to substantiate the need to eradicate discriminatory stereotypical perceptions of family and domestic behavior. **Methodology.** The methodological basis of the article is a comprehensive approach in the combination of system-structural, formal-logical, comparative-legal methods. The theoretical basis was the work of domestic and foreign scientists on different aspects of domestic violence. The process of research used a dialectical method of scientific knowledge of social and legal phenomena, which allows to objectively determine the patterns of manifestation of various aspects of domestic violence. The structural and functional method was used to investigate the links between the elements of domestic and domestic violence. The formal legal method made it possible to establish links between social roles and domestic violence. The methods of theoretical modeling were applied to form practical recommendations and outline prospects for further research. The **scientific novelty** of the article is to cover social segments of domestic violence that have not been previously represented in national scientific opinion, taking into account current processes of globalization, affirming the principles of gender equality, the need to eradicate discriminatory stereotyped views. The work is an attempt to distinguish between the segmentation of domestic violence in the world arena and in the domestic socio-legal, cultural space, emphasizing the complexity of the links in the structure of domestic violence. **Conclusions.** The structure of the scientific article is based on a modular system and covers various aspects of domestic violence. The chosen structure made it possible to consistently and systematically analyze domestic violence. Various social sections of domestic violence have been identified. It is noted that along with the ideas of feminism on domestic violence, there is also a «movement for the rights of men» in general and on domestic violence in particular. The features of domestic violence in the LGBT environment are outlined. It is emphasized that any violence against the child has a negative impact on the child's body and personality development. Loyalty conflict, attachment theory, post-traumatic stress, and maternal stress were identified. Emphasis is placed on the status of the child abuser and the child victim of domestic violence. The views of national scientists and the views of scientists, researchers of the USA, Canada, Australia, the Republic of France, the Republic of Senegal, the Republic of Mauritius are stated. The importance of joint work of the scientific community, domestic and foreign scientists, international organizations, state structures to develop effective measures of prevention, combating domestic violence in order to eliminate discriminatory models of behavior in the family and everyday life, taking into account the type of legal system and the vector of defining state policy in sphere of family legal relations. Based on the results of the study, the conclusions and recommendations are formulated and recommendations outlined for the prospects for further research.*

Keywords: family; child, domestic violence; rule of law; human-centricity; marital relations; self-concept; social-legal matrix; social roles; public policy.

УДК 343.137.32 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.88

Калінніков О. В. – аспірант кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4337-833X

Генеза законодавства щодо досудового розслідування за відсутності підозрюваного (in absentia) у період незалежності України

На підставі аналізу розвитку законодавства, правозастосовної практики висвітлено бачення становлення кримінального процесуального законодавства України щодо досудового розслідування за відсутності підозрюваного (in absentia). ***Метою*** *статті є дослідження розвитку кримінального процесуального законодавства щодо інституту досудового розслідування за відсутності підозрюваного (in absentia) за часів набуття незалежності Україною та визначення основних положень правового регулювання зазначеного інституту на різних етапах розвитку Української держави.* ***Методологія.*** *Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта та предмета дослідження. Визначальними є наукові методи системного аналізу, узагальнення.* ***Наукова новизна*** *публікації полягає в системному аналізі розвитку кримінального процесуального законодавства за відсутності підозрюваного (in absentia) у період незалежності України на стадії досудового розслідування з виокремленням позитивних нововведень і проблемних питань. Аспекти становлення кримінального провадження за відсутності підозрюваного науковці розглядали переважно без поділу на стадії досудового розслідування та судового розгляду. За результатами здійсненого дослідження сформульовано* ***висновки:*** *1) кримінальне процесуальне законодавство на початковому етапі після здобуття Україною незалежності не забезпечувало належного рівня виконання завдань кримінального судочинства за відсутності підозрюваного, обвинуваченого; 2) Україна реформувала своє кримінальне процесуальне законодавство з метою узгодження його зі стандартами країн Європи; 3) запровадження інституту кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) було позитивним і необхідним кроком на шляху реформування законодавства України; 4) кримінальне провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) потребує подальшого реформування для узгодження його з міжнародними договорами та практикою Європейського суду з прав людини.*

Ключові слова: заочне кримінальне провадження; спеціальне досудове розслідування; in absentia; підозрюваний; обвинувачений; слідчий суддя; ухилення від кримінальної відповідальності.

Вступ

У період розбудови незалежної демократичної правової Української держави відбувалося становлення кримінального процесуального законодавства, а тому питання кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) вирішували різними шляхами.

Так, КПК України 1960 року, який діяв до 19 листопада 2012 року ("Kryminalno-protsesualnii kodeks", 1960), передбачав можливість судового розгляду справи за відсутності підсудного, проте окремого порядку здійснення досудового слідства за відсутності підозрюваного, обвинуваченого розроблено не було.

Кримінальний процесуальний кодекс України, що набув чинності 19 листопада 2012 року ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012), до січня 2014 року не передбачав можливість завершення досудового розслідування та ухвалення вироку за відсутності підозрюваного.

Окремий інститут спеціального досудового розслідування як складова кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia), який діє досі, було запроваджено в кримінальному процесуальному законодавстві України в жовтні 2014 року.

Питання розвитку законодавства України стосовно кримінального провадження за відсутності підозрюваного досліджували такі вітчизняні вчені: І. В. Гловюк, Г. В. Матвієвська, О. О. Нагорнюк-Данилюк, Р. Г. Пєсцов, В. О. Попелюшко, О. Ю. Татаров, В. М. Трофименко, Л. Д. Удалова, О. Г. Шило, С. Л. Шаренко, Д. М. Шишман та ін.

Питання генези кримінального провадження за відсутності підозрюваного розглядали переважно без поділу на стадії досудового розслідування та судового розгляду, у зв'язку з чим украй актуальною є необхідність детального вивчення розвитку кримінального процесуального законодавства за відсутності підозрюваного (in absentia) саме на стадії досудового розслідування.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз становлення інституту досудового розслідування за відсутності підозрюваного (in absentia) у кримінальному процесуальному законодавстві в період незалежності України, з'ясування особливостей, що були властиві цьому правовому явищу на різних етапах розвитку незалежної держави.

© Калінніков О. В., 2020

Виклад основного матеріалу

24 серпня 1991 року Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки проголосила незалежність України та створення самостійної держави – України.

Тож постало питання подальшого розвитку законодавства України.

12 вересня 1991 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про правонаступництво України» ("Zakon Ukrainy", 1991).

У статті 3 цього законодавчого акта було встановлено, що закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності ("Zakon Ukrainy", 1991).

Таким чином, після здобуття Україною незалежності питання здійснення кримінального провадження врегульовували положення КПК 1960 року з подальшими змінами й доповненнями.

Стосовно досудового слідства за відсутності обвинуваченого КПК 1960 року визначав таке. Відповідно до ст. 206 КПК 1960 року, досудове слідство в кримінальній справі зупиняли на підставі того, що місцезнаходження обвинуваченого невідоме ("Kryminalno-protsesualnii kodeks", 1960).

Згідно зі ст. 165^2 КПК України 1960 року, суд приймає рішення про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту за відсутності особи лише в разі оголошення її в міжнародний розшук. У таких випадках після затримання особи й не пізніше ніж через сорок вісім годин з часу доставки до місця провадження у справі суд за її участю розглядає питання про застосування обраного запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або його зміну й виносить постанову ("Kryminalno-protsesualnii kodeks", 1960).

Отже, попри наявність правових норм, які встановлювали можливість проведення певних дій за відсутності особи, окремого порядку здійснення досудового слідства за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, порівняно із загальним, передбачено не було. Також не було жодних додаткових гарантій дотримання прав обвинуваченого під час здійснення досудового слідства за його відсутності.

Відповідно до положення ст. 262 КПК України 1960 року зі змінами, розгляд справи в засіданні суду першої інстанції відбувався за участю підсудного, явка якого до суду була обов'язковою. Розгляд справи за відсутності підсудного допускали лише у виняткових випадках: 1) коли підсудний перебуває за межами України й ухиляється від явки до суду; 2) коли справу про злочин, за який не може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, підсудний просить розглянути за його відсутності (Popova, & Smirnova, 2018, p. 196).

Водночас за приписом ч. 2 ст. 280 КПК України 1960 року було встановлено, що суд, якщо обвинувачений ухилився від суду, зупиняє провадження щодо цього обвинуваченого до його розшуку й продовжує розгляд кримінального провадження щодо інших обвинувачених, якщо в кримінальному провадженні притягнуто до відповідальності декількох осіб ("Kryminalno-protsesualnii kodeks", 1960).

Дослідник О. В. Маленко зазначав, що для існування заочного провадження за відсутності особи (підозрюваного, обвинуваченого, підсудного) як диференційованої процесуальної форми недостатньо лише наявності в законі норм щодо розгляду кримінального провадження без участі обвинуваченого та винесення заочного вироку. Існування окремого виду провадження передбачає наявність процесуальних особливостей, які вирізняють його з-поміж інших видів проваджень (Malenko, 2019, p. 57).

На практиці в низці випадків суди не мали підстав для застосування норм ст. 262 КПК України 1960 року, що призводило до необхідності зупинення кримінального провадження щодо таких обвинувачених до моменту їх розшуку, що однозначно суперечило завданням кримінального провадження й призводило до порушення прав і законних інтересів потерпілих від учинення кримінальних правопорушень (Malenko, 2019, p. 57).

Нормативно-правове регулювання кримінального процесуального інституту провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого в КПК 1960 року не забезпечувало належного ступеня виконання завдань кримінального судочинства, а отже, і захисту прав, свобод та законних інтересів усіх учасників кримінального провадження.

Необхідність реформування кримінального процесу в умовах становлення самостійної України відповідно до міжнародних принципів і цінностей судочинства була зумовлена не лише практичною необхідністю здійснення таких кроків усередині держави, а й потребою виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Так, у висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи від 26 вересня 1995 року № 190 «Щодо вступу України до Ради Європи», а також рекомендаціях і резолюціях цієї європейської інституції щодо виконання обов'язків та зобов'язань України, зокрема: рекомендації № 1416 (1999), резолюції № 1194 (1999), рекомендації № 1513 (2001), резолюції № 1244 (2001), резолюції № 1262 (2001), резолюції № 1346 (2003), резолюції № 1466 (2005), – неодноразово було акцентовано на необхідності прийняття Україною якісно нового КПК.

Проєкт КПК України підготувала робоча група з питань реформування кримінального судочинства, яку було створено Указом Президента України від 17 серпня 2010 року № 820.

Відповідно до висновку спільної програми Європейського Союзу та Ради Європи «Прозорість та ефективність судової системи України» (TEJSU project) щодо проєкту КПК України, це ґрунтовний документ, у якому було відображено позитивні зміни, водночас, він містив низку концептуальних недоліків ("Vysnovok spilnoi prohramy", 2011, p. 12).

13 квітня 2012 року було ухвалено КПК України, який набрав чинності 19 листопада 2012 року.

На жаль, КПК 2012 року не передбачав можливість здійснення досудового розслідування та судового розгляду за відсутності підозрюваного, обвинуваченого, у зв'язку з відсутністю процедури притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які ухиляються від прибуття до органів досудового розслідування чи суду.

Отже, законодавець не приділив належної уваги тій обставині, що саме захист особи від кримінального правопорушення, згідно зі ст. 2 КПК 2012 року, є одним з основних завдань кримінального провадження.

Наявність такої прогалини призводила на практиці до неможливості забезпечити реалізацію принципу невідворотності кримінального покарання та належно захистити публічні інтереси держави та права осіб, які потерпіли від кримінального правопорушення (Nahorniuk-Danyliuk, 2015, p. 184).

Водночас інститут кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого є не тільки в кримінальному процесі низки країн Європи, де його постійно реформують (Ruggeri, 2016), а й активно використовуваний органами міжнародної кримінальної юстиції.

Так, обидва міжнародні військові трибунали в Нюрнберзі й Токіо фактично визнали заочний процес, і в Нюрнберзі одного обвинуваченого було фактично засуджено за його відсутності (Zakerhossein, & De Brouwer, 2015).

Діяльність Спеціального трибуналу щодо Лівану, створеного під егідою ООН, засвідчує, що заочне провадження є одним зі способів дозволити міжнародній спільноті домагатися притягнення до відповідальності за тяжкі злочини за відсутності обвинуваченого, що не перешкоджатиме меті, і боротися з безкарністю (Gardner, 2018).

Згодом Директива (ЄС) Європейського парламенту та Ради Європи 2016/343 від 9 березня 2016 року визначила загальні мінімальні правила захисту прав підозрюваних та обвинувачених у кримінальному провадженні, які застосовують на всіх етапах кримінального процесу, починаючи з моменту, коли особу підозрюють або обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення до прийняття рішення про остаточне визначення того, чи вчинила ця особа відповідний кримінальний злочин (Bachmaier, 2019).

З метою ефективного співробітництва судових органів за кримінальними справами й удосконалення дотримання права особи, яку обвинувачують у вчиненні кримінального злочину, з'явитися та брати участь у судовому розгляді Рада ЄС також ухвалила рамкове рішення № 2002/584/ПВД про європейський ордер на арешт і процедури передання осіб між державами-членами, яке визначає чіткі загальні підстави, що дають змогу виконати європейський ордер на арешт, навіть якщо особа, яка підпадає під його дію, була відсутня на судовому процесі (Karas, 2019).

Попри це, до 16 січня 2014 року в КПК 2012 року ефективної процедури досудового розслідування за відсутності підозрюваного для осіб, які ухиляються від прибуття до органів досудового розслідування чи суду, не було передбачено, що призводило до недотримання принципу невідворотності покарання осіб, які ухилялися від слідства та суду.

16 січня 2014 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України» (щодо заочного кримінального провадження) № 725-VII, яким було доповнено КПК 2012 року главою 41^1 «Заочне кримінальне провадження» та встановлено підстави й порядок здійснення заочного кримінального провадження» ("Zakon Ukrainy", 2014).

Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого дістало назву «заочне кримінальне провадження».

Відповідно до ч. 1 ст. 523^1 КПК 2012 року, заочне кримінальне провадження здійснюють у разі, якщо підозрюваний, обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення ухиляється від прибуття на виклик до органу досудового розслідування або суду, а здійснення кримінального провадження визнано можливим за його відсутності.

Підозрюваний, обвинувачений вважається таким, що ухиляється від прибуття на виклик, якщо він, будучи належно повідомлений про дату, час і місце вчинення процесуальних дій чи проведення судового засідання, повторно не прибув до органу досудового розслідування чи суду без поважних причин або не повідомив про такі причини, або повідомлені ним причини визнано неповажними.

Рішення про здійснення заочного кримінального провадження приймає слідчий за погодженням з прокурором чи прокурор під час досудового розслідування або суд під час судового провадження. Рішення слідчого, прокурора або суду приймають у формі постанови чи ухвали відповідно, його вручають підозрюваному чи

обвинуваченому в установленому порядку (ч. 2 ст. 523^1 КПК 2012 року).

Згідно з ч. 2 ст. 523^3 КПК 2012 року, кримінальне провадження починають здійснювати у формі заочного кримінального провадження лише після належного підтвердження отримання особою постанови або ухвали про здійснення заочного кримінального провадження, яку було вручено в порядку, передбаченому ст. 523^2 КПК 2012 року.

Слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд здійснюють вручення повісток, процесуальних рішень й інших документів особі, стосовно якої здійснюють заочне кримінальне провадження, згідно із загальними правилами цього Кодексу, а в разі необхідності – у порядку, передбаченому розділом IX КПК 2012 року.

У заочному кримінальному провадженні участь захисника є обов'язковою (ч. 4 ст. 523^4 КПК 2012 року).

Приписи ч. 5 ст. 523^4 КПК України 2012 року передбачають, що підозрюваний чи обвинувачений має право надіслати слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду або передати захиснику свої письмові пояснення, підпис на яких підтверджений нотаріусом, а в разі якщо підозрюваний чи обвинувачений мешкає або перебуває за кордоном – дипломатичним представництвом чи консульською установою України за кордоном. Такі пояснення, подані суду, підлягають оголошенню під час судового провадження.

Також ст. 523^4 КПК України 2012 року передбачала, що під час здійснення заочного кримінального провадження слідчі (розшукові) й інші процесуальні дії можуть здійснюватися в порядку міжнародного співробітництва.

Відповідно до ч. 3 ст. 523^3 КПК України, під час здійснення заочного кримінального провадження слідчий за погодженням із прокурором, прокурор під час досудового розслідування або суд під час судового провадження приймає рішення про продовження кримінального провадження в загальному порядку в разі, якщо:

1) підозрюваний, обвинувачений прибув до органу досудового розслідування чи суду для участі в кримінальному провадженні;

2) слідчий, прокурор або суд дійшов висновку про неможливість подальшого здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого.

До ст. 232 КПК України 2012 року було внесено зміни, згідно з якими в режимі відеоконференції під час досудового розслідування може бути проведено будь-які процесуальні дії.

Системний аналіз запровадженого Законом України від 16 січня 2014 року № 725-VII інституту заочного кримінального провадження надає можливість виокремити такі його позитивні аспекти:

– уперше після набуття Україною незалежності було здійснено спробу підвищити ефективність кримінального провадження, удосконалити законодавчі засади притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які ухиляються від участі в кримінальному провадженні, а також практично забезпечити реалізацію принципу невідворотності кримінального покарання шляхом імплементації певних міжнародних стандартів;

– правові норми, які визначають порядок проведення заочного досудового розслідування та заочного судового провадження, знаходяться в одній главі КПК 2012 року, що позитивно сприяє розумінню відповідних положень закону;

– рішення про здійснення заочного кримінального провадження приймає слідчий за погодженням із прокурором, чи прокурор під час досудового розслідування, або суд під час судового провадження. Таке положення сприяє оперативності й ефективності досудового розслідування;

– у ч. 1 ст. 523^1 КПК України 2012 року надано визначення поняття ухилення підозрюваного, обвинуваченого від прибуття на виклик, що свідчить про дотримання принципу верховенства права, складовою якого є юридична визначеність, відповідно до якої всі юридичні норми мають бути чіткими, точними та спрямованими на забезпечення передбачуваності ситуацій та правовідносин ("Dopovidi Upravlinnia", 2011);

– відповідно до ч. 1 ст. 523^1, ч. 5, 6 ст. 523^4 КПК України 2012 року, заочне кримінальне провадження можливе лише щодо особи, якій вручено повідомлення про підозру; підозрюваний має право надіслати слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду або передати захиснику свої письмові пояснення; під час здійснення заочного кримінального провадження слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії можуть здійснюватися в порядку міжнародного співробітництва; передбачено певні шляхи реалізації підозрюваним прав, регламентованих ч. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, зокрема бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього, захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд;

– можливість проведення під час досудового розслідування в режимі відеоконференції будь-яких процесуальних дій сприяє досягненню завдань кримінального провадження.

З-поміж негативних аспектів слід виокремити такі:

– законодавець не визначив поняття «заочне кримінальне провадження», що ускладнює

розуміння моменту, коли може (має) бути прийнято рішення про його здійснення. Проте саме з цим моментом пропонується пов'язати забезпечення обов'язкової участі захисника в кримінальному провадженні. Такий законодавчий недолік суперечить концепції «якості закону», сформульованої Європейським судом з прав людини;

– запроваджений інститут заочного кримінального провадження суперечить іншим нормам КПК України 2012 року, зокрема ст. 280, у якій передбачено одну з підстав зупинення досудового слідства – переховування підозрюваного від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності, місцезнаходження якого невідоме;

– закріплення вимоги щодо обов'язкової участі захисника в кримінальному провадженні щодо осіб, стосовно яких здійснюють заочне кримінальне провадження, спрямоване на забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист. Проте неможливість спілкування захисника з підозрюваним, які навіть не знайомі, виключає можливість узгодження між цими особами правової позиції та суттєво ускладнює реалізацію захисником своїх повноважень, зокрема щодо встановлення відомостей про обставини, фактичні дані, які могли бути повідомлені йому виключно клієнтом (Trahniuk, 2018, p. 81);

– згідно з вимогами ч. 1 ст. 523^2 КПК України 2012 року, вручення повісток особі, стосовно якої здійснюють заочне кримінальне провадження, відбувається за загальними правилами цього Кодексу, зокрема, у разі тимчасової відсутності особи за місцем проживання повістку для передачі їй вручають під розписку дорослому члену сім'ї особи чи іншій особі, яка з нею проживає, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи. У разі якщо підозрюваний не спілкується із зазначеними вище особами, яким може бути вручено повістку, то у випадку прийняття рішення про здійснення заочного кримінального провадження стає очевидним порушення прав такої особи;

– положення щодо вручення повідомлення про підозру змінено не було, а тому заочне кримінальне провадження можливе лише в разі, коли особа на початковому етапі досудового розслідування не переховувалася й отримала повідомлення про підозру, а потім почала ухилятися від прибуття на виклик до слідчого, прокурора;

– запроваджене заочне кримінальне провадження не може бути застосовано до особи, що переховується, оскільки немає можливості вручити їй особисто повідомлення про підозру.

– у заочному кримінальному провадженні не передбачено права підозрюваного, обвинуваченого на оскарження слідчому судді рішення про здійснення заочного кримінального провадження під час досудового розслідування, що суперечить конституційним засадам і призводить до порушення прав та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого.

Проаналізовані зміни до КПК України 2012 року набули чинності 22 січня 2014 року, а вже 2 лютого 2014 року втратили чинність на підстави Закону України від 28 січня 2014 року № 732-VII, а тому практики їх застосування немає.

Таким чином, запровадження Законом України від 16 січня 2014 року № 725-VII заочного кримінального провадження загалом є позитивним кроком у розбудові кримінального процесуального законодавства України, попри наявність певних неузгодженостей, водночас певні його положення лишаються актуальними для подальшої розбудови інституту кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого.

Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII запровадив новий порядок кримінального провадження за відсутністю підозрюваного, обвинуваченого в Україні, який з певними змінами діє досі.

Цей Закон вніс зміни в КПК України 2012 року, а саме доповнив ст. 7 частиною 2, ст. 139 – частиною 5 та главою 24^1 «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень», а також вніс зміни до ст. 42 «Підозрюваний, обвинувачений», ст. 323 «Наслідки неприбуття обвинуваченого» ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного в КПК 2012 року дістало назву «спеціальне досудове розслідування (in absentia)».

Так, згідно зі ст. 297^1 КПК України 2012 року, спеціальне досудове розслідування (in absentia) здійснюється на підставі ухвали слідчого судді в кримінальному провадженні щодо злочинів проти основ національної безпеки України (ст. 109, 110, 110^2, 111, 112, 113, 114, 114^1 КК України), умисних вбивств (ст. 115, 116, 118, 348, 379, 400 КК України), злочинів, пов'язаних з терористичною діяльністю (ст. 258, 258^1, 258^2, 258^3, 258^4, 258^5 КК України), корупційних злочинів (ст. 191, 364, 364^1, 365, 365^2, 368, 368^2, 368^3, 368^4, 369, 369^2, 370 КК України), злочинів проти миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку (ст. 436, 436^1, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447 КК України) стосовно підозрюваного (крім неповнолітнього), який переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної

відповідальності, якщо він перебуває поза межами України.

Згодом законодавець неодноразово вносив певні зміни до КПК України щодо спеціального досудового розслідування (in absentia).

Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо окремих питань накладення арешту на майно з метою усунення корупційних ризиків при його застосуванні» від 10 листопада 2015 року № 769-VIII доповнив ст. 297^1 КПК України, унаслідок чого передбачено, що здійснення спеціального досудового розслідування щодо інших злочинів не допускається, крім випадків, коли злочини вчинені особами, які переховуються від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності або оголошені в міждержавний та/або міжнародний розшук; їх розслідують в одному кримінальному провадженні зі злочинами, зазначеними в цій частині, а виокремлення матеріалів щодо них може негативно позначитися на повноті досудового розслідування та судового розгляду.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Генеральної прокуратури України» від 12 травня 2016 року № 1355-VIII доповнив розділ XI Перехідних положень КПК України п. 20^1, у якому визначено особливості здійснення спеціального досудового розслідування.

Відповідно до п. 20^1 Перехідних положень КПК України, тимчасово, але не пізніше дня початку діяльності Державного бюро розслідувань (опублікування в газеті «Урядовий кур'єр» відповідного повідомлення його керівником), спеціальне досудове розслідування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді в кримінальному провадженні стосовно підозрюваного, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності й оголошений у міждержавний та/або міжнародний розшук, чи який понад шість місяців переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або стосовно якого наявні фактичні дані, що він перебуває за межами України, на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції.

Пункт 20^1 Перехідних положень КПК України був чинний до дня початку діяльності Державного бюро розслідувань.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» встановлює певні особливості щодо підозрюваного, обвинуваченого, які перебувають на тимчасово окупованій території України. Так, згідно з ч. 3 ст. 12, ухилення від явки на виклик слідчого, прокурора чи судовий виклик слідчого судді, суду (неприбуття на виклик без поважної причини більше ніж два рази) підозрюваним, обвинуваченим, який перебуває на тимчасово окупованій території України, та оголошення його в розшук є підставою для здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження в порядку, передбаченому КПК України, з особливостями, встановленими цим Законом. Вимога про оголошення в міждержавний або міжнародний розшук не поширюється на випадки, якщо вирішується питання про застосування стосовно цих осіб спеціального кримінального провадження.

Системний аналіз кримінального процесуального законодавства України засвідчує, що до основних недоліків законодавчого регулювання інституту спеціального досудового розслідування (in absentia) (Kalinnikov, 2019) належать такі:

1. Невизначеність використаних законодавцем термінів, зокрема поняття «спеціальне досудове розслідування (in absentia)».

Зазначене ускладнює розуміння цього інституту, зокрема моменту звернення слідчого, прокурора до слідчого судді з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування.

У науковій юридичній літературі зауважено, що викладені в главі 24^1 КПК України правила не визначають строк, протягом якого слідчий або прокурор повинні ініціювати перед слідчим суддею питання про здійснення спеціального досудового розслідування. Отже, у цій ситуації прокурор має керуватися засадою розумних строків кримінального провадження. Розглядаючи питання про своєчасність такого ініціювання, прокурор повинен керуватися необхідністю забезпечити оптимальне співвідношення між якнайбільш раннім його здійсненням (оскільки запізніле вирішення цього питання призводить до відстрочки притягнення особи до кримінальної відповідальності й відшкодування заподіяної злочином шкоди, втрати доказової бази та інших негативних наслідків) і встановленням достатніх для прийняття цього рішення підстав (підтвердження яких потребує певного часу, наприклад, оголошення підозрюваного в міжнародний розшук) (Lapkin, 2018, p. 109).

2. Відсутність чітких правових підстав для здійснення спеціального досудового розслідування.

Зі змісту ч. 1 ст. 297^1 КПК України вбачається, що підставою для здійснення спеціального досудового розслідування є одночасна наявність як переховування підозрюваного від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності, так і факту оголошення його в міждержавний та/або міжнародний розшук.

До речі, КПК України 2012 року не містить поняття «міжнародний розшук», практики Конституційного Суду України щодо його офіційного тлумачення немає, що призводить до

різного тлумачення моменту оголошення такого розшуку.

Відповідно до змісту п. 20^1 розділу XI «Перехідні положення» КПК України, у редакції законів № 1355-VIII від 12 травня 2016 року та № 1950-VIII від 16 березня 2017 року, спеціальне досудове розслідування здійснюється стосовно підозрюваного, який переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності й оголошений у міждержавний та/або міжнародний розшук, чи який понад шість місяців переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності, та/або стосовно якого наявні фактичні дані, що він перебуває за межами України, на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції.

Крім того, згідно з ч. 3 ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», ухилення від явки на виклик слідчого, прокурора чи судовий виклик слідчого судді, суду (неприбуття на виклик без поважної причини більше ніж двічі) підозрюваним, обвинуваченим, який перебуває на тимчасово окупованій території України, й оголошення його в розшук є підставою для здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження в порядку, передбаченому КПК України, з особливостями, встановленими цим Законом. Вимога про оголошення в міждержавний або міжнародний розшук не поширюється на випадки, якщо вирішується питання про застосування щодо цих осіб спеціального кримінального провадження ("Zakon Ukrainy", 2014).

Аналогічні положення містить ст. 5 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» ("Zakon Ukrainy", 2014).

У ст. 1 КПК України 2012 року регламентовано, що кримінальне процесуальне законодавство України охоплює відповідне положення Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Кодексу й інших законів України.

Таким чином, кримінальне процесуальне законодавство встановлює різні підстави для здійснення спеціального досудового розслідування, що є порушенням конституційного принципу верховенства права, складовою якого є правова визначеність.

3. Неузгодженість спеціального досудового розслідування (in absentia) з гарантіями, визначеними Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України ("Zakon Ukrainy", 1996).

Згідно з ч. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ("Konventsiia pro zakhyst prav", 1950), яка ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР, кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

a) бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

b) мати час і можливості, необхідні для підготовки власного захисту;

c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браку достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

d) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

e) якщо він не розуміє мови, яку використовують у суді, або не розмовляє нею – одержувати безоплатну допомогу перекладача.

Водночас ч. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права ("Mizhnarodnyi pakt", 1966), який ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII, також визначає певні мінімальні гарантії прав кожного під час розгляду будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення.

На підставі аналізу положень КПК України щодо спеціального досудового розслідування (in absentia) вбачається, що вони не містять механізмів реалізації певних гарантій, які визначені ч. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ч. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, зокрема щодо права кожного обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього, та бути суджений у його присутності й захищати себе особисто.

У своїй практиці Європейський суд з прав людини керується тим, що наявність процедури заочного кримінального провадження не викликає заперечень лише за умови, що буде дотримано гарантій, які забезпечують права людини, закріплені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (Schwarz, 2016).

Положення ч. 2 ст. 7 КПК України, яка визначає, що зміст і форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) мають відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у ч. 1 цієї статті, ураховуючи особливості, встановлені законом, що мають здебільшого декларативний характер, оскільки КПК України не визначає, які саме заходи сторона обвинувачення зобов'язана використовувати для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого в разі здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia).

Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини у доповідях щодо ситуації з правами людини в Україні неодноразово акцентувало увагу на тому, що внесені зміни до кримінального процесуального законодавства щодо спеціального досудового розслідування не забезпечують достатніх гарантій для захисту права на справедливий судовий розгляд і на належну правову процедуру, а тому чинний порядок проваджень in absentia не відповідає правовій практиці Європейського суду з прав людини ("Dopovidi Upravlinnia", 2016, 2017, 2018).

Таку позицію поділяють і деякі науковці. На думку В. В. Афанасьєва, аналіз національного законодавства України в частині регламентування спеціального досудового розслідування (in absentia), спеціального судового провадження та сформованої за час його дії правової доктрини засвідчує неповну відповідність вітчизняного варіанта цього інституту зазначеним критеріям, зокрема в частині можливості здійснення заочного кримінального провадження в тяжких та особливо тяжких злочинах, повідомлення підозрюваного, обвинуваченого про здійснення щодо нього кримінального провадження (in absentia) (Afanasiev, 2018, p. 41).

Водночас О. В. Сачко стверджує, що ширше запровадження в слідчу та судову практику інституту спеціального (заочного) досудового розслідування (in absentia) потребує системного інтегративного аналізу всіх джерел правових норм, зокрема і європейських стандартів правосуддя, зміцнення гарантій захисту прав та свобод учасників процесу, розроблення і запровадження в контексті принципів верховенства права досконалішої процедури слідства і судового розгляду відповідних справ, реалізації правових позицій Європейського суду з прав людини у сфері розвитку стандартів правосуддя (Sachko, 2018, p. 111).

На окремих складнощах практичного застосування процедури in absentia акцентує увагу Д. Шишман, яка керується тим, що з метою забезпечення справедливого досудового розслідування та дотримання засад кримінального провадження для вирішення питання щодо можливого здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia) за наявності підстав й умов, передбачених чинним КПК України, уповноважені правоохоронні органи повинні вжити всіх можливих і достатніх заходів щодо забезпечення обізнаності особи про наявне кримінальне провадження (Shyshman, 2019, p. 182).

4. Відсутність у підозрюваного та його захисника права на оскарження ухвали слідчого судді про здійснення спеціального досудового розслідування.

Відповідно до п. 12 ч. 1 ст. 309 КПК України, ухвала слідчого судді про відмову в здійсненні спеціального досудового розслідування може бути оскаржена в апеляційному порядку, водночас, означена правова норма не закріплює право підозрюваного та його захисника на оскарження ухвали щодо задоволення клопотання про здійснення спеціального досудового провадження.

Ці положення КПК України не узгоджуються з ч. 2 ст. 129 Конституції України, яка визначає таку основну засаду судочинства, як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, та свідчить про відсутність ефективного засобу захисту прав підозрюваного на стадії надання слідчим суддею дозволу на здійснення спеціального досудового розслідування.

5. Відсутність порядку здійснення досудового розслідування після постановлення слідчим суддею ухвали про спеціальне досудове розслідування призводять до непослідовності практики правозастосування інституту спеціального досудового розслідування, оскільки КПК України 2012 року залишає невирішеними питання щодо:

– строку, у який слідчий, прокурор після отримання ухвали щодо здійснення спеціального досудового розслідування повинен закінчити досудове розслідування;

– можливості зупинення досудового розслідування після отримання ухвали щодо здійснення спеціального досудового розслідування на підставі п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України у зв'язку з оголошенням підозрюваного в розшук;

– підстав і порядку припинення здійснення спеціального досудового розслідування та повернення до здійснення досудового розслідування за загальними правилами, якщо підстав для постановлення слідчим суддею ухвали про спеціальне досудове розслідування вже немає (Malenko, 2019);

– необхідності повторного звернення слідчого прокурора з клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування після зміни повідомлення про підозру, зокрема в разі зміни кваліфікації кримінального правопорушення на злочин, який не передбачений ч. 1 ст. 297^1 КПК 2012 року.

6. Приймає рішення про здійснення спеціального досудового розслідування слідчий

суддя, а не прокурор, який здійснює нагляд за додержанням законів під час розслідування у формі процесуального керівництва.

Попередній судовий контроль полягає в прийнятті слідчим суддею рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, надання дозволу на проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій (Udalova, 2015, p. 28).

Деякі науковці вважають, що надання законодавцем слідчому судді повноваження приймати рішення про проведення спеціального досудового розслідування не узгоджується з функціональним призначенням попереднього судового контролю в кримінальному провадженні. Рішення про проведення спеціального досудового розслідування повинен приймати не слідчий суддя, а прокурор, який здійснює нагляд за додержанням законів під час розслідування у формі процесуального керівництва. Водночас слід встановити такий судовий контроль за законністю та обґрунтованістю винесення прокурором постанови про проведення спеціального досудового розслідування (Udalova, 2015).

Таким чином, кримінальне процесуальне законодавство України щодо спеціального досудового розслідування має певні недоліки, які позначаються на правозастосуванні зазначеного інституту, призводять до непослідовності судової практики й досі не усунені.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в системному аналізі розвитку законодавства стосовно досудового розслідування за відсутності підозрюваного (in absentia) в період незалежності України, виокремленні позитивних нововведень (від КПК 1960 року до КПК 2012 року) і проблемних питань, які притаманні правовим нормам на різних етапах розвитку кримінального процесуального законодавства України.

Висновки

1. Положення КПК України 1960 року, що діяв до 19 листопада 2012 року, стосовно досудового розслідування за відсутності підозрюваного, обвинуваченого не забезпечували належного виконання завдань кримінального судочинства.

2. Реформування кримінального процесуального законодавства України за часів незалежності здійснювалося з метою узгодження його з вимогами міжнародних договорів, практики Європейського суду з прав людини та з огляду на рекомендації Ради Європи.

3. Упровадження інституту заочного кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого в січні 2014 року було необхідним кроком у розбудові кримінального процесуального законодавства України.

4. Запровадження інституту спеціального досудового розслідування (in absentia) є необхідним кроком на шляху реформування законодавства України з метою узгодження його з міжнародними договорами та практикою Європейського суду з прав людини.

5. Кримінальне провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) потребує подальшого реформування для наближення його до високих стандартів країн Європи в контексті історичного розвитку цього інституту.

REFERENCES

Afanasiev, V.V. (2018). Problemy vidpovidnosti spetsialnoho kryminalnoho provadzhennia (in absentia) Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Problems of conformity of the special criminal proceedings (in absentia) of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Yuryst Ukrainy, Lawyer of Ukraine, 1,* 35-42. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2018_1_8. doi: 10.31359/2222-5544-2018-36-1-35 [in Ukrainian].

Bachmaier, Winter L. (2019). New Developments in EU Law in the Field of In Absentia National Proceedings. The Directive 2016/343/EU in the Light of the ECtHR Case Law. In: Quattrocolo S., Ruggeri S. (Eds.). *Personal Participation in Criminal Proceedings. Legal Studies in International, European and Comparative Criminal Law, 2.* doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-01186-4_20.

Dopovidi Upravlinnia Verkhovnoho komisara Orhanizatsii Obiednanykh Natsii z prav liudyny shchodo sytuatsii z pravamy liudyny v Ukraini 16 liutoho - 15 travnia 2016 r., 16 travnia - 15 serpnia 2016 r., 16 liutoho - 15 travnia 2017 r., 16 lystopada 2017 r. - 15 liutoho 2018 r. [Reports of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the Human Rights Situation in Ukraine 16 February - 15 May 2016, 16 May - 15 August 2016, 16 February - 15 May 2017, 16 November 2017 - February 15, 2018]. (n.d.). *www.ohchr.org.* Retrieved from http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine_14th_HRMMU_Report_UKRANIAN.pdf [in Ukrainian].

Gardner, Maggie. (2018). Reconsidering Trials in Absentia at the Special Tribunal for Lebanon: An Application of the Tribunal's Early Jurisprudence. *LawArXiv.* doi: 10.31228/osf.io/c54js.

Kalinnikov, O.V. (2019). Spetsialne dosudove rozsliduvannia (in absentia): teoretychni ta praktychni problemy zakonodavstva [Special pre-trial investigation (in absentia): theoretical and practical problems of law]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Law Journal of the National Academy of the Interior, 1(17),* 62-78. Retrieved from https://lawjournal.naiau.kiev.ua/index.php/lawjournal/article/view/1062. doi: https://doi.org/10.33270/04191701 [in Ukrainian].

Karas, Elizabeta Ivičević. (2019). Decisions rendered in absentia as a ground to refuse the execution of a European arrest warrant: European legal standards and implementation in Croatian law. *International Scientific Conference "EU and Member States - Legal and Economic Issues"*. doi: https://doi.org/10.25234/eclic/9011.

Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukrainian].

Kryminalno-protsesualnii kodeks Ukrainy: vid 28 hrud. 1960 r. No. 1000-05 [Code of Criminal Procedure of Ukraine from December 28, 1960, No. 1000-05]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05 [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [The Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 [in Ukrainian].

Lapkin, A.V. (2018). Prokuror u spetsialnomu dosudovomu rozsliduvanni (in absentia) [Prosecutor in special pre-trial investigation (in absentia)]. *Pravovi horyzonty, Legal horizons,* 107-111. doi: http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2018.i13.p107 [in Ukrainian].

Malenko, O.V. (2019). Instytut zaochnoho provadzhennia v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Institute of correspondence in criminal proceedings in Ukraine]. *Candidate's thesis.* Kyiv. Retrieved from https://myaau.sharepoint.com/:w:/g/disser/ERdgm73f_UBCrVwW2gODYIkB--8qj6vhn8cDb6yR1IVlSg?e=av47AV [in Ukrainian].

Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava: vid 16 hrud. 1966 r. [International Covenant on Civil and Political Rights from December 16, 1996]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 [in Ukrainian].

Nahorniuk-Danyliuk, O.O. (2015). Istoriia ta rozvytok instytutu spetsialnoho kryminalnoho provadzhennia v Ukraini [History and development of the institute of special criminal proceedings in Ukraine]. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys, South Ukrainian Law Journal, 3,* 181-185. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_3_56 [in Ukrainian].

Popova, I.P., & Smirnova, I.G. (2018). Zaochnoe sudebnoe razbiratelstvo po ugolovnym delam: problemy realizatsii v kontekste sravnitelno-pravovogo issledovaniia [Criminal trial in absentia: implementation problems in the context of a comparative legal study]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Bulletin of Tomsk State University, 431*, 195-202. Retrieved from http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000632264. doi: 10.17223/15617793/431/27 [in Russian].

Ruggeri, S. (2016). Right to Personal Participation in Criminal Proceedings and in absentia Procedures in the EU Area of Freedom, Security and Justice. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 128(2),* 578-605. doi: 10.1515/zstw-2016-0021.

Sachko, O.V. (2018). Realizatsiia yevropeiskykh standartiv v udoskonalenni sproshchenykh ta inshykh osoblyvykh form ta poriadkiv kryminalnoho provadzhennia [Implementation of European standards in improving simplified and other specific forms and procedures of criminal proceedings]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu "Odeska yurydychna akademiia", Scientific works of the National University "Odessa Law Academy", 22,* 106-113. doi: https://doi.org/10.32837/npnuola.v22i0.585 [in Ukrainian].

Schwarz, A. (2016). The legacy of the Kenyatta case: Trials in absentia at the International Criminal Court and their compatibility with human rights. *African Human Rights Law Journal, 16(1),* 99-116. doi: https://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2016/v16n1a5.

Shyshman, D. (2019). Obiznanist pidozriuvanoho pro rozpochate kryminalne provadzhennia yak oboviazkova umova dlia zdiisnennia spetsialnoho dosudovoho rozsliduvannia (in absentia) [The suspect's awareness of the criminal proceedings instituted as a prerequisite for a special pre-trial investigation (in absentia)]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo, Entrepreneurship, economy and law, 10,* 179-183. doi: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.30 [in Ukrainian].

Trahniuk, R.R. (2018). Doderzhannia harantii spravedlyvoho sudochynstva pid chas zdiisnennia spetsialnoho dosudovoho rozsliduvannia ta spetsialnoho sudovoho provadzhennia (in absentia) [Compliance with the guarantees of fair trial during special pre-trial investigation and special trial proceedings (in absentia)]. *Yuryst Ukrainy, Lawyer of Ukraine, 2(37).* doi: 10.31359/2222-5544-2018-37-2-76 [in Ukrainian].

Udalova, L.D., Savytskyi, D.O., Rozhnova, V.V., & Ilieva, T.H. (2015*). Funktsiia sudovoho kontroliu u kryminalnomu protsesi [The function of judicial review in criminal proceedings].* Kyiv: Tsentr uchb. lit. [in Ukrainian].

Udalova, L.V., & Pysmennyi, D.P. (2015). Zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia za vidsutnosti pidozriuvanoho, obvynuvachenoho [Conducting criminal proceedings in the absence of the suspect, the accused]. *Pravo Ukrainy, Law of Ukraine, 7,* 51-57 [in Ukrainian].

Verkhovenstvo prava: dopovid, skhvalena Venetsiiskoiu Komisiieiu na 86-mu plenarnomu zasidanni [Rule of law: report approved by the Venice Commission at the 86th plenary session]. (n.d.). *www.venice.coe.int.* Retrieved from https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr [in Ukrainian].

Vysnovok spilnoi prohramy mizh Yevropeiskym Soiuzom ta Radoiu Yevropy "Prozorist ta efektyvnist sudovoi systemy Ukrainy (TEJSU project) shchodo proektu Kryminalno-protsesualnoho kodeksu Ukrainy" [Conclusion of a joint program between the European Union and the Council of Europe "Transparency and effectiveness of the judicial

system of Ukraine (TEJSU project) on the draft Criminal Procedure Code of Ukraine"]. (2011). (n.d.). *rm.coe.int.* Retrieved from https://rm.coe.int/16802e707c [in Ukrainian].

Zakerhossein, M.H., & De Brouwer, A.M. (2015). Diverse Approaches to Total and Partial In Absentia Trials by International Criminal Tribunals. *Crim Law Forum, 26,* 181-224. doi: https://doi.org/10.1007/s10609-015-9257-0.

Zakon Ukrainy "Pro pravonastupnytstvo Ukrainy": vid 12 veres. 1991 r. No. 1543-XII [Law of Ukraine "On the succession of Ukraine" from September 12, 1991, No. 1543-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro vnesennia zmin do kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy (shchodo zaochnoho kryminalnoho provadzhennia)": vid 16 sich. 2014 r. No. 725-VII [Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine (concerning correspondence proceedings in absentia)" from January 16, 2014, No. 725-VII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-18 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro zdiisnennia pravosuddia ta kryminalnoho provadzhennia u zviazku z provedenniam antyterorystychnoi operatsii": vid 12 serp. 2014 r. No. 1632-VII [Law of Ukraine "On the administration of justice and criminal proceedings in connection with the conduct of an anti-terrorist operation" from August 12, 2014, No. 1632-VII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Афанасьєв В. В. Проблеми відповідності спеціального кримінального провадження (in absentia) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Юрист України.* 2018. № 1. С. 35–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2018_1_8. doi: 10.31359/2222-5544-2018-36-1-35.

Bachmaier Winter L. New Developments in EU Law in the Field of In Absentia National Proceedings. The Directive 2016/343/EU in the Light of the ECtHR Case Law / In: S. Quattrocolo, S. Ruggeri (Eds.). *Personal Participation in Criminal Proceedings. Legal Studies in International, European and Comparative Criminal Law.* 2019. Vol. 2. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-01186-4_20.

Доповіді Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини щодо ситуації з правами людини в Україні 16 лютого – 15 травня 2016 р., 16 травня – 15 серпня 2016 р., 16 лютого – 15 травня 2017 р., 16 листопада 2017 р. – 15 лютого 2018 р. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine_14th_HRMMU_Report_UKRANIAN.pdf.

Gardner Maggie. Reconsidering Trials in Absentia at the Special Tribunal for Lebanon: An Application of the Tribunal's Early Jurisprudence. *LawArXiv.* 2018. January 11. doi: 10.31228/osf.io/c54js.

Калінніков О. В. Спеціальне досудове розслідування (in absentia): теоретичні та практичні проблеми законодавства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2019. № 1 (17). С. 62–78. URL: https://lawjournal.naiau.kiev.ua/index.php/lawjournal/article/view/1062. doi: https://doi.org/10.33270/04191701.

Karas Elizabeta Ivičević. Decisions rendered in absentia as a ground to refuse the execution of a European arrest warrant: European legal standards and implementation in Croatian law. *International Scientific Conference «EU and Member States – Legal and Economic Issues»* (Osijek, 6–7 June 2019). doi: https://doi.org/10.25234/eclic/9011.

Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

Кримінально-процесуальній кодекс України : Закон України від 28 груд. 1960 р. № 1000-05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05.

Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

Лапкін А. В. Прокурор у спеціальному досудовому розслідуванні (in absentia). *Правові горизонти.* 2018. С. 107–111. doi: http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2018.i13.p107.

Маленко О. В. Інститут заочного провадження в кримінальному судочинстві України : дис. … канд. юрид. наук : 12.0.09. Київ, 2019. 247 с. URL: https://myaau.sharepoint.com/:w:/g/disser/ERdgm73f_UBCrVwW2gODYIkB--8qj6vhn8cDb6yR1IVlSg?e=av47AV.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнар. док. від 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

Нагорнюк-Данилюк О. О. Історія та розвиток інституту спеціального кримінального провадження в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2015. № 3. С. 181–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_3_56.

Попова И. П., Смирнова И. Г. Заочное судебное разбирательство по уголовным делам: проблемы реализации в контексте сравнительно-правового исследования. *Вестник Томского государственного университета.* 2018. № 431. С. 195–202. URL: http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000632264. doi: 10.17223/15617793/431/27.

Ruggeri S. Right to Personal Participation in Criminal Proceedings and in absentia Procedures in the EU Area of Freedom, Security and Justice. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft.* 2016. No. 128 (2). P. 578–605. doi: 10.1515/zstw-2016-0021.

Сачко О. В. Реалізація європейських стандартів в удосконаленні спрощених та інших особливих форм та порядків кримінального провадження. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2018. Т. XXII. С. 106–113. doi: https://doi.org/10.32837/npnuola.v22i0.585.

Schwarz A. The legacy of the Kenyatta case: Trials in absentia at the International Criminal Court and their compatibility with human rights. *African Human Rights Law Journal.* 2016. No. 16 (1). P. 99–116. doi: https://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2016/v16n1a5.

Шишман Д. Обізнаність підозрюваного про розпочате кримінальне провадження як обов'язкова умова для здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia). *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 10. С. 179–183. doi: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.30.

Трагнюк Р. Р. Додержання гарантій справедливого судочинства під час здійснення спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження (in absentia). *Юрист України.* 2018. № 2 (37). doi: 10.31359/2222-5544-2018-37-2-76.

Удалова Л. Д., Савицький Д. О., Рожнова В. В., Ільєва Т. Г. Функція судового контролю у кримінальному процесі : монографія. Київ : Центр учб. літ., 2015. 176 с.

Удалова Л. В., Письменний Д. П. Здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого. *Право України.* 2015. № 7. С. 51–57.

Верховенство права : доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 берез. 2011 р.). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr.

Прозорість та ефективність судової системи України (TEJSU project) щодо проекту Кримінально-процесуального кодексу України : висновок спільної програми між Європейським Союзом та Радою Європи. 2011. С. 90. URL: https://rm.coe.int/16802e707c.

Zakerhossein M. H., De Brouwer A. M. Diverse Approaches to Total and Partial In Absentia Trials by International Criminal Tribunals. *Crim Law Forum.* 2015. No. 26. P. 181–224. doi: https://doi.org/10.1007/s10609-015-9257-0.

Про правонаступництво України : Закон України від 12 верес. 1991 р. № 1543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12.

Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо заочного кримінального провадження) : Закон України від 16 січ. 2014 р. № 725-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-18.

Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від 12 серп. 2014 р. № 1632-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18.

Стаття надійшла до редколегії 13.01.2020

Kalinnikov O. – Postgraduate Student of the Department of Criminal Procedure of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4337-833X

Development of Legislation on Pre-Trial Investigation in Absence of a Suspect (in Absentia) Since Independence of Ukraine

The vision of formation of the criminal procedure legislation of Ukraine on the pre-trial investigation in the absence of a suspect (in absentia) is elucidated on the basis of the analysis of development of the legislation and law enforcement practice. The ***purpose*** *of the article is to study development of the criminal procedure legislation on the pre-trial investigation institute in the absence of a suspect (in absentia) since independence of Ukraine and determine the main provisions of legal regulation of the specified institute at different stages of development of the Ukrainian state.* ***Methodology.*** *The methodological tool was chosen taking into account the aim, specificity of the object and subject of the research. The scientific methods of the system analysis and generalization are decisive. The* ***scientific novelty*** *of the publication consists in the systematic analysis of development of the criminal procedure legislation in the absence of a suspect (in absentia) since independence of Ukraine at the stage of pre-trial investigation with the identification of positive innovations and problematic issues. The issue of initiation of the criminal proceeding in the absence of a suspect was considered by various scholars, mainly without separating it into the pre-trial investigation and trial stages. According to the results of the conducted research, the following* ***conclusions*** *were drawn up: 1) the criminal procedure legislation at the initial stage after Ukraine gained independence did not ensure the proper degree of execution of the tasks of criminal justice in the absence of a suspect, accused; 2) Ukraine has reformed its criminal procedure legislation in order to bring it into line with the standards of the European countries; 3) introduction of an institute of criminal proceeding in the absence of a suspect or accused (in absentia) was a positive and necessary step towards reforming the Ukrainian legislation; 4) the criminal proceeding, in the absence of a suspect or accused (in absentia), needs further reforming in order to bring it in conformity with the international treaties and practice of the European Court of Human Rights.*

Keywords: criminal proceeding in absentia; special pre-trial investigation; in absentia; suspect; accused; investigating judge; evasion of criminal responsibility.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 342.7 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.100

Камінська Н. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7727-4056;

Джуська А. В. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри конституційного та міжнародного права Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4297-6792;

Шемчук В. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7969-6589

Реалізація конституційного права людини на таємницю телефонних розмов в Україні

Мета *статті – висвітлити сутність права людини на таємницю телефонних розмов і його реалізацію в Україні; визначити способи захисту цього права.* ***Методологія.*** *Методологічну основу дослідження становлять методи та прийоми наукового пізнання. Зокрема, формально-логічний метод було застосовано для встановлення сутності поняття права людини на таємницю телефонних розмов в Україні. Методи аналізу та синтезу надали можливість конструювати власні визначення та інші теоретичні побудови. Для формулювання поняття «право людини на таємницю телефонних розмов в Україні» було застосовано формально-юридичний метод.* ***Наукова новизна*** *публікації полягає у формулюванні низки нових концептуальних положень і висновків стосовно розуміння права людини на таємницю телефонних розмов, реалізації цього права в Україні, визначенні шляхів його захисту.* ***Висновки.*** *Право людини на таємницю телефонних розмов – основоположне (фундаментальне), невід'ємне право кожної фізичної особи (громадянина, іноземця, особи без громадянства, біженця), яке належить до громадянських (особистих) прав у системі прав і свобод людини й громадянина. Право людини на таємницю телефонних розмов в Україні – гарантована Конституцією України й іншими міжнародними документами в галузі прав людини можливість фізичної особи обмінюватися інформацією голосом у реальному часі з використанням телекомунікаційних мереж зі збереженням таємниці (конфіденційності) таких розмов, тобто без втручання в цей процес третіх осіб – персоналу оператора, провайдера телекомунікацій та спеціальних підрозділів правоохоронних органів держави, на які покладено функцію проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Однак це право не є абсолютним, адже воно може обмежуватися у виняткових, встановлених судом випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. З огляду на реалії сьогодення, право людини на таємницю телефонних розмов в Україні може бути порушено різними способами, зокрема: шляхом викладення телефонних розмов у мережі Інтернет без згоди особи; отримання працівниками правоохоронних органів відомостей від операторів мобільного зв'язку з подальшим їх переданням стороннім особам тощо. Найефективнішим, на нашу думку, способом захисту порушеного конституційного права людини на таємницю телефонних розмов є судовий захист. Крім того, кожен має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.*

Ключові слова: права людини; право на таємницю телефонних розмов; телефонні розмови (переговори); прослуховування телефонних розмов (переговорів).

Вступ

Захист прав, свобод і законних інтересів людини є одним із найважливіших завдань Української держави. Стан забезпечення прав людини в державі найточніше відображає рівень гуманності й цивілізованості суспільства.

Стаття 31 Конституції України встановила, що кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо ("Konstytutsiia Ukrainy", 1996).

На наше переконання, актуальним є питання дослідження конституційного права кожного на таємницю телефонних розмов, яке є недостатньо дослідженим у науці конституційного права та часто порушується.

Аналізу різних аспектів дотримання, захисту, обмеження права людини на таємницю телефонних розмов в Україні присвячено праці О. Бандурки, В. Бикова, А. Бущенко, Л. Воєводіної, Є. Захарова, І. Козьякова, В. Маляренка, В. Назарова, І. Петрухіна, В. Тертишника, Ж. Удовенко, О. Ярмиша та ін.

З огляду на те, що наукових праць, у яких висвітлено питання щодо права людини на таємницю телефонних розмов в Україні, обмаль, причому ці дослідження було здійснено до прийняття нового КПК України 2012 року, а також

© Камінська Н. В., Джуська А. В., Шемчук В. В., 2020

зважаючи на те, що це право часто порушують, вважаємо за доцільне привернути до цієї проблематики увагу держави та громадянського суспільства.

Мета і завдання дослідження

Публікація має на меті всебічно дослідити сутність права людини на таємницю телефонних розмов в Україні, а також розглянути проблемні питання, пов'язані з реалізацією цього права, запропонувати шляхи захисту права кожного на таємницю телефонних розмов.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

– визначити місце права людини на таємницю телефонних розмов у системі прав і свобод людини й громадянина;

– сформулювати дефініцію права людини на таємницю телефонних розмов в Україні;

– дослідити проблемні питання, пов'язані з реалізацією права людини на таємницю телефонних розмов в Україні;

– запропонувати способи захисту права людини на таємницю телефонних розмов в Україні.

Виклад основного матеріалу

Право людини на таємницю телефонних розмов – основоположне (фундаментальне), невід'ємне право кожної фізичної особи (громадянина, іноземця, особи без громадянства, біженця), яке належить до громадянських (особистих) прав у системі прав і свобод людини й громадянина. Це право є громадянським (особистим), адже воно індивідуальне, природне, таке, що виникає з часу народження людини, незалежно від її громадянства, і не може бути ніким скасоване чи припинене (Fedorenko, 2016, p. 221). Однак, відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права людини на таємницю телефонних розмов, гарантованого ст. 31 Конституції України, із зазначенням строку дії цих обмежень.

Оскільки право людини на таємницю телефонних розмов гарантоване Конституцією України (ст. 31), це право слід вважати конституційним. Крім Основного Закону, воно закріплене в найважливіших міжнародно-правових актах з прав людини – Загальній декларації прав людини 1948 року (ст. 12), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року (ст. 17), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 8) тощо.

Право кожного на таємницю телефонних розмов тісно пов'язане з правом на невтручання в особисте й сімейне життя, передбачене ст. 32 Конституції України. Однак положення ст. 31 Основного Закону, яка гарантує кожному таємницю телефонних розмов, виходять за межі виключно приватного життя людини і не можуть бути зведені тільки до забезпечення особистої або сімейної таємниці. Вони нарівні стосуються і сфери службових, ділових та інших суспільних відносин (Tatsii et al., 2011, p. 223).

Зауважимо, що українські правознавці обґрунтовують нові теоретичні підходи до тлумачення права людини на недоторканність приватного життя *(right to privacy)*. У найзагальнішому сенсі воно є соціально зумовленою та гарантованою мірою можливої поведінки особи, визначеною нормами права, що має забезпечити автономію людини у сфері приватного життя для задоволення її власних потреб й інтересів щодо усамітнення та приватного спілкування (Serohin, 2010, p. 153).

Телефонними розмовами вважають обмін інформацією голосом у реальному часі з використанням телекомунікаційних мереж. Слід ураховувати, що особа, використовуючи телекомунікаційні послуги, довіряє провайдерам телекомунікації не зміст своїх відправлень або повідомлень, а лише передання кореспонденції або технічне забезпечення обміном інформацією. Саме тому на суб'єктів ринку телекомунікації закон покладає обов'язок зберігати таємницю телефонних розмов.

Закон України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 року проголошує, що зняття інформації з телекомунікаційних мереж заборонено, крім випадків, передбачених законом. Оператори, провайдери телекомунікацій зобов'язані вживати відповідно до законодавства технічних й організаційних заходів із захисту телекомунікаційних мереж, засобів телекомунікації, інформації з обмеженим доступом про організацію телекомунікаційних мереж та інформації, що передається цими мережами (ст. 9). Персонал оператора, провайдера телекомунікацій несе відповідальність за порушення вимог законодавства України щодо збереження таємниці телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, а також інформації з обмеженим доступом щодо організації та функціонування телекомунікаційних мереж в інтересах національної безпеки, оборони й охорони правопорядку (ст. 41) ("Zakon Ukrainy", 2003).

Проте право на конфіденційність телефонних розмов не є абсолютним. Із цього приводу в рішенні Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Класс та інші проти Федеративної Республіки Німеччини» (1978) зазначено, що існування законодавства, яке дає повноваження щодо здійснення спостереження за листуванням, поштовими відправленнями й телефонними розмовами, є у виключних випадках необхідним у

демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і/або для попередження безладдя або злочинів. У правовій системі держави мають існувати адекватні й ефективні гарантії проти зловживання з боку органів державної влади, уповноважених на здійснення такого спостереження. Стаття 31 Конституції України безпосередньо передбачає можливість встановлення винятків у випадках, передбачених законом. Їх може бути встановлено виключно за рішенням суду й тільки з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Встановлені Конституцією України підстави обмеження цього права аналогічні відповідним положенням ст. 8 Конвенції: «Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше, ніж згідно із законом і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням і злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб». Такі винятки об'єктивно обумовлені, адже, з огляду на принцип пропорційності інтересів, притаманну Конвенції узгодженість між вимогами захисту демократичного суспільства й прав приватних осіб, обмеження права на конфіденційність телефонних розмов у деяких випадках є необхідним заради досягнення соціально значущої мети, захисту інтересів інших осіб і суспільства. Отже, щоб таке втручання не порушувало конституційне право, воно має бути здійснено з дотриманням таких умов: по-перше, за рішенням суду; по-друге, повинно бути передбачено законом; по-третє, воно має бути спрямоване на досягнення чітко визначеної законом мети.

Сферою застосування заходів, що обмежують таке право, є кримінальне судочинство. Тому важливе значення в процесі правового регулювання оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності набувають гарантії збереження особистої таємниці, забезпечення права кожного на невтручання в особисте життя, конфіденційність телефонних розмов (Tatsii et al. 2011, p. 224-226).

Процес прослуховування телефонних розмов, зазначає В. Маляренко, становить сукупність дій з конспіративного слухового контролю за допомогою спеціальних оперативно-технічних даних переговорів, що ведуть через мережі телефонного електричного, стільникового, радіорелейного, супутникового, транкінгового оперативного рухомого зв'язку або однобічних повідомлень, їх фіксацію з метою одержання відомостей (акустичної інформації) про злочинну діяльність особи, виявлення її зв'язків й отримання іншої інформації в інтересах виконання конкретних завдань оперативно-розшукової діяльності (Maliarenko, 2004, p. 155). Цей процес охоплює також порівняно новий напрям, що активно розвивається, пов'язаний з використанням систем комп'ютерної телефонії. Такий клас систем ґрунтований на інтеграції можливостей телефонних станцій і сучасного комп'ютерного устаткування зі спеціалізованим програмним забезпеченням. Їхня інтеграція дає змогу отримати спектр додаткових сервісних послуг і можливостей (Udovenko, 2019, p. 123).

Прослуховування телефонних переговорів – це негласне отримання інформації, переданої через лінії зв'язку особами, підозрюваними в учиненні злочинів, або особами, винність яких встановлена, але їх розшукують у зв'язку з ухиленням від кримінальної відповідальності. Нині за допомогою деталізації телефонних переговорів можливо також відстежити місцеперебування (пересування) людини в просторі, визначити рід її занять, а також отримати іншу значущу для розслідування інформацію (Nazarov, 2009, p. 122).

Як і будь-яка НСРД, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж має на меті не лише отримання нових доказів та їх перевірку, а й висунення і перевірку слідчих версій (Udovenko, 2019, p. 123).

Відповідно до ст. 258 КПК України, ніхто не може зазнавати втручання в приватне спілкування без ухвали слідчого судді. Прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов'язаний звернутися до слідчого судді з клопотанням про дозвіл на втручання в приватне спілкування в порядку, встановленому ст. 246, 248, 249 цього Кодексу, якщо будь-яка слідча (розшукова) дія передбачатиме таке втручання. Спілкуванням є передання інформації в будь-якій формі від однієї особи до іншої безпосередньо або за допомогою засобів зв'язку будь-якого типу. Спілкування є приватним, якщо інформацію передають і зберігають за таких фізичних чи юридичних умов, за яких учасники спілкування можуть розраховувати на захист інформації від втручання інших осіб. Втручанням у приватне спілкування є доступ до змісту спілкування за умов, якщо учасники спілкування мають достатні підстави вважати, що спілкування є приватним. Одним з різновидів втручання в приватне спілкування є зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж. Втручання в приватне спілкування захисника, священнослужителя з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, виправданим заборонено.

Згідно зі ст. 263 КПК України (зі змінами від 4 жовтня 2019 року), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (мереж, що забезпечують передавання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень і звуків або повідомлень будь-якого виду між підключеними

до неї телекомунікаційними мережами доступу) є різновидом втручання в приватне спілкування, яке проводять без відома осіб, що використовують засоби телекомунікацій для передавання інформації, на підставі ухвали слідчого судді, якщо під час його проведення можна встановити обставини, які мають значення для кримінального провадження. В ухвалі слідчого судді про дозвіл на втручання в приватне спілкування в цьому випадку додатково мають бути зазначені ідентифікаційні ознаки, які надають можливість унікально ідентифікувати абонента спостереження, транспортну телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання, на якому можуть здійснювати втручання в приватне спілкування. Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж полягає в проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів спостереження, відбору та фіксації змісту інформації, яку передає особа, значущу для досудового розслідування, а також одержанні, перетворенні й фіксації різних видів сигналів, що передають каналами зв'язку. Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж покладено на уповноважені (оперативно-технічні) підрозділи органів Національної поліції, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань й органів безпеки. Керівники та працівники операторів телекомунікаційного зв'язку зобов'язані сприяти виконанню дій зі зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, уживати необхідних заходів щодо нерозголошення факту проведення таких дій та отриманої інформації, зберігати її в незмінному вигляді ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Запровадження Конституцією України судового порядку прийняття рішення про зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж відповідає європейським стандартам у галузі прав людини. У рішенні у справі «Класс та інші проти Федеративної Республіки Німеччини» ЄСПЛ зазначив: принцип верховенства права передбачає, що втручання органів виконавчої влади в права окремих осіб має підлягати ефективному контролю, який повинна забезпечувати судова система, принаймні як остання інстанція; судовий контроль надає найкращі гарантії незалежності, неупередженості й належної процедури.

Слід проаналізувати також рішення ЄСПЛ у справі «Роман Захаров проти Російської Федерації» (2015). Так, у випадках, коли законодавство, що дозволяє таємне спостереження, оскаржують у ЄСПЛ, законність втручання тісно пов'язана з питанням, чи було проведено перевірку на «необхідність». «Якість закону» в цьому сенсі означає, що національне законодавство має бути доступним і передбачуваним у своєму застосуванні, а також воно повинно гарантувати, що таємні заходи спостереження можуть застосовувати лише тоді, коли це «необхідно в демократичному суспільстві», зокрема шляхом забезпечення адекватних та ефективних гарантій проти зловживання. ЄСПЛ також акцентував на тому, що в питаннях, які стосуються фундаментальних прав, утілення розсуду, наданого виконавчому органу у сфері національної безпеки, у вигляді необмежених повноважень суперечило б принципу верховенства права – одному з основних принципів демократичного суспільства, встановлених Конвенцією. Отже, закон повинен визначати межі будь-якого такого розсуду, наданого уповноваженому органу, і спосіб його здійснення з достатньою ясністю, ураховуючи законні цілі заходу, про який ідеться, щоб надати особі належний захист від свавільного втручання (Chechetin, & Shatokhin, 2017, p. 113; "Roman Zakharov", 2015).

Аналіз судових рішень у справі Класса та низці інших справ засвідчує наявність певних стандартів ЄСПЛ з прослуховування телефонних повідомлень, яким має відповідати національне законодавство країн – членів Ради Європи. Згідно із цими стандартами, закон, що обмежує право на таємницю телефонних розмов, має відповідати таким вимогам: 1) містити список злочинів, учинення яких може привести до прослуховування; 2) включати фактичні підстави підозрювати особу в учиненні злочину: вони повинні бути вже виявлені іншими засобами; 3) дозволяти прослуховування лише на підставі мотивованої письмової заяви високопосадової особи; 4) встановлювати необхідність отримання санкції органу або посадової особи, що не належать до виконавчої влади, бажано – судді; 5) встановлювати обмеження на тривалість прослуховування: має бути зазначено період, протягом якого санкція на прослуховування дійсна; 6) визначати правила щодо звітів, які містять матеріали перехоплених повідомлень; 7) передбачати запобіжні заходи проти обміну цими матеріалами між різними державними органами; 8) регламентувати обставини, за якими записи можна чи потрібно знищити; 9) встановлювати заходи, яких необхідно вжити щодо копій або переписаних матеріалів, якщо обвинувачену особу буде виправдано (Udovenko, 2019, p. 122).

Оскільки ці дії суттєво обмежують конституційне право особи на конфіденційність телефонних розмов, закон дозволяє їх застосовувати лише щодо особи, у діях якої є ознаки тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Одержані внаслідок оперативно-розшукової діяльності відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини, якщо вони не містять інформації про вчинення заборонених

законом дій, зберіганню не підлягають і повинні бути знищені.

Досліджуючи право людини на таємницю телефонних розмов, слід зосередити увагу на проблемі забезпечення конфіденційності спілкування підозрюваного, обвинуваченого, підсудного із захисником. Ефективність діяльності захисника є невід'ємною від правових механізмів, що гарантують його професійну свободу.

Стаття 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» містить гарантії адвокатської діяльності. Так, професійні права, честь і гідність адвоката гарантуються та охороняються Конституцією України, цим Законом та іншими законами, зокрема: забороняються будь-які втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності; забороняється вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває в трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. З цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку, передбаченому законом; проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя; заборонено втручання в приватне спілкування адвоката з клієнтом ("Zakon Ukrainy", 2012).

У слідчій та судовій практиці трапляються випадки, коли обмеження права кожного на таємницю телефонних розмов може перетворюватися на захід забезпечення охорони та захисту прав і законних інтересів громадян. Ідеться, зокрема, про випадки існування реальної загрози життю, здоров'ю, житлу або іншому майну осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Заходи, спрямовані на їх охорону, переважно здійснюють за їх згодою з метою забезпечення їхньої особистої безпеки й відповідно до Конституції України, законів України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року, «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року, «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року, КК України від 5 квітня 2001 року, КПК України від 13 квітня 2012 року тощо (Tatsii et al., 2011, p. 229-230).

Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні кримінальних правопорушень, а також у судовому розгляді кримінальних проваджень, – це здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя.

Право на забезпечення безпеки за наявності відповідних підстав мають:

1) особа, яка заявила до правоохоронного органу про кримінальне правопорушення або в іншій формі брала участь чи сприяла виявленню, попередженню, припиненню або розкриттю кримінальних правопорушень;

2) потерпілий та його представник у кримінальному провадженні;

3) підозрюваний, обвинувачений, захисники та законні представники;

4) цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники у справі про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;

4-1) представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;

4-2) персонал органу пробації;

5) свідок;

5-1) викривач;

6) експерт, спеціаліст, перекладач і понятий;

7) члени сімей та близькі родичі осіб, перелічених у пунктах «1» – «6», якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них здійснюють спроби вплинути на учасників кримінального судочинства.

Закон передбачає систему заходів, спрямованих на забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Одним з них є використання технічних засобів контролю та прослуховування телефонних й інших переговорів. У разі наявності загрози вчинення насильства або інших протиправних дій щодо осіб, узятих під захист, за письмовою заявою цих осіб або за їх письмовою згодою може проводитися прослуховування телефонних та інших переговорів. Під час прослуховування цих розмов може застосовуватися звукозапис (ст. 1, 2, 7, 10 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року) ("Zakon Ukrainy", 1993).

Законодавство України також передбачає певні обмеження права кожного на таємницю телефонних розмов, пов'язані з особливостями правового статусу окремих осіб. Засудженим надається, зокрема й під час перебування в стаціонарних закладах охорони здоров'я, право на телефонні розмови (і в мережах рухомого

(мобільного) зв'язку) без обмеження їх кількості під контролем адміністрації. Телефонні розмови оплачують з особистих коштів засуджені. Телефонні розмови між засудженими, які перебувають у місцях позбавлення волі, заборонені. Телефонні розмови проводять протягом дня у вільний від роботи час і поза часом, передбаченим для приймання їжі та безперервного сну, а за необхідності та за погодженням з адміністрацією – у будь-який час (ст. 110 Кримінально-виконавчого кодексу України). Безперечно, такі винятки пов'язані з тим, що обсяг прав осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, а також засуджених не може цілком збігатися з обсягом прав усіх громадян, оскільки до цих осіб застосовано заходи державного примусу, їхні права й обов'язки як громадян обмежуються законом або вироком суду та режимом відбування покарання (Tatsii et al., 2011, p. 230-231).

Таємниця телефонних розмов є особистим немайновим правом фізичної особи, тому вона має право на захист від протиправних посягань інших осіб способами, встановленими главою 3 Цивільного кодексу України, а також іншими способами, відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що спричинило це порушення (ст. 270, 275 Цивільного кодексу України) (Tatsii et al., 2011, p. 231).

Якщо під час кримінального провадження право особи на таємницю телефонних розмов було безпідставно порушено, у разі постановлення щодо неї виправдувального вироку суду, закриття кримінальної справи за відсутністю події злочину, відсутністю в діянні складу злочину або недоведеністю участі обвинуваченого в учиненні злочину, шкода, завдана органами досудового розслідування, прокуратури й суду, підлягає відшкодуванню. Крім того, якщо протягом шести місяців після проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства, не було прийнято рішення про порушення за результатами цих заходів кримінальної справи або таке рішення було скасовано, завдана особі шкода також підлягає відшкодуванню. Правовою основою відшкодування шкоди, завданої порушенням таємниці телефонних розмов під час досудового розслідування кримінальної справи та провадження оперативно-розшукової діяльності, є Конституція України (ч. 4 ст. 62), Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року, КПК України, Цивільний кодекс України, а також Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», затвердженим наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України та Міністерства фінансів України від 4 березня 1996 року № 6/5/3/41. Особа, винна в учиненні дій, що порушують гарантоване ст. 31 Конституції України право, підлягає кримінальній відповідальності за ст. 163 КК України (Tatsii et al., 2011, p. 232).

Водночас зазначимо, що серед засобів, що використовують державні спецслужби, прослуховування телефонних розмов, з одного боку, це цінний, навіть необхідний засіб протидії злочинності, а з іншого, не будучи таким явним обмеженням прав людини, як, наприклад, затримання, взяття під варту, прослуховування телефонних розмов, є не меншою загрозою для свободи людини.

В Україні гарантії законності під час здійснення зняття інформації з каналів зв'язку явно недостатні, систематично трапляються резонансні випадки, пов'язані з проведенням цієї НСРД. Суди в нашій країні видають значно більше дозволів (щонайменше в чотири рази), ніж у країнах Західної Європи та США, де населення перевищує населення нашої держави в десятки разів, попри те, що західне суспільство бореться з тероризмом, тому заходи безпеки там посилені (Nazarov, 2009, p. 122).

Крім того, дозвіл на зняття інформації видають на один номер телефону, а прослуховують усі, які на нього телефонують. У процесуальному законодавстві не передбачено обов'язок органів, яким надано право прослуховувати телефонні розмови, після завершення проведення цієї НСРД повідомляти про це особу, якої вона стосувалася. Це суттєво обмежує право особи на оскарження дій відповідного органу. Також у законі не встановлено обставини, за яких таку інформацію необхідно знищувати, і як її може бути використано, не встановлено заборону вести пробне прослуховування, його дозволяють під час проведення оперативно-розшукової діяльності у справах про організовану злочинність; незалежний нагляд за законністю явно недостатній (Nazarov, 2009, p. 122).

Таким чином, право людини на таємницю телефонних розмов в Україні – гарантована Конституцією України й іншими міжнародними документами в галузі прав людини можливість фізичної особи обмінюватися інформацією голосом у реальному часі з використанням телекомунікаційних мереж зі збереженням таємниці (конфіденційності) таких розмов, тобто без втручання в цей процес третіх осіб – персоналу оператора, провайдера телекомунікацій та спеціальних підрозділів правоохоронних органів

держави, на які покладено функцію проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Однак це право не є абсолютним, адже воно може обмежуватися у винятках, встановлених судом, у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Звісно, у сучасному світі є різні способи порушення права людини на таємницю телефонних розмов. Наприклад, з фабули судового акта: між позивачем і працівником автосервісу (ТОВ) відбулася телефонна розмова з грубою нецензурною лайкою. Позивача попередили, що розмову буде записано, і він погодився. Невдовзі запис розмови було викладено на відеохостингу YouTube без згоди позивача. Обурений позивач подав позов на ТОВ про захист прав споживача та стягнення моральної шкоди на суму понад 12 млн грн. Наявність файлу з розмовою на YouTube підтверджено в суді висновком експертного дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів КНІСЕ. Також цікаво, що позивач оцінював розмір моральної шкоди відповідно до кількості прослуховувань запису в Інтернеті. Суди першої, апеляційної, касаційної інстанцій відмовили в задоволенні позову тому, що хоча таємниця телефонної розмови й була порушена відповідачем, позивач не довів, що він пережив душевні хвилювання внаслідок такого порушення, тому не довів заподіяння йому моральної шкоди. Сам собою факт поширення відповідачем персональних даних про позивача ще не є підставою для стягнення моральної шкоди. Верховний Суд України (ВСУ) дійшов іншої думки, скасував відмовні рішення та направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції. ВСУ принципово не погодився з тим, що позивач повинен доводити вину відповідача у своїх душевних хвилюваннях унаслідок порушення його права як підставу для стягнення моральної шкоди. ВСУ керується презумпцією вини правопорушника (відповідача) у такого виду деліктах. Тобто саме відповідач повинен довести відсутність своєї вини в тому, що внаслідок порушення ним права на таємницю телефонних розмов позивач пережив душевні хвилювання. Лише тоді не буде підстав для стягнення моральної шкоди з правопорушника. ВСУ також зауважив, що доведення позивачем наявності в нього душевних страждань само собою є неприпустимим з огляду на правову природу конституційного права на таємницю телефонних розмов. Відповідно до ст. 31 Конституції України, кожному гарантовано таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Згідно зі ст. 23 Цивільного кодексу України, моральна шкода полягає в душевних стражданнях, яких особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї іншої особи. Водночас суди також не врахували ст. 276 Цивільного кодексу України, відповідно до якої порушене особисте немайнове право має бути поновлено судом з відшкодуванням моральної шкоди, завданої його порушенням.

У цьому випадку поновленням особистого немайнового права позивача на таємницю телефонної розмови було б видалення її запису з вільного доступу в мережі, тобто з YouTube. І відповідач мав би надати відповідні докази суду з цього приводу ("Porushennia prava", 2017).

Порушення права людини на таємницю телефонних розмов не можна виключати і з боку правоохоронних органів. Так, у мережі Інтернет міститься інформація від 16 вересня 2019 року про те, що слідчі центрального апарату Державного бюро розслідувань (ДБР) здійснюють досудове розслідування в кримінальному провадженні за фактом незаконного порушення працівниками правоохоронних органів таємниці телефонних розмов і подальшого передання отриманої інформації стороннім особам. За попередньою інформацією, працівники правоохоронних органів, використовуючи службове становище, отримували від операторів мобільного зв'язку відомості, що становлять таємницю; отримані дані правоохоронці через посередників продавали замовникам. Слідчі ДБР спільно з працівниками Департаменту захисту національної державності Служби безпеки України провели санкціоновані обшуки, за результатом яких здобуто докази протиправної діяльності групи осіб – правоохоронців і цивільних осіб. На офіційному вебсайті ДБР також зазначено, що проводяться слідчі дії з метою отримання доказів для належного обґрунтування підозри працівникам правоохоронних органів й іншим співучасникам учинення злочину. Дії правоохоронців кваліфікують як прийняття пропозиції, обіцянки або одержання службовою особою неправомірної вигоди, учинене службовою особою, яка займає відповідальне становище, за попередньою змовою групою осіб (ч. 3 ст. 368 КК України); незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 359 КК України) ("DBR rozsliduie mozhlyve").

Найефективнішим способом захисту порушеного конституційного права людини на таємницю телефонних розмов, на нашу думку, є судовий захист. Особа може будь-коли звернутися з позовом до суду для захисту свого порушеного конституційного права на таємницю телефонних розмов.

Крім того, кожен має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який

може відкрити провадження у справі про порушення прав і свобод людини й громадянина. Він має роз'яснити заходи, яких повинна вжити особа, що подала звернення Уповноваженому, направити звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, і контролювати розгляд цього звернення. Слід зазначити, що Уповноважений не розглядає тих звернень, які розглядають суди, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо заінтересована особа подала позов, заяву або скаргу до суду. Повідомлення про прийняття звернення до розгляду або відмову в прийнятті звернення до розгляду надсилають у письмовій формі особі, яка його подала ("Zakon Ukrainy", 1997).

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає у формулюванні низки нових концептуальних положень і висновків стосовно розуміння права людини на таємницю телефонних розмов, реалізації цього права в Україні, визначенні шляхів його захисту.

Висновки

1. Право людини на таємницю телефонних розмов – основоположне (фундаментальне), невід'ємне право кожної фізичної особи (громадянина, іноземця, особи без громадянства, біженця), яке належить до громадянських (особистих) прав у системі прав і свобод людини й громадянина.

2. Право людини на таємницю телефонних розмов в Україні – гарантована Конституцією України й іншими міжнародними документами в галузі прав людини можливість фізичної особи обмінюватися інформацією голосом у реальному часі з використанням телекомунікаційних мереж із збереженням таємниці (конфіденційності) таких розмов, тобто без втручання в цей процес третіх осіб – персоналу оператора, провайдера телекомунікацій та спеціальних підрозділів правоохоронних органів держави, на які покладено функцію проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Однак це право не є абсолютним, адже воно може обмежуватися у винятках, встановлених судом, у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

3. З огляду на реалії сьогодення, право людини на таємницю телефонних розмов в Україні може бути порушено різними способами, зокрема: шляхом викладення телефонних розмов у мережі Інтернет без згоди особи; отримання працівниками правоохоронних органів відомостей від операторів мобільного зв'язку з подальшим їх переданням стороннім особам тощо.

4. Найефективнішим способом захисту порушеного конституційного права людини на таємницю телефонних розмов, на нашу думку, є судовий захист. Крім того, кожен має право звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який може відкрити провадження у справі про порушення прав і свобод людини й громадянина. Він має роз'яснити заходи, яких повинна вжити особа, що подала звернення Уповноваженому, направити звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, і контролювати розгляд цього звернення.

REFERENCES

"Roman Zakharov proty Rosii": pravo na zvernennia do YeSPL osib, potentsiino zacheplenykh taiemnym sposterezhenniam, vyplyvaie zi statti 34 Konventsii, oskilky inakshe vymohamy statti 8 mozhe buty znekhtuvano (st. 8 Konventsii, zaiava No. 47143/06, 4 hrudnia 2015 r.) ["Roman Zakharov v. Russia": The right to apply to the ECtHR for persons potentially involved in secret surveillance derives from Article 34 of the Convention, as otherwise the requirements of Article 8 may be neglected (Article 8 of the Convention, application no. 47143/06, December 4, 2015)]. (n.d.). *protocol.ua.* Retrieved from https://protocol.ua/ua/roman_zaharov_proti_rosii_pravo [in Ukrainian].

Chechetin, A.E., & Shatokhin, I.D. (2017). Nekotorye problemnye voprosy pravovogo regulirovaniia proslushivaniia telefonnykh peregovorov [Several problematic issues of legal regulation of wiretapping as an operational-investigative measure]. *Izvestiia Altayskogo gosudarstvennogo universiteta, News of Altai State University, 6(98)*, 112-118. doi: https://doi.org/10.14258/izvasu(2017)6-20 [in Russian].

DBR rozsliduie mozhlyve porushennia taiemnytsi telefonnykh rozmov z boku pravookhorontsiv [SBI investigates possible breach of confidentiality of telephone conversations by law enforcement officers]. (n.d.). *dbr.gov.ua.* Retrieved from https://dbr.gov.ua/news/dbr-rozslidue-mozhlive-porushennya-taemnici-telefonnikh-rozmov-z-boku-pravookhoronciv [in Ukrainian].

Fedorenko, V.L. (2016). Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional Law of Ukraine]. *Do 20-oi richnytsi Konstytutsii Ukrainy ta 25-oi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy, To the 20th anniversary of the Constitution of Ukraine and the 25th anniversary of Ukraine's independence.* Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon5.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 [in Ukrainian].

Maliarenko, V.T. (2004). *Reformuvannia kryminalnoho protsesu Ukrainy v konteksti yevropeiskykh standartiv: teoriia, istoriia i praktyka [Reforming the criminal process of Ukraine in the context of European standards: theory, history and practice].* Kyiv: In Yure [in Ukrainian].

Nazarov, V.V. (2009). Pravo osoby na taiemnytsiu lystuvannia, telefonnykh rozmov, telehrafnoi ta inshoi korespondentsii ta yoho obmezhennia u kryminalnomu provadzhenni [The right of a person to secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraph and other correspondence and its restriction in criminal proceedings]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy, Bulletin of the Academy of Advocates of Ukraine, 1(14),* 119-125 [in Ukrainian].

Porushennia prava na taiemnytsiu telefonnykh rozmov sprychyniaie dushevni strazhdannia i ye prezumptsiieiu nanesennia moralnoi shkody osobi, yakshcho pravoporushnyk ne dovede vidsutnist svoiei vyny (VSU vid 27 veresnia 2017 r. u spravi No. 6-1435tss17) [Violation of the right to confidentiality of telephone conversations causes mental suffering and is a presumption of moral harm to a person, if the offender does not prove the absence of his guilt (APU of September 27, 2017 in Case No. 6-1435ts17)]. (n.d.). *protocol.ua.* Retrieved from https://protocol.ua/ua/vsu_porushennya_prava_na_taemnitsyu_telefonnih_rozmov_sprichinyae_dushevni_stragdannya_i_e_prezumptsieyu_nanesennya_moralnoi_shkodi_osobi/ [in Ukrainian].

Serohin, V.O. (2010). *Pravo na nedotorkannist pryvatnoho zhyttia u konstytutsiino-pravovii teorii ta praktytsi [The right to privacy in constitutional law theory and practice].* Kharkiv: FINN [in Ukrainian].

Tatsii, V.Ya., Petryshyn, O.V., & Barabash, Yu.H. (et al.). (Ed.). (2011). *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar [Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary].* Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Udovenko, Zh.V. (2019). Problemy zabezpechennia okhorony taiemnytsi pryvatnoho zhyttia pid chas zniattia informatsii z transportnykh telekomunikatsiinykh merezh [Problems of protecting the private life security during the removal of information on transport telecommunication networks]. *Naukovi zapysky NaUKMA. NaUKMA Scientific Notes, 3,* 120-126. doi: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2019.3.120-126 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro advokaturu ta advokatsku diialnist": vid 5 lypn. 2012 r. No. 5076-VI [Law of Ukraine "On the Bar and Practice of Law" from July 5, 2012, No. 5076-VI]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro telekomunikatsii": vid 18 lystop. 2003 r. No. 1280-IV [Law of Ukraine "On Telecommunications" from November 18, 2003, No. 1280-IV]. (n.d.). *zakon4.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1280-15 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny": vid 23 hrud. 1997 r. No. 776/97-VR [Law of Ukraine "On the Ombudsman of Ukraine" from December 23, 1997, No. 776/97-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi": vid 23 hrud. 1993 r. No. 3782-XII [Law of Ukraine "On ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings" from December 23, 1993, No. 3782-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

«Роман Захаров проти Росії»: право на звернення до ЄСПЛ осіб, потенційно зачеплених таємним спостереженням, випливає зі статті 34 Конвенції, оскільки інакше вимогами статті 8 може бути знехтувано (ст. 8 Конвенції, заява № 47143/06, 4 грудня 2015 р.). URL: https://protocol.ua/ua/roman_zaharov_proti_rosii_pravo.

Чечетин. А. Е., Шатохин И. Д. Некоторые проблемные вопросы правового регулирования прослушивания телефонных переговоров. *Известия Алтайского государственного университета*. 2017. № 6 (98). С. 112–118. doi: https://doi.org/10.14258/izvasu(2017)6-20.

ДБР розслідує можливе порушення таємниці телефонних розмов з боку правоохоронців. URL: https://dbr.gov.ua/news/dbr-rozslidue-mozhlive-porushennya-taemnici-telefonnikh-rozmov-z-boku-pravookhoronciv.

Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник. До 20-ї річниці Конституції України та 25-ї річниці незалежності України. Київ : Ліра-К, 2016. 616 с.

Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

Маляренко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : монографія. Київ : Ін Юре, 2004. 544 с.

Назаров В. В. Право особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та його обмеження у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України.* 2009. № 1 (14). С. 119–125.

Порушення права на таємницю телефонних розмов спричиняє душевні страждання і є презумпцією нанесення моральної шкоди особі, якщо правопорушник не доведе відсутність своєї вини (ВСУ від 27 верес. 2017 р. у справі № 6-1435цс17). URL: https://protocol.ua/ua/vsu_porushennya_prava_na_taemnitsyu_telefonnih_rozmov_sprichinyae_dushevni_stragdannya_i_e_prezumptsieyu_nanesennya_moralnoi_shkodi_osobi.

Серьогін В. О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці : монографія. Харків : ФІНН, 2010. 607 с.

Конституція України. Науково-практичний коментар / [редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.]. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2011. 1128 с.

Удовенко Ж. В. Проблеми забезпечення охорони таємниці приватного життя під час зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж. *Наукові записки НаУКМА*. 2019. Т. 3. С. 120–126. (Серія «Юридичні науки»). doi: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2019.3.120-126.

Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17.

Про телекомунікації : Закон України від 18 листоп. 2003 р. № 1280-IV. URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1280-15.

Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80.

Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12.

Стаття надійшла до редколегії 15.12.2019

Kaminska N. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7727-4056;

Dzhuska A. – Ph.D in Law, Lecturer of the Department of Constitutional and International Law of the Taurida National V. I. Vernadsky University, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4297-6792;

Shemchuk V. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Constitutional and International Law of the Taurida National V. I. Vernadsky University, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7969-6589

Realization of the Constitutional Right to Privacy of Telephone Conversations in Ukraine

*The **purpose** of the article is to reveal the essence of the human right to the privacy of telephone conversations and its realization in Ukraine; identify ways to protect this right. **Methodology.** Methodological basis of the research is the methods and techniques of scientific knowledge. In particular, the formal-logical method was used to establish the essence of the concept of human right to the privacy of telephone conversations in Ukraine. The methods of analysis and synthesis allowed us to construct our own definitions and other theoretical constructs. The formal legal method was used to formulate the concept of «human right to privacy of telephone conversations in Ukraine». The **scientific novelty** is to formulate a number of new conceptual positions and opinions on the understanding of the human right to privacy of telephone conversations, its realization in Ukraine; identifying ways of its realization. **Conclusions.** The human right to privacy of telephone conversations is a fundamental, inalienable right of every individual (citizen, foreigner, stateless person, refugee, etc.), which belongs to civil (personal) rights in the system of human and citizen's rights and freedoms. Human right to privacy of telephone conversations in Ukraine – guaranteed by the Constitution of Ukraine and other international human rights instruments the ability of an individual to exchange information in real-time using telecommunication networks while maintaining the secrecy (confidentiality) of such conversations, without interference in this process of third parties – personnel of the operator, telecommunication provider and special units of the law enforcement agencies of the state, which are entrusted with the function of conducting secret investigation actions. However, this right is not absolute, as it may be restricted by the exceptions provided by the court in cases provided for by law in order to prevent a crime or to find out the truth in a criminal investigation if it is not possible to obtain information by other means. Given the realities of today, human right to the privacy of telephone conversations in Ukraine can be violated in various ways. In particular, making telephone calls to the Internet without the consent of the person; receiving information from mobile operators from law enforcement agencies and then transmitting them to third parties, etc. In our view, the best way to protect a violated constitutional human right to the privacy of telephone conversations is through judicial protection. In addition, everyone has the right to apply to the Ombudsman for the protection of his rights.*

Keywords: human rights; the right to privacy of telephone conversations; telephone conversations (negotiations); listening to telephone conversations (negotiations).

УДК 342.725 (477) doi: https://doi.org/10.33270/01201141.110

Ялова О. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри юридичного документознавства навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5167-5740

Шляхи та форми реалізації мовного законодавства в Україні

Мета *статті – запропонувати шляхи й форми реалізації мовного законодавства, аргументувавши необхідність виконання органами державної та місцевої влади, громадськими організаціями і громадянами положень Закону України «Про забезпечення функціонування української державної мови» 2019 року.* ***Методологія.*** *Під час підготовки статті було використано загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання, зокрема: порівняльний, історичний, філософсько-правовий, системний, функціональний, узагальнення.* ***Наукова новизна*** *статті полягає в тому, що це одне з перших досліджень, присвячених питанню шляхів і форм реалізації нещодавно прийнятого Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Доведено, що в Україні в умовах конституційного перезавантаження влади постійно призупиняли реалізацію більшості позитивних заходів мовної політики. Для системного та комплексного висвітлення окресленої проблематики, її юридично-правового виміру в контексті сучасного конституційного права та загального сприйняття наукових тенденцій проаналізовано значну кількість законодавчих актів, актів Президента й Кабінету Міністрів України, що вдало поєднано з посиланнями на публіцистичні джерела, оскільки суто наукових досліджень мовної політики останніми роками обмаль.* ***Висновки.*** *Запропоновано розглядати питання про виконання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на засіданнях Ради національної безпеки і оборони України, оскільки питання державної мови належить до сфери національної безпеки. Обґрунтовано, що парламентські слухання «Про функціонування української мови в Україні», які також є дієвою формою реалізації мовної політики, достатньо проводити раз на каденцію парламентського скликання, проте саме з метою ефективної реалізації положень закону про мову, визначення прогалин і недоліків, окреслення шляхів їх подолання. Доведено, що Міністерство культури України не спроможне вирішувати питання мовної політики адекватно до мовної ситуації в державі з огляду на значну кількість напрямів його діяльності. Тому доцільним є створення спеціального уповноваженого органу виконавчої влади з питань державної мовної політики. Визначено роль Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності в реалізації мовної політики держави. Аргументовано, що активне висвітлення в засобах масової інформації діяльності цього Комітету за аналізованим напрямом було б корисним для органів місцевої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій і формувань, громадян, зацікавлених в утвердженні державної мови, її подальшому розвитку. Окреслено місце Кабінету Міністрів України в контролі за виконанням мовного законодавства. Зокрема, Уряду спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань культури і духовності запропоновано здійснити вивчення стану виконання положень Закону № 2704-VIII в одному з регіонів, заслухати результати дослідження на засіданні, розробити рекомендації щодо його поліпшення або схвалити такий досвід і рекомендувати його для впровадження. Проаналізовано наявний в Україні досвід реалізації мовної політики й забезпечення функціонування української державної мови, а саме такі його форми, як наукові конференції, круглі столи, симпозіуми, з'їзди, обговорення тощо. Обґрунтовано високу ефективність таких заходів з огляду на можливість отримати схвалення чи обґрунтовані зауваження, пропозиції, максимально враховувати в подальшій діяльності позиції наукового, політичного, громадянського і громадського середовища, що сприятиме поліпшенню мовної ситуації. Доведено, що ефективними формами поширення та розвитку в суспільстві української державної мови є Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика, Всеукраїнський диктант національної єдності та Міжнародний день рідної мови.*

Ключові слова: мова; державна мова; мовна політика; закон; Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; державна безпека.

Вступ

25 квітня 2019 року Верховна Рада України ухвалила Закон № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної» ("Zakon Ukrainy", 2019), майже через тридцять років потому, як було прийнято Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року, з якого й розпочато реалізацію на теренах України мовної політики. Саме відтоді гарантія національно-культурних і мовних прав усіх громадян почала поєднуватися з пріоритетним розвитком української мови, що одержала статус державної.

Щоправда, 3 липня 2012 року було прийнято Закон України «Про засади державної мовної політики», однак за змістом він був спрямований, на наш погляд, не на розвиток і забезпечення функціонування української державної мови, а на забезпечення подальшого захисту й функціонування мови російської. 23 лютого 2014 року його скасувала Верховна Рада України, а 28 лютого 2018 року Конституційний Суд України визнав його таким, що не відповідає Конституції України ("Rishennia Konstytutsiinoho Sudu", 2018).

Закон України від 25 квітня 2019 року вже не містить таких недоліків. Група фахівців

© Ялова О. В., 2020

працювала над текстом законопроєкту понад чотири роки. У процесі його підготовки до другого читання до нього було внесено понад дві тисячі поправок, доповнень, які розглянула Верховна Рада України (Koba, & Sokolan, 2019). Андрій Смолій з Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України зазначив в інтерв'ю «Газеті по-українськи», що закон про мову не дискримінує жодну категорію населення, є ліберальнішим, ніж аналогічні закони в Польщі, Латвії, Литві, Естонії, і в ньому немає жодної норми, що порушує права російськомовного населення в приватному житті (Kokora, & Shevchenko, 2019). Директор Європейського центру з питань меншин Т. Г. Маллой визнала, що український мовний закон відповідає міжнародним стандартам, заявивши, що він не порушує право національних меншин розмовляти й навчатися рідною мовою. Аналіз полеміки в соціальних мережах дає змогу констатувати переважно схвальні оцінки громадян щодо мовного закону.

Загалом позитивно оцінюючи факт прийняття закону про мову, ми вважаємо, що зміст законопроєкту № 5670-Д був значно ефективнішим щодо забезпечення функціонування української мови як державної.

Водночас тривалий розгляд законопроєкту про мову в другому читанні засвідчив, що в Україні й досі є політичні сили, які фактично виступають проти будь-яких упорядкованих законів у сфері забезпечення функціонування української мови як державної, заявляючи, що будуть оскаржувати цей закон у Конституційному Суді України.

Делегація Російської Федерації одразу ж після опублікування мовного закону звернулася до Голови Ради Безпеки ООН з проханням скликати засідання у зв'язку з прийняттям цього нормативно-правового акта Верховною Радою України й намагалася представити його як порушення Мінських угод. 20 травня Рада Безпеки ООН відхилила запит Росії про проведення засідання з цього приводу. «Росія проводить сумнозвісну політику залякування, – повідомив після закінчення засідання посол Німеччини при ООН Крістоф Гойсґен. – Ми вітаємо той факт, що Рада відхилила пропозицію Росії розглядати український закон. Він не вимагає негайної уваги Ради Безпеки, яка має зосереджувати свої зусилля на питаннях миру та безпеки. Цим ми повинні займатися першочергово, а не обговорювати внутрішні питання суверенної країни та члена ООН, що не матиме жодного впливу на мир і безпеку в регіоні» (Mandziuk, 2019).

Мета і завдання дослідження

З огляду на зазначене, завдання статті – запропонувати шляхи та форми реалізації мовного законодавства, аргументувавши необхідність неухильного виконання органами державної та місцевої влади, громадськими організаціями й громадянами положень Закону України «Про забезпечення функціонування української державної мови» 2019 року.

Виклад основного матеріалу

Загалом проблематика мовної політики та ролі й статусу державної мови в країнах європейського простору та в Україні розглядали у своїх публікаціях різні науковці.

Зокрема, Б. Ажнюк сформулював основні положення, якими визначаються європейські уявлення про мовну політику: 1) провідна роль державної мови як фактора національної єдності; 2) захист і підтримка міноритарних мов; 3) двомовність із достатнім володінням державною мовою; 4) ефективний механізм дотримання мовних прав. Дослідник дійшов висновку, що підтримання балансу між об'єднавчою роллю державної мови, з одного боку, і задоволенням мовних потреб етномовних меншин, із другого, відповідає засадам лінгвістичної екології, яка пропонує теоретичне обґрунтування і практичні рекомендації для налагодження безконфліктних міжмовних стосунків (Azhniuk, 2019).

Знаний вчений П. Гриценко аналізував роль української мови в процесі державотворення останнього двадцятиріччя. Автор зауважує складність процесів мовної ідентифікації українців наприкінці 80-х років XX ст., висвітлив основні аспекти, за яких відбуваються глибокі зміни мовної ситуації, акцентував на тому, що протягом останніх двадцяти років змін зазнала й українська мова, і мовна ситуація, і суспільство щодо ставлення до української мови та мовної проблематики загалом (Hrytsenko, 2018).

Ретроспективний огляд мовної політики в Україні за період незалежності здійснила Т. Приступенко. Дослідниця аналізує низку законопроєктів, що безпосередньо чи опосередковано стосуються питань національної, державної мови, її функціонування в суспільстві, передусім – у засобах масової комунікації України як головного носія інформації. Вона окреслила основні напрями державної мовної політики в сучасній Україні як визначального чинника й головної ознаки ідентичності української нації, а також виокремила проблеми й суперечності реалізації мовної політики держави, обґрунтувавши пропозиції щодо посилення мотивації використання державної мови та підвищення її престижу (Prystupenko, 2018).

Сучасну державну мовну політику аналізували Ю. Куць, О. Сергєєва. Автори доводять, що у сфері внутрішньої політики має бути всебічна підтримка державної мови, яка є одним із символів державності. Основна її функція – забезпечення єдиного політичного, економічного та освітнього простору на території всієї країни. Мовна політика

держави має здійснюватися на базі чітко розробленого мовного законодавства. Державна мовна політика України має достатній набір формалізованих і відокремлених цілей, а також інших властивостей та якостей, щоб виокремити її як тип державної політики. Кожна з мов, що існують в Україні, є об'єктом правового регулювання в державній мовній політиці України, оскільки вони є об'єктом ділової, культурної, наукової та інших видів діяльності. Державна мова України також є інструментом державного управління, що слугує виявленню волі народу й волі держави (Kuts, & Sergieieva, 2019).

Регулювання статусу державної мови в Україні за напрямами конституційного регулювання та регулювання в інших законах вивчала С. Пеньковська. Авторка аргументує, що використання української мови як державної не є належно врегульованим, бракує ефективних правових механізмів належного захисту державної мови та її популяризації. З огляду на зазначене, очевидною видається необхідність прийняття нової законодавчої бази для унормування використання та захисту української мови як державної. У своєму дослідженні С. Пеньковська окреслила напрями розвитку такого правового регулювання статусу української мови: прийняття закону, який регулював би статус державної мови; встановлення відповідальності за порушення його норм із закріпленням її у відповідних кодексах; створення державних органів зі здійснення державної мовної політики тощо (Penkovska, 2019).

На підставі аналізу значного масиву матеріалів за темою дослідження слід констатувати, що в Україні з часів визнання її незалежності, попри відсутність мовного закону, було здійснено чимало кроків на шляху визначення її мовної політики й забезпечення функціонування української державної мови. Засади мовної політики було регламентовано вже в Конституції України 1996 року. Важливими віхами стали рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використанням її в навчальному процесі в начальних закладах України (Yevhrafov, 2001) та парламентські слухання «Про функціонування української мови в Україні» від 12 березня 2003 року, а також ухвалена ними відповідна постанова Верховної Ради України від 22 травня 2003 року ("Oberezhno - mova", 2003).

Глибокими й змістовними були, на наш погляд, Комплексні заходи щодо всебічного розвитку та функціонування української мови, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 року № 998 ("Postanova Kabinetu Ministriv", 1997).

Цей документ передбачав важливі напрями й завдання у сферах української мови як державної; української мови як мови української нації, основи її духовної та художньої культури, науки, освіти; української мови в засобах масової інформації; української мови у світі, а також у фінансовому забезпеченні їх реалізації.

На початку 2000 року в пресі з'являються повідомлення про проєкт постанови Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи по розширенню функціонування української мови як державної», що передбачав: переатестацію державних службовців усіх категорій і рангів з урахуванням рівня володіння ними українською мовою та використання її в процесі виконання службових обов'язків; перевірку стану реалізації державної мовної політики в усіх сферах суспільного життя всіх регіонів держави, зокрема з дотриманням вимог щодо вживання мови під час здійснення ними своїх повноважень; недопущення порушень українського режиму в повсякденній роботі апаратів органів виконавчої влади й місцевого самоврядування тощо (Masenko). Ці додаткові заходи Кабінету Міністрів України, спрямовані саме на зміцнення позицій державної мови, в офіційних джерелах навіть не було опубліковано. Однак їх украй негативно, як засвідчив здійснений нами аналіз публікацій у друкованих засобах масової інформації того часу, оцінювали представники офіційних кіл Російської Федерації й окремі політичні партії, політики, науковці й пересічні громадяни України.

За час, що минув відтоді, сформувалося нове покоління громадян України, змінювалися президенти, зникали одні, натомість з'являлися інші партії, змінювалися політичні уподобання громадян України, а у сфері мовної політики й забезпечення функціонування української мови як державної суттєвих зрушень так і не сталося.

Головна причина цього полягала в невиконанні чи неналежному виконанні прийнятих законів, постанов, указів. Можна дійти висновку, що якщо в державі й суспільстві так само не виконуватимуть положень мовного закону 2019 року, то чергове покоління громадян матиме наступний мовний закон зі схожими до нинішнього нормами.

Наукова новизна

У зв'язку із зазначеним доцільно висловити наше бачення шляхів і форм реалізації положень Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», навіть попри відсутність, як засвідчує аналіз численних документів, прийнятих президентами України, парламентами всіх скликань, урядами різних складів щодо функціонування і розвитку української

державної мови й становлення мовної політики в Україні загалом, належної та необхідної спадковості в державній владі. Хоча нині триває чергове її конституційне перезавантаження, хочемо сподіватися, що наші пропозиції буде ретельно проаналізовано, враховано й, можливо, практично впроваджено.

1. Під час обговорення проєкту закону про мову в другому читанні в залі Парламенту й на ток-шоу різних телеканалів неодноразово зауважували, що мова належить до сфери національної безпеки, тому вона привертає таку посилену увагу з боку органів державної влади, як і будь-яка інша сфера нацбезпеки.

Зокрема, свій погляд на українську мову як чинник національної безпеки виклала на сторінках «Української правди» доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Л. Т. Масенко (Masenko). Експерт-кримінолог, кандидат юридичних наук А. Маляр зазначала, що «наша мова – це фактор нашої безпеки. І війна прийшла в наш дім у тому числі через зросійщення та занедбаність української мовної політики». Вона слушно стверджує, що всі мови нацменшин захищені конвенціями, деклараціями, які ратифіковані Україною, а українська мова використовується лише в Україні, зберігати й захищати цю мову більше нікому (Maliar).

Ми проаналізували положення Закону України «Про національну безпеку України» ("Zakon Ukrainy", 2018), однак поняття «українська мова», «мови національних меншин», «мовна політика» у ньому не застосовано. На наше переконання, їх «приховано» у визначенні термінів «національна безпека України», яку потрактовано як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності й інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз» (п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону), а також «національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності та добробут її громадян» (п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону).

З огляду на зазначене, а також зважаючи на чільне місце серед суб'єктів національної безпеки Ради національної безпеки і оборони України, вважаємо за доцільне розглядати питання про виконання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на засіданнях РНБО. Це дасть змогу ефективно впливати на реалізацію мовної політики, здійснювати контроль за дотриманням положень про розвиток української мови, уживати заходів щодо його посилення. Оскільки це координаційний орган з питань національної безпеки й оборони при Президентові України, увага до окреслених питань з боку Глави держави сприятиме належній реакції з боку центральних і місцевих органів виконавчої влади.

2. 12 березня 2003 року відбулися парламентські слухання «Про функціонування української мови в Україні» (про них ішлося вище). Вони були першими з таким порядком денним і стали важливою й актуальною подією в житті українського суспільства. Шкода, що схвалені парламентськими слуханнями рекомендації, затверджені Верховною Радою України, здебільшого проігнорували центральні й місцеві органи влади. Навіть Верховна Рада України, передбачивши «щорічні парламентські слухання, присвячені розвитку та функціонуванню української мови», жодного разу протягом останніх шістнадцяти років їх не проводила.

Потреби в щорічному їх проведенні, звісно, й не було. Достатньо проводити такі слухання раз на каденцію парламентського скликання, проте саме з метою ефективної реалізації положень закону про мову, визначення прогалин і недоліків, окреслення шляхів їх подолання.

Парламентські слухання зумовлюють суспільний резонанс, їм притаманні широта і глибина висловлюваних думок та пропозицій, чому сприяє залучення значної кількості учасників з усіх регіонів України.

3. Відповідно до ч. 2 ст. 50 закону про мову, законодавець передбачає наявність центрального органу виконавчої влади у сфері державної мовної політики. Таким органом може бути, згідно з Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року № 1085, міністерство, державна інспекція, центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, інший орган ("Ukaz Prezydenta", 2010).

Пропозиції щодо утворення центрального органу виконавчої влади у сфері мовної політики висловлювали й раніше, зокрема у постанові Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань "Про функціонування української мови в Україні" від 22 травня 2003 року № 886-IV» ("Postanova Verkhovnoi Rady", 2003). Попри це, питання формування та забезпечення державної мовної політики вже роками знаходяться у віданні Міністерства культури України з-поміж 46 напрямів його діяльності ("Postanova Kabinetu Ministriv", 2014). Цілком очевидно, що зазначене Міністерство (відділ у кількості кількох осіб) не спроможне вирішувати питання мовної політики адекватно до мовної ситуації в Україні.

Президент України Указом «Про деякі питання розвитку державної мовної політики» від 20 лютого 2008 року № 146 вже навіть доручив Кабінету Міністрів України опрацювати порядок створення спеціального уповноваженого органу

виконавчої влади з питань державної мовної політики, визначивши основним його завданням участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної мовної політики; узагальнення практики застосування законодавства про мови, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення; координацію здійснення центральними органами виконавчої влади заходів з питань забезпечення реалізації державної мовної політики ("Ukaz Prezydenta", 2008).

Не відомо, чи було «опрацьовано передбачений порядок», проте відповідний уповноважений орган так і не створили.

Чергове (і, на наш погляд, цілком слушне й необхідне) бажання парламентарів створити центральний орган виконавчої влади з питань мовної політики має бути реалізоване. Інакше про забезпечення функціонування та розвитку української мови як державної, створення і забезпечення ефективної мовної політики в Україні не може йтися.

Доречно акцентувати ще на одному аспекті. Відомий публіцист І. Лосєв, розмірковуючи з приводу ухвалення мовного закону, стверджує, що «Україна без російської мови проживе, а без української її просто не стане». Водночас гасла нічого не варті, якщо депутати чи міністри не дадуть відповіді на просте питання: «Скільки грошей ви готові витратити на українізацію?». А без грошей цей процес не триватиме. Росія витрачає значні кошти на подальшу русифікацію України (Losiev, 2019).

4. Питанню функціонування та розвитку української державної мови й мовної політики загалом постійно приділяє належну увагу Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності. Комітет Парламенту восьмого скликання зосередив зусилля на підготовці й обговоренні законопроєкту про українську державну мову. Комітети попередніх скликань, згідно з результатами нашого аналізу, теж вивчали схожі питання, а також розглядали зведені відомості органів місцевого самоврядування, громадських формувань і форумів, окремих громадян з вирішення мовних питань, пропозиції та зауваження щодо законів, постанов Верховної Ради України. Проте повідомлень про таку діяльність Комітету в засобах масової інформації (письмових чи електронних) не публікували.

Видається, що така інформація була б корисною для органів місцевої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій і формувань, громадян, зацікавлених в утвердженні державної мови, її подальшому розвитку.

5. Важливу роль у реалізації мовної політики відіграє Кабінет Міністрів України, який, відповідно до вимог ст. 116 Конституції України, вживає заходів для забезпечення прав і свобод людини (зокрема мовних), та органи місцевої виконавчої влади – місцеві державні адміністрації, які, згідно зі ст. 119 Конституції України, забезпечують додержання прав і свобод громадян (серед них і мовних) на відповідній території.

На нашу думку, питання стану реалізації мовної політики, забезпечення функціонування та розвитку української мови мали би бути предметом розгляду Кабінету Міністрів України, насамперед у періоди загострення мовної ситуації, збурення від цього українського суспільства. Видається доцільним, що Уряд спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань культури і духовності мають здійснити вивчення стану виконання положень Закону № 2704-VIII в одному з регіонів, заслухати результати дослідження на засіданні, розробити рекомендації щодо його поліпшення або схвалити такий досвід і рекомендувати його для впровадження.

Увага Кабінету Міністрів України й Комітету з питань культури і духовності до мовних питань сприяла б активізації діяльності місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в цьому напрямі.

6. В Україні накопичено певний досвід реалізації мовної політики й забезпечення функціонування української державної мови.

Так, у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» впродовж кількох років щорічно в межах днів науки організовували наукові конференції, присвячені питанням мовної взаємодії та мовної ситуації в Україні. На них розглядали проблеми реалізації в Україні положень Європейської хартії регіональних мов та мов меншин, забезпечення впровадження в Українській державі й суспільстві української державної мови, видання літератури українською мовою тощо.

Традиційною вже впродовж п'ятнадцяти років в Національній академії внутрішніх справ стала Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем розвитку та функціонування державної мови «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи», яку щороку проводять з нагоди Дня української писемності та мови. Відкриваючи конференцію минулого року, ректор академії, доктор юридичних наук, професор В. В. Чернєй зауважив: «Зважаючи на те, що це вже XIV Всеукраїнська науково-практична конференція з проблем розвитку й функціонування державної мови та з урахуванням широкої географії учасників, можна дійти висновку, що потреба в спеціалізованому виданні з особливостей вживання української мови в юриспруденції залишається нагальною для всіх регіонів держави» (Cherniei et al., 2018).

Додамо, що в роботі цієї конференції взяли участь (крім науково-педагогічних працівників

академії) представники понад двадцяти наукових установ та ЗВО України.

Важливі заходи з мовної політики проводили в Ужгороді (міжнародні науково-методичні семінари), а також в Українському інституті національної пам'яті (круглі столи).

Зазначені форми реалізації мовної політики, а також такі, як симпозіуми, збори науковців, політиків, громадського активу, дають змогу органам державної влади, науковим установам, ЗВО, які є їх організаторами, визначити необхідність, доцільність і перспективу розроблених ними установок на виконання конституційних та законодавчих положень з удосконалення мовної політики й забезпечення функціонування української мови, отримати їх схвалення чи обґрунтовані зауваження, пропозиції, максимально враховувати в подальшій діяльності позиції наукового, політичного, громадянського і громадського середовища, що сприятиме поліпшенню мовної ситуації та єднанню українського суспільства.

7. Ефективними формами поширення та розвитку в суспільстві української державної мови є Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика, Всеукраїнський диктант національної єдності, Міжнародний день рідної мови (21 лютого).

Зокрема, конкурс, започаткований 2000 року, проводять щорічно на підставі Положення про Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2008 року № 168. У ньому беруть участь учні загальноосвітніх закладів, професійно-технічних училищ, курсанти вищих військових навчальних закладів, студенти закладів вищої освіти ("Nakaz Ministerstva osvity", 2008). І хоча останніми роками в конкурсі (на першому його етапі) беруть участь понад 20 тис. осіб, що, на наш погляд, є надзвичайно високим показником, однак його можливості значно вищі.

Всеукраїнський диктант національної єдності проводять майже двадцять років поспіль у День української писемності та мови 9 листопада. Його транслюють на Першому каналі Українського радіо. Уперше диктант писали в травні 2000 року з нагоди перепоховання Тараса Шевченка і Дня рівноапостольних Кирила та Мефодія. Тоді на адресу українського радіо надійшло близько тисячі робіт. 2016 року надійшло понад 21 тис. робіт, серед яких кілька десятків з інших країн світу ("U Den ukrainskoi pysemnosti").

Головною локацією написання диктанту стає навчальна аудиторія імені Михайла Максимовича в червоному корпусі Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Проте пишуть диктант скрізь: у шкільних кабінетах, студентських аудиторіях, офісах, бібліотеках, удома. У Київському університеті імені Бориса Грінченка диктант 2015 року писали 689 студентів і викладачів ("Vseukrainskyi dyktant").

Загалом Всеукраїнський диктант національної єдності не є перевіркою знань рідної мови. Кожен, хто долучається до його написання, переживає відчуття єдності всієї громади, усвідомлення того, що сотні тисяч співгромадян одночасно літера за літерою виводять речення радіодиктанту, що безпосередньо сприяє консолідації української нації.

Висновки

1. Запропоновано розглядати питання про виконання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на засіданнях РНБО, оскільки питання державної мови належить до сфери національної безпеки.

2. Обґрунтовано, що парламентські слухання «Про функціонування української мови в Україні», які також є дієвою формою реалізації мовної політики, достатньо проводити раз на каденцію парламентського скликання, проте саме з метою ефективної реалізації положень закону про мову, визначення прогалин і недоліків, окреслення шляхів їх подолання.

3. Доведено, що Міністерство культурної політики України не спроможне вирішувати питання мовної політики адекватно до мовної ситуації в Україні з огляду на значну кількість напрямів його діяльності. Тому доцільним є створення спеціального уповноваженого органу виконавчої влади з питань державної мовної політики.

4. Визначено роль Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності в реалізації мовної політики держави. Аргументовано, що активне висвітлення в засобах масової інформації діяльності цього Комітету за аналізованим напрямом було б корисним для органів місцевої влади, місцевого самоврядування, громадських організацій і формувань, громадян, зацікавлених в утвердженні державної мови, її подальшому розвитку.

5. Окреслено місце Кабінету Міністрів України в контролі за виконанням мовного законодавства. Зокрема, Уряду спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань культури і духовності запропоновано здійснити вивчення стану виконання положень Закону № 2704-VIII в одному з регіонів, заслухати результати дослідження на засіданні, розробити рекомендації щодо його поліпшення або схвалити такий досвід і рекомендувати його для впровадження.

6. Також досліджено наявний в Україні досвід реалізації мовної політики й забезпечення функціонування української державної мови, а саме такі його форми, як наукові конференції, круглі столи, симпозіуми, з'їзди, обговорення тощо. Обґрунтовано високу ефективність таких заходів з огляду на можливість отримати схвалення чи

обґрунтовані зауваження, пропозиції, максимально враховувати в подальшій діяльності позиції наукового, політичного, громадянського і громадського середовища, що сприятиме поліпшенню мовної ситуації.

7. Доведено, що ефективними формами поширення та розвитку в суспільстві української державної мови є Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика, Всеукраїнський диктант національної єдності та Міжнародний день рідної мови.

Насамкінець зазначимо, що свого часу знаний український письменник Іван Франко писав: «Конституція – це тільки ґрунт, гірше або краще оброблений, який сам, без пильної праці і боротьби, не дасть хліба». Застосовуючи цю формулу Івана Франка до мовного закону 2019 року, можна стверджувати, що він не забезпечить очікуваних результатів щодо функціонування української мови як державної та її подальшого розвитку без належної праці й зусиль усіх органів державної та місцевої влади, кожного громадянина України.

REFERENCES

Azhniuk, B. (2019). Movna polityka: yevropeiski kryterii i Ukraina [Language Policy: European Criteria and Ukraine]. *Ukrainske movoznavstvo, Ukrainian Linguistics, 1(49),* 9-31. doi: https://doi.org/10.17721/um/49(2019).9-31 [in Ukrainian].

Cherniei, V.V., Husariev, S.D., & Cherniavskyi, S.S. (et al.). (Eds.). (2018). *Ukrainska mova v yurysprudentsii: stan, problemy, perspektyvy [Ukrainian language in jurisprudence: state, problems, prospects]:* Proceedings of the 14th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Vols. 1-2) (p. 228). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].

Hrytsenko, P. (2018). Ukrainska mova: derzhavna i derzhavotvorcha [Ukrainian language: state and state-building]. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir, Ukrainian information space, 11,* 32-42. doi: https://doi.org/10.31866/2616-7948.1.2018.141091 [in Ukrainian].

Kachura, O. (2000). Ukrainsku movu potribno zrobyty pryvablyvoiu [The Ukrainian language must be made attractive]. *Ukraina i svit, Ukraine and the world* [in Ukrainian].

Koba, K., & Sokolan, N. (2019). Kozhne vydannia teper povynne maty versiiu derzhavnoiu movoiu [Each edition must now be in the official language]. *Hazeta po-ukrainsky, Newspaper in Ukrainian* [in Ukrainian].

Kokora, A.-L., & Shevchenko, I. (2019). Prezydent pidpysav zakon pro movu [The president signed a law on language]. *Hazeta po-ukrainsky, Newspaper in Ukrainian* [in Ukrainian].

Kuts, Yu., & Sergieieva, O.Yu. (2019). Suchasna derzhavna movna polityka Ukrainy: yevropeiskyi vymir [Contemporary State Language Policy of Ukraine: A European Dimension]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, Theory and Practice of Public Administration, 3(66),* 16-23. doi: https://doi.org/10.34213/tp.19.03.02 [in Ukrainian].

Losiev, I. (2019). *Hazeta po-ukrainsky, Newspaper in Ukrainian* [in Ukrainian].

Maliar, A. Movnyi faktor bezpeky [The linguistic factor of safety]. (n.d.). *www.pravda.com.ua.* Retrieved from http://www.pravda.com.ua./columns/2014/11/28/7045346 [in Ukrainian].

Mandziuk, D. (2019). Rosiiany poskarzhylysia na ukrainskyi movnyi zakon v Orhanizatsiiu Obiednanykh Natsii [The Russians have complained about the Ukrainian language law to the United Nations]. *Hazeta po-ukrainsky, Newspaper in Ukrainian* [in Ukrainian].

Masenko, L. Ukrainska mova yak chynnyk natsionalnoi bezpeky [The Ukrainian language as a factor of national security]. (n.d.). *zahystmovy.org.ua.* Retrieved from http://zahystmovy.org.ua [in Ukrainian].

Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Mizhnarodnyi konkurs z ukrainskoi movy imeni Petra Yatsyka: vid 15 lyp. 2008 r. No. 168 [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine "On approval of the Regulations on the International Competition in the Ukrainian Language named after Peter Yatsyk" from July 15, 2008, No. 168]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-08 [in Ukrainian].

Oberezhno - mova! [Beware - language!]. (2003). Kyiv: Parlamen. vyd-vo [in Ukrainian].

Penkovska, S.M. (2019). Derzhavna mova v Ukraini: analiz pravovoho rehuliuvannia [State language in ukraine: analysis of legislative regulation]. *Molodyi vchenyi, Young scientist, 2(1),* 193-199. doi: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-43 [in Ukrainian].

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zatverdzennia Polozhennia pro Ministerstvo kultury ta turyzmu Ukrainy": vid 3 veres. 2014 r. No. 495 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Regulation on the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine" from September 3, 2014, No. 495]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/495-2014-%D0%BF [in Ukrainian].

Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro zatverdzhennia Kompleksnykh zakhodiv shchodo vsebichnoho rozvytku i funktsionuvannia ukrainskoi movy": vid 8 veres. 1997 r. No. 998 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approving Comprehensive Measures for the Comprehensive Development and Functioning of the Ukrainian Language" from September 8, 1997, No. 998]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-97-%D0%BF [in Ukrainian].

Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro rekomendatsii parlamentskykh slukhan "Pro funktsionuvannia ukrainskoi movy v Ukraini" : vid 22 trav. 2003 r. No. 886-IV [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Recommendations of the Parliamentary Hearings "On the Functioning of the Ukrainian Language in Ukraine" from

May 22, 2003, No. 886-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Verkhovna Rada of Ukraine, 38,* 325 [in Ukrainian].

Prystupenko, T. (2018). Movna polityka Ukrainy: retrospektyvnyi ohliad za chasy nezalezhnosti derzhavy [The language policy of Ukraine: retrospective review for the period of state independence]. *Obraz, Image, 1(27),* 6-18. doi: 10.21272/2415-8496-2018-1(27)-6-18 [in Ukrainian].

Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy "Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 57 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukraiiny "Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky": vid 28 liut. 2018 r. No. 2r/2018 [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine "The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional submission of the 57 People's Deputies of Ukraine regarding the conformity of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with the Law of Ukraine "On the Principles of State Linguistic Policy" from February 28, 2018, No. 2r/2018]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v002p710-18 [in Ukrainian].

U Den ukrainskoi pysemnosti ta movy tradytsiino vidbudetsia Vseukrainskyi dyktant natsionalnoi yednosti [All-Ukrainian dictator of national unity will traditionally take place on the Day of Ukrainian Writing and Language]. (n.d.). *www.kmu.gov.ua.* Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250406979 [in Ukrainian].

Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro deiaki pytannia rozvytku derzhavnoi movnoi polityky": vid 20 liut. 2008 r. No. 146 [Decree of the President of Ukraine "On some issues of the development of state language policy" from February 20, 2008, No. 146]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy, Official Bulletin of Ukraine, 6,* 289 [in Ukrainian].

Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro optymizatsiiu systemy tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady": vid 9 hrud. 2010 r. No. 1085 [Decree of the President of Ukraine "On Optimization of the System of Central Bodies of Executive Power" from December 9, 2010, No. 1085]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy, Official Bulletin of Ukraine, 94,* 3334 [in Ukrainian].

Vseukrainskyi dyktant natsionalnoi yednosti napysano [All-Ukrainian dictator of national unity is written]. (n.d.). *www.nrsu.gov.ua.* Retrieved from http://www.nrsu.gov.ua/ua/1034/582001 [in Ukrainian].

Yevhrafov, P.B. (Eds.). (2001). Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy pro ofitsiine tlumachennia polozhen statti 10 Konstytutsii Ukrainy shchodo zastosuvannia derzhavnoi movy orhanamy derzhavnoi vlady, orhanamy mistsevoho samovriaduvannia ta vykorystannia yii u navchalnomu protsesi v navchalnykh zakladakh Ukrainy (sprava pro zastosuvannia ukrainskoi movy vid 14 hrudnia 1999 roku No. 10-rp/99 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the 51 people's deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of Article 10 of the Constitution of Ukraine on the use of the state language by state bodies, local self-government bodies and its use in the educational process in educational establishments of Ukraine (the case on the use of the Ukrainian language of 14 December 1999 No. 10-rp/99]. *Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: Rishennia. Vysnovky, Constitutional Court of Ukraine: Judgments, Conclusions, 486-490* [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy": vid 21 cherv. 2018 r. No. 2469-VIII [Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" from June 21, 2018, No. 2469-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Verkhovna Rada of Ukraine, 31,* 241 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi": vid 25 kvit. 2019 r. No. 2704-VIII [Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as a state language" from April 25, 2019, No. 2704-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2704-19 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Ажнюк Б. Мовна політика: європейські критерії і Україна. *Українське мовознавство.* 2019. № 1 (49). С. 9–31. doi: https://doi.org/10.17721/um/49(2019).9-31.

Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи : матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 29 листоп. 2018 р.) : у 2 ч. / [редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч. 1. 228 с.

Гриценко П. Українська мова: державна і державотворча. *Український інформаційний простір.* 2018. 11 серп. С. 32–42. doi: https://doi.org/10.31866/2616-7948.1.2018.141091.

Качура О. Українську мову потрібно зробити привабливою… *Україна і світ*. 2000. 5–11 лют. С. 28.

Коба К., Соколан Н. Кожне видання тепер повинне мати версію державною мовою. *Газета по-українськи*. 2019. 26 квіт. С. 6.

Кокора А.-Л, Шевченко І. Президент підписав закон про мову. *Газета по-українськи*. 2019. 17 трав. С. 7.

Куць Ю. О., Сергєєва О. Ю. Сучасна державна мовна політика України: європейський вимір. *Теорія та практика державного управління*. 2019. № 3 (66). С. 16–23. doi: https://doi.org/10.34213/tp.19.03.02.

Лосєв І. *Газета по-українськи*. 2019. 24 трав. С. 20.

Маляр А. Мовний фактор безпеки. URL: http://www.pravda.com.ua./columns/2014/11/28/7045346.

Мандзюк Д. Росіяни поскаржилися на український мовний закон в Організацію Об'єднаних Націй. *Газета по-українськи*. 2019. 24 трав. С. 20.

Масенко Л. Українська мова як чинник національної безпеки. URL: http://zahystmovy.org.ua.

Про затвердження Положення про Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика : наказ Міністерства освіти і науки України від 15 лип. 2008 р. № 168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-08.

Обережно – мова! : матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України від 12 берез. 2003 р. Київ : Парлам. вид-во, 2003. 134 с.

Пеньковська С. М. Державна мова в Україні: аналіз правового регулювання. *Молодий вчений.* 2019. № 2 (1). С. 193–199. doi: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-43.

Про затвердження Положення про Міністерство культури та туризму України : постанова Кабінету Міністрів України від 3 верес. 2014 р. № 495. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/495-2014-%D0%BF.

Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови : постанова Кабінету Міністрів України від 8 верес. 1997 р. № 998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-97-%D0%BF.

Про рекомендації парламентських слухань «Про функціонування української мови в Україні» : постанова Верховної Ради України від 22 трав. 2003 р. № 886-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 325.

Приступенко Т. Мовна політика України: ретроспективний огляд за часи незалежності держави. *Образ*. 2018. Вип. 1 (27). С. 6–18. doi: 10.21272/2415-8496-2018-1(27)-6-18.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» : рішення Конституційного Суду України від 28 лют. 2018 р. № 2р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v002p710-18.

У День української писемності та мови традиційно відбудеться Всеукраїнський диктант національної єдності. URL: https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250406979.

Про деякі питання розвитку державної мовної політики : Указ Президента України від 20 лют. 2008 р. № 146. *Офіційний вісник України.* 2008. № 6. Ст. 289.

Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085. *Офіційний вісник України.* 2010. № 94. Ст. 3334.

Всеукраїнський диктант національної єдності написано. URL: http:www.nrsu.gov.ua/ua/1034/582001.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001 : у 2 кн. / відп. ред. П. Б. Євграфов. Київ, 2001. Кн. І. С. 486–490.

Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. С. 241.

Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квіт. 2019 р. № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2704-19.

Стаття надійшла до редколегії 09.01.2020

Yalova O. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Legal Documentation of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5167-5740

Ways and Forms of Implementation of language legislation in Ukraine

*The **purpose** of the article is to propose ways and forms of implementation of language legislation, arguing the need to implement the provisions of the Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian State Language» in 2019 by state and local authorities, public organizations and citizens. **Methodology.** During the preparation of the article, general and special scientific methods of cognition were used, in particular: comparative, historical, philosophical-legal, systemic, functional, generalization. The **scientific novelty** of the article is that it is one of the first studies on the ways and forms of implementation of the recently adopted Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as State». It has been proved that in Ukraine, under the conditions of constitutional restart, the authorities have permanently suspended most of the positive measures of language policy. For systematic and comprehensive coverage of the outlined issues, its legal and legal dimension in the context of modern constitutional law and general perception of scientific tendencies, a considerable number of legislative acts, acts of the President and the Cabinet of Ministers of Ukraine have been analyzed, which has been successfully combined with references to non-fiction sources since there has been a lack of policy in recent years. **Conclusions.** It is proposed to consider the implementation of the Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as State» at the NSDC meetings, since the issue of state language belongs to the sphere of national security. It is substantiated that parliamentary hearings «On the*

Functioning of the Ukrainian Language in Ukraine», which are also an effective form of implementation of language policy, are sufficient to hold once a cadence of parliamentary convocation, but in order to effectively implement the provisions of the law on language, identify gaps and deficiencies, outline their ways. overcoming. It is proved that the Ministry of Cultural Policy of Ukraine is not able to solve the language policy issues adequately to the language situation in Ukraine due to the considerable number of directions of its activity. Therefore, it is advisable to create a specially authorized body of executive power on state language policy. The role of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Culture and Spirituality in the implementation of the state language policy has been determined. It is argued that active media coverage of this Committee's activities in the analyzed area would be useful for local authorities, local self-government, public organizations and entities, citizens interested in the adoption of the state language, its further development. The place of the Cabinet of Ministers of Ukraine in monitoring the implementation of language legislation is outlined. In particular, the Government, together with the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Culture and Spirituality, was invited to study the implementation of the provisions of Law No. 2704-VIII in one of the regions, to hear the results of the study at a meeting, to develop recommendations for its improvement or to approve such experience and to recommend it for implementation. The experience of implementing language policy and ensuring the functioning of the Ukrainian state language is explored in Ukraine, namely its forms, such as scientific conferences, round tables, symposia, congresses, discussions, etc. The high efficiency of such measures is justified in view of the possibility of obtaining approvals or substantiated comments, suggestions, and to take maximum account of the position of the scientific, political, civic and social environment in the further activity, which will contribute to the improvement of the linguistic situation. It is proved that the effective form of distribution and development in the society of the Ukrainian state language is the International Competition on the Ukrainian Language named after Peter Yatsik, the All-Ukrainian Dictator of National Unity and International Mother Language Day.

Keywords: language; official language; language policy; law; Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as State»; state security.

УДК 343.9 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.120

Саркісян В. М. – аспірант кафедри державно-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, м. Сєвєродонецьк
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7868-9173

Типологія громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому вимірі

Метою *статті є дослідження типології громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді. Для її досягнення сформульовано такі завдання: проаналізувати сучасні наукові підходи щодо класифікації громадського контролю за виборами; обґрунтувати власну типологію громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді.* ***Методологія*** *підготовки публікації ґрунтується на використанні низки загальнонаукових і спеціально-наукових методів. До них належать: метод формальної логіки, діалектичний, порівняльно-правовий, системно-функціональний, групування.* ***Наукова новизна*** *статті полягає в дослідженні типології громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді.* ***Висновки.*** *Типологія громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді є складною та багаторівневою класифікацією, що ґрунтується на диференціації громадського контролю за виборами на підставі різних критеріїв з метою точнішого його теоретико-правового визначення. Основною причиною цього є вкрай динамічний та багатоаспектний характер як власне громадського контролю, так і виборів, за якими його проводять. У сучасному конституційно-правовому досвіді запропоновано класифікувати громадський контроль за виборами за такими критеріями: 1) за рівнем здійснення; 2) за ступенем конституційно-правового регулювання; 3) за належністю суб'єктів; 4) за часом здійснення; 5) за типом виборів; 6) за підставами проведення виборів; 7) за конституційно-правовими формами; 8) за обсягом; 9) за справжністю; 10) за ефективністю.*

Ключові слова: вибори; типологія; громадський контроль; класифікація; конституційне право.

Вступ

Сучасному конституційно-правовому досвіду притаманні надзвичайна інтенсивність і технологічність, наслідком чого є урізноманітнення форм і видів громадського контролю, зокрема й за проведенням виборів. Глобалізація та конвергенція правових систем активно й істотно впливають на стан і здійснення демократії в усіх без винятку державах світу. Такі тенденції необхідно своєчасно відтворювати на науково-дослідному рівні у вигляді обґрунтованих класифікаційних підходів, які нададуть можливість здійснити типологію громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді. Питання громадського контролю загалом та за виборами зокрема розглядали такі вчені, як: В. Кравчук, Н. Камінська, М. Козюбра, Ю. Ключковський, П. Макушев, В. Нестерович, Ю. Опалько, І. Сердюк, В. Федоренко та ін. Однак, попри ґрунтовні праці зазначених учених, доволі значна кількість питань, пов'язаних із типологією громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді, так і лишається невирішеною.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження типології громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді.

Виклад основного матеріалу

Громадський контроль за виборами є багатоаспектною, різноплановою та динамічною діяльністю, що потребує систематизації та класифікації громадського контролю за виборами на підставі формування власного типологізаційного інструментарію на підставі різних критеріїв. Із цього приводу Ю. Опалько слушно зауважує, що «зростання впливу громадських організацій на виборчий процес супроводжується урізноманітненням форм, методів і заходів, що застосовуються ними у своїй повсякденній практиці. Розширюється з часом і коло питань, до вирішення яких залучають громадські організації» (Opalko, 2006).

У сучасному конституційно-правовому досвіді громадський контроль за виборами слід класифікувати за такими критеріями:

1. За рівнем здійснення:

а) міжнародний – громадський контроль за виборами здійснюють на міжнародному рівні на підставі загальновизнаних міжнародних демократичних стандартів проведення виборів, які закріплені у відповідних міжнародних актах, що стосуються виборів і виборчого права. Вплив міжнародного рівня громадського контролю за виборами в умовах глобалізації та розвитку інформаційно-телекомунікаційних мереж постійно посилюється та розширюється, унаслідок чого проведення виборів у певній державі виходить за межі виключно національних кордонів;

б) національний – громадський контроль за виборами здійснюють загальнонаціональні громадські об'єднання на національному рівні як щодо загальнонаціональних виборів, так і виборів, які проходять в окремих регіонах чи територіальних громадах;

© Саркісян В. М., 2020

в) регіональний – громадський контроль за виборами здійснюють на регіональному рівні. Цей рівень громадського контролю за виборами найактивніший у федеративних і децентралізованих державах, в унітарних він менш помітний, тож доволі часто зливається з місцевим рівнем громадського контролю. У нашій країні, відповідно до Виборчого кодексу України, регіональний рівень виборів не виокремлено в самостійний вид виборів ("Zakon Ukrainy", 2019);

г) місцевий – громадський контроль за виборами здійснюють на місцевому рівні. Місцевий рівень громадського контролю найбільше наближений вид контролю до громадян, унаслідок чого він має неформальний характер. У ситуації, коли всі виборці здебільшого знають один одного в обличчя, а кандидатів та їхні моральні й ділові якості – і поготів, надмірна інституціоналізація громадського контролю за виборами на найнижчому, місцевому, рівні є зайвою.

2. За ступенем конституційно-правового регулювання:

а) інституційний – громадський контроль за виборами детально врегульовано на рівні конституційного законодавства з визначенням суб'єктів, строків і форм його здійснення. Метою детального регулювання громадського контролю за виборами є, по-перше, надання громадськості вагомих легальних важелів для виявлення та недопущення під час підготовки й проведення виборів різних зловживань, маніпуляцій і порушень, які можуть позначитися на результатах виборів; по-друге, недопущення ситуації, коли під приводом громадського контролю за виборами буде здійснено втручання у виборчий процес для впливу на результат виборів. В Україні основними законодавчими актами, які врегульовують здійснення громадського контролю за виборами, є Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX ("Zakon Ukrainy", 2019) та закони України від 30 червня 2004 року № 1932-IV «Про Центральну виборчу комісію» ("Zakon Ukrainy", 2004), від 22 лютого 2007 року № 698-V «Про Державний реєстр виборців» ("Zakon Ukrainy", 2007);

б) легальний – на рівні конституційного законодавства визначають лише загальні засади громадського контролю за виборами, а основним джерелом його регулювання є внутрішні статутні правила, корпоративні й етичні стандарти представників організованої громадськості, які здійснюють громадський контроль за виборами. Прикладом можуть бути кодекси поведінки чи зводи етичних правил, розроблені журналістами, соціологами, офіційними спостерігачами, іншими суб'єктами, які здійснюють громадський контроль за виборами. У юридичній літературі такі джерела ще називають субсидійованими формами регулювання (Nesterovych, 2011). Сприяють їхньому прийняттю на національному та регіональному рівнях такі міжнародні документи «м'якого права», як «міжнародні документи необов'язкового характеру, якими є резолюції міжурядових організацій, що містять заяви, зобов'язання, керівні принципи, спільні позиції або декларації про політику чи наміри» (Makushev, & Sybiriakov, 2006);

в) нелегальний – незалежний громадський контроль за виборами є неприйнятним з позицій законодавства, а будь-які спроби його здійснення розглядають як дії, що посягають на конституційний лад, державну владу або втручання у внутрішні справи держави. Нелегальний громадський контроль за виборами властивий тоталітарним державам, де будь-яку несанкціоновану громадську активність, зокрема під час підготовки та проведення виборів, розцінюють як потенційну загрозу чинному режиму в державі й одразу ж припиняють її ще на стадії зародження.

3. За належністю суб'єктів:

а) міжнародний – громадський контроль за виборами здійснюють міжнародні суб'єкти. Найбільш інституціалізованим і поширеним видом міжнародних суб'єктів, що здійснюють громадський контроль за виборами, є міжнародні організації, які направляють свої місії для здійснення офіційного спостереження на виборах, що відбуваються в певній державі, після чого оприлюднюють висновок щодо чесності й демократичності проведених виборів. Прикладами міжнародних актів, які спеціалізовано врегульовують здійснення міжнародного громадського контролю за виборами, можна назвати Декларацію глобальних принципів непартійного спостереження за виборами громадськими організаціями та Кодекс поведінки непартійних громадських спостерігачів 2012 року ("Declaration of Global Principles", 2012);

б) іноземний – громадський контроль за виборами здійснюють іноземні суб'єкти. Переважно це іноземні громадські об'єднання, статутними завданнями яких є моніторинг і спостереження за виборчими процесами в різних державах світу. Провідну роль відіграють іноземні засоби масової інформації, котрі шляхом висвітлення процесу підготовки та проведення виборів здатні надати іншу, відмінну картину проведення виборів, ніж та, що подають через національні засоби масової інформації, діяльність яких часто є упередженою та однобічною на користь певних кандидатів і політичних партій;

в) вітчизняний – громадський контроль за виборами здійснюють національні суб'єкти. Унаслідок того, що вибори є однією з форм безпосереднього народовладдя, перелік вітчизняних суб'єктів, які забезпечують громадський контроль за виборами, є найширшим, а діяльність вітчизняних суб'єктів на виборах – найпомітнішою.

4. За часом здійснення:

а) передвиборчий – громадський контроль здійснюють до офіційного початку виборчого процесу на виборах, він стосується питань зміни виборчого законодавства, а також здійснення інших дій владою чи іншими суб'єктами, які так чи інакше можуть вплинути на проведення виборів;

б) виборчий – громадський контроль здійснюють безпосередньо під час виборчого процесу з огляду на особливості строків й етапів його проведення. Для забезпечення переважної кількості форм громадського контролю під час виборчого процесу він має бути інституціалізованим та відбуватися відповідно до виборчого законодавства. Слушною є позиція українського вченого М. Козюбри, який стверджує, що «вибори передбачають легітимізацію влади не будь-яким способом, навіть формально визначеним у виборчому законі, а способом, який забезпечує свободу вибору для виборця» (Koziubra, 2008, p. 86);

в) поствиборчий – громадський контроль здійснюють після офіційного завершення виборчого процесу, він спрямований на захист результату волевиявлення виборців на виборах, забезпечення політичної конфігурації у виборному органі відповідно до волевиявлення виборців та передвиборних платформ кандидатів і політичних партій, з якими вони йшли на вибори. Різка зміна кандидатами й політичними партіями своєї поведінки після обрання до виборного органу та відмова від виконання своїх передвиборних обіцянок можуть стати причиною громадського обурення і спротиву, що призведе до дострокового припинення повноважень виборного органу чи виборної особи та нових позачергових виборів.

5. За видом виборів:

а) громадський контроль за президентськими виборами – здійснюють під час проведення виборів президента держави. Традиційно так склалося, і це засвідчує явка виборців, що прямі вибори президента в більшості держав, зокрема й Україні, є головними виборами в державі. Тому й увага суспільства, міжнародної громадськості до президентських виборів посилена, що позначається на кількості суб'єктів і різноманітті форм громадського контролю за цим видом виборів;

б) громадський контроль за парламентськими виборами – здійснюють під час проведення виборів членів парламенту. На зміст і форми громадського контролю за парламентськими виборами істотний вплив має вид виборчої системи, який буде застосовано в процесі проведення виборів членів парламенту. Наприклад, суб'єкти й форми громадського контролю під час проведення виборів народних депутатів України в загальнодержавному багатомандатному окрузі та в одномандатних виборчих округах суттєво різняться;

в) громадський контроль за місцевими виборами – здійснюють під час проведення виборів до представницьких органів місцевого управління та самоврядування. Відповідно до Виборчого кодексу України, громадський контроль за місцевими виборами в Україні здійснюють за виборами депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів сільської, селищної, районної у місті, міської, районної, обласної ради, сільського, селищного, міського голови та старости села або селища. Особливість громадського контролю за місцевими виборами полягає, передусім, у значній кількості виборних посад, щодо яких проводять вибори.

6. За підставами проведення виборів:

а) громадський контроль за черговими виборами – здійснюють за виборами, які проводять відповідно до встановлених Конституцією чи законом строків у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень виборного органу або виборної особи. Особливість громадського контролю за черговими виборами зумовлена двома чинниками: по-перше, його забезпечення здебільшого завчасно планує громадськість, оскільки дата чергових виборів є відомою; по-друге, він є найтривалішим за часом видом громадського контролю в межах цієї класифікації, оскільки підготовчі дії до чергових виборів є найтривалішими, а виборчий процес на цьому виді виборів є найтривалішим у часі;

б) громадський контроль за позачерговими виборами – здійснюють за виборами у зв'язку з достроковим припиненням повноважень виборного органу або виборної особи. Особливість громадського контролю за позачерговими виборами полягає в тому, що він менш спланований і тривалий, порівняно з громадським контролем за черговими виборами;

в) громадський контроль за повторними виборами – здійснюють за виборами, які відбуваються у зв'язку з неможливістю проведення голосування в установлений законом строк раніше. Повторні вибори майже завжди є дискусійними для суспільства, тому проведення їх стає предметом прискіпливої уваги громадськості, щоб унеможливити будь-які зловживання, маніпуляції та порушення;

г) громадський контроль за частковими виборами – здійснюють за проміжними, першими й додатковими виборами. Особливість громадського контролю за частковими виборами полягає в тому, що громадськість стежить за виборами не всього представницького органу, а лише його певної частини, однак це не означає, що увага громадськості до таких виборів послаблюється. Навпаки, досвід проведення проміжних виборів на прикладі виборів народних

депутатів України наочно засвідчив, що під час них відбувається значно більше порушень, ніж під час проведення загальних чергових виборів (Nesterovych, 2020, p. 479).

7. За конституційно-правовими формами:

а) направлення індивідуальних і колективних звернень громадян до органів публічної влади – громадський контроль за виборами полягає у зверненнях до влади як реакція громадян на певні події та дії, які відбуваються під час підготовки та проведення виборів. Звернення громадян, відповідно до Закону України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР «Про звернення громадян», може бути індивідуальним та колективним і подане у формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання), скарги й електронної петиції ("Zakon Ukrainy", 1996).

Звернення громадян, з одного боку, стають джерелом маніпуляцій, зловживань і порушень, які відбуваються під час підготовки та проведення виборів, а з іншого – дієвим інструментом щодо їх недопущення та припинення;

б) проведення мирних зібрань громадян – можливі або наявні порушення на виборах часто виводять громадян на вулиці для участі в зборах, мітингах, походах або демонстраціях з метою захисту виборів від фальсифікацій. Якщо влада не реагує на мирні зібрання громадян щодо численних зловживань, маніпуляцій та порушень на виборах, то такі зібрання перетворюються на акції громадського спротиву та навіть революцію;

в) участь громадськості в розробленні й удосконаленні виборчого законодавства – громадський контроль виявляється в долученні представників громадськості до нормопроєктної роботи органів публічної влади з метою унеможливлення прийняття парламентом «зручного» виборчого законодавства для конкретних кандидатів і політичних партій, які візьмуть участь у виборах. Цьому виду громадського контролю, зазначає український вчений В. Нестерович, властиві «розвинені конституційною практикою діалогові механізми взаємодії влади та суспільства й досить високий ступінь інтегрування інститутів громадянського суспільства в процес прийняття нормативно-правових актів» (Nesterovych, 2014);

г) висвітлення в засобах масової інформації та соціальних мережах перебігу підготовки й проведення виборів – інформування через засоби масової інформації та соціальні мережі про перебіг підготовки і проведення виборів, події, пов'язані з виборами, кандидатами, політичними партіями, які беруть у них участь, є важливим стримувальним фактором проти фальсифікації виборів. Саме завдяки засобам масової інформації та соціальним мережам громадськість має змогу надати суспільний резонанс виявленим під час підготовки та проведення виборів фактам застосування адміністративного ресурсу, підкупу виборців, підтасовування голосів виборців на виборчих дільницях та іншим порушенням виборчого законодавства. Засоби масової інформації часто позначають метафоричним висловом «вартовий пес демократії» (англ. Watchdog of Democracy), оскільки вони «виконують контрольну функцію за владою… є стримувальним фактором щодо вчинення представниками влади протиправної діяльності з використанням свого посадового становища, а у випадку її здійснення викривають таку протиправну діяльність і роблять її доступною для громадян» (Nesterovych, 2020, p. 61);

д) проведення опитувань громадської думки – громадський контроль здійснюють шляхом встановлення на підставі проведення соціологічних досліджень виборчих уподобань громадян до початку виборчого процесу, під час його здійснення та безпосередньо в день голосування у формі екзитполу. Належно проведене опитування громадської думки дає змогу лише з незначною похибкою зафіксувати, за кого виборці готові голосувати на виборах чи вже проголосували, якщо йдеться про екзитпол. Зазначене ускладнює підтасовування голосів виборців на користь конкретних кандидатів і політичних партій, які беруть участь у виборах, у зв'язку зі значною розбіжністю між результатами опитувань громадської думки й офіційними результатами виборів. Наприклад, в Україні через високий ризик підтасовування голосів виборців на виборах екзитпол розглядають не інакше, як «зброю проти фальсифікацій» (Bekeshkina, & Dovhych, 2012, p. 13);

е) здійснення офіційного спостереження за виборами – громадський контроль здійснюють зареєстровані в установленому законом порядку особи й організації шляхом спостереження за дотриманням принципів і норм виборчого законодавства під час виборчого процесу. Офіційне спостереження за виборами є чи не найпоширенішою та найбільш урегульованою формою громадського контролю за виборами в більшості демократичних держав, зокрема й Україні. Науковець Ю. Ключковський пропонує офіційне спостереження за виборами як форму громадського контролю називати «громадським спостереженням», оскільки його «здійснюють не від імені зацікавлених суб'єктів виборчого процесу, а від нейтральних інститутів громадянського суспільства… в інтересах народу країни» (Kliuchkovskyi, 2018);

ж) проведення паралельного підрахунку голосів – громадський контроль відбувається шляхом здійснення громадськими організаціями підрахунку голосів виборців на визначених вибіркою виборчих дільницях. За умови дотримання методології проведення паралельного підрахунку голосів виборців його результати будуть

відрізнятися лише незначною похибкою від результатів реального волевиявлення виборців у день голосування. Суть паралельного підрахунку голосів полягає в тому, що спостерігачі стежать за перебігом голосування виборців і підрахунком їхніх голосів на відібраних за допомогою випадкової статистичної вибірки виборчих дільницях, на підставі чого заносять ключову інформацію до анкети стандартної форми й передають отримані результати телефоном та/або електронною поштою до центрального штабу, який збирає та аналізує дані з усіх виборчих дільниць (Nesterovych, 2020).

8. За обсягом:

а) повний – громадський контроль здійснюють одразу після початку підготовки до виборів і закінчують лише після їх завершення та початку роботи виборного органу. Повний громадський контроль за виборами є доволі ресурсомістким і витратним, унаслідок чого його здійснення можливе лише обмеженим колом суб'єктів, які мають необхідні сили та засоби;

б) частковий – громадський контроль здійснюють лише на певному етапі виборчого процесу чи дії, яка відбувається під час підготовки та проведення виборів або встановлення їхніх результатів. Найчастіше частковий громадський контроль за виборами полягає в здійсненні офіційного спостереження громадськими організаціями за перебігом голосування виборців у день голосування та підрахунку голосів виборців на виборчих дільницях.

9. За справжністю:

а) реальний – громадський контроль за виборами є вагомим за своїм впливом і не залежним від влади чи інших суб'єктів. Реальний громадський контроль за виборами потенційно здатний зупинити фальсифікацію виборів шляхом недопущення та викриття зловживань, маніпуляцій і порушень на виборах. Реальний громадський контроль за виборами відбувається переважно в активному та розвиненому громадянському суспільстві, хоча в історії проведення виборів у різних країнах є чимало випадків, коли фальсифікація виборів стала приводом для громадянського спротиву цим процесам й утвердження дієвих інститутів громадянського суспільства;

б) фіктивний – громадський контроль за виборами є цілком контрольованим і залежним від влади чи інших суб'єктів. Фіктивний громадський контроль за виборами здійснюють з метою створення декорації демократичних і конкурентних виборів унаслідок залучення до громадського контролю за виборами так званих кишенькових інститутів громадянського суспільства, позитивні висновки яких про перебіг проведення виборів мають надати додаткової суспільної легітимації результатам виборів.

10. За ефективністю:

а) ефективний – громадський контроль дає змогу швидко виявляти маніпуляції, зловживання та порушення, які відбуваються в період підготовки й проведення виборів, а також відіграє превентивну роль, що виявляється в запобіганні умисному вчиненню будь-яких порушень виборчого законодавства з метою фальсифікації виборів. Ефективний громадський контроль є вагомим чинником для проведення чесних і демократичних виборів. Запорукою ефективного громадського контролю за виборами є активне та розвинене громадянське суспільство;

б) неефективний – попри здійснення громадського контролю за виборами, під час їх підготовки та проведення відбуваються численні маніпуляції, зловживання та порушення, які впливають на остаточний результат виборів. Основними причинами неефективного громадського контролю за виборами є: слабкі демократичні традиції в країні; недосконале законодавство; пасивність і відсторонення громадян від політичних процесів; недостатність ресурсів у громадськості; авторитарний чи тоталітарний режим державної влади.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в дослідженні типології громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді.

Висновки

Типологія громадського контролю за виборами в сучасному конституційно-правовому досвіді – це складна й багаторівнева класифікація, яка ґрунтується на диференціації громадського контролю за виборами на підставі різних критеріїв з метою більш точного його теоретико-правового визначення. Основною причиною цього є вкрай динамічний та багатоаспектний характер як власне громадського контролю, так і виборів, за якими його проводять.

У сучасному конституційно-правовому досвіді громадський контроль за виборами слід класифікувати за такими критеріями: 1. За рівнем здійснення: а) міжнародний громадський контроль; б) національний громадський контроль; в) регіональний громадський контроль; г) місцевий громадський контроль. 2. За ступенем конституційно-правового регулювання: а) інституційний громадський контроль; б) легальний громадський контроль; в) нелегальний громадський контроль. 3. За належністю суб'єктів: а) міжнародний громадський контроль; б) іноземний громадський контроль; в) вітчизняний громадський контроль. 4. За часом здійснення: а) передвиборчий громадський контроль; б) виборчий громадський контроль; в) поствиборчий громад-

ський контроль. 5. За типом виборів: а) громадський контроль за президентськими виборами; б) громадський контроль за парламентськими виборами; в) громадський контроль за місцевими виборами. 6. За підставами проведення виборів: а) громадський контроль за черговими виборами; б) громадський контроль за позачерговими виборами; в) громадський контроль за повторними виборами; г) громадський контроль за частковими виборами. 7. За конституційно-правовими формами: а) громадський контроль у формі направлення індивідуальних і колективних звернень громадян до органів публічної влади; б) громадський контроль у формі проведення мирних зібрань громадян; в) громадський контроль у формі участі громадськості в розробленні й удосконаленні виборчого законодавства; г) громадський контроль у формі висвітлення в засобах масової інформації процесу підготовки та проведення виборів; д) громадський контроль у формі проведення опитувань громадської думки; е) громадський контроль у формі здійснення офіційного спостереження за виборами; ж) громадський контроль у формі проведення паралельного підрахунку голосів. 8. За обсягом: а) повний громадський контроль; б) частковий громадський контроль. 9. За справжністю: а) реальний громадський контроль; б) фіктивний громадський контроль. 10. За ефективністю: а) ефективний громадський контроль; б) неефективний громадський контроль.

REFERENCES

Bekeshkina, I., & Dovhych, V. (2012). Opytuvannia hromadskoi dumky [Public opinion polls]. *Fond "Demokratychni initsiatyvy", Fund "Democratic Initiatives Foundation".* Kyiv [in Ukrainian].

Declaration of Global Principles for non-partisan election observation and monitoring by citizen organizations and Code of Conduct for non-partisan citizen election observers and monitors (CDL-AD(2012)018-e). *Venice Commission.* Retrievee from https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2012)018-e.

Fedorenko, V.L., & Kahliak, Ya.O. (2009). Instytuty hromadianskoho suspilstva ta instytut hromadskykh orhanizatsii v Ukraini [Institutes of civil society and institute of public organizations in Ukraine]. *Biuleten Ministerstva yustytsii Ukrainy, Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine, 4-5,* 75-88 [in Ukrainian].

Kaminska, N.V. (2010). Orhanizatsiino-pravovi zasady detsentralizatsii publichnoi vlady [Organizational and legal principles of decentralization of public power]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs, 4,* 9-20 [in Ukrainian].

Kaminskaia, N.V. (2014). Vliianie globalizatsionnykh tendentsiy na stanovlenie regionalnykh pravovykh sistem [Influence of globalization tendencies on formation of regional legal systems]. *Mezndunarodnoe pravo, International law, 2,* 20-33. doi: 10.7256/2306-899.2014.2.10941 [in Russian].

Kaminskaia, N.V. (2015). Perspektivy stanovleniia evropeyskoy sistemy mestnogo i regionalnogo samoupravleniia [Prospects for the establishment of a European system of local and regional self-government]. *Pravo i politika, Law and Politics, 2(182),* 227-241. doi: 10.7256/1811-9018.2015.2.8854 [in Russian].

Kliuchkovskyi, Yu.B. (2018). *Pryntsypy vyborchoho prava: doktrynalne rozuminnia, stan ta perspektyvy zakonodavchoi realizatsii v Ukraini [Principles of suffrage: doctrinal understanding, status and prospects of legislative implementation in Ukraine]*. Kyiv: Vaite [in Ukrainian].

Koziubra, M. (2008). Pryntsyp verkhovenstva prava i reforma vyborchoi systemy [The rule of law and the reform of the electoral system]. *Vybory ta demokratiia, Elections and democracy, 4,* 84-87 [in Ukrainian].

Makushev, P.V., & Sybiriakov, S.O. (2006). Hromadianska ta pravova kultury yak sotsiokulturnyi faktor u formuvanni systemy strymuvan i protyvah v umovakh pobudovy hromadianskoho suspilstva [Civil and legal culture as a socio-cultural factor in the formation of a system of checks and balances in the context of civil society construction]. *Pravo i suspilstvo, Law and Society, 3,* 31-37 [in Ukrainian].

Mokhonchuk, B.S., & Chyrina, V.L. (2018). Pytannia realizatsii aktyvnoho vyborchoho prava vnutrishno peremishchenymy osobamy v Ukraini [Issues of Active Voting Rights by Internally Displaced Persons in Ukraine]. *Forum Prava, Forum Rights, 2,* 81-89. doi: http://doi.org/10.5281/zenodo.1286091 [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2011). Subsydiiovani formy rehuliuvannia lobiiuvannia: za-rubizhnyi dosvid ta perspektyvy dlia Ukrainy [Subsidized forms of lobbying regulation: foreign experience and prospects for Ukraine]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka, Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs Didorenko, 4,* 15-24 [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2014). Vydy vplyvu hromadskosti na pryiniattia normatyvno-pravovykh aktiv [Types of influence of the public on the adoption of legal acts.]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka, Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs Didorenko, 1, 33-39* [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2018). *Praktykum z Konstytutsiinoho prava Ukrainy [Workshop on Constitutional Law of Ukraine]*. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2019). Poniattia ta vydy dzherel vyborchoho prava Ukrainy [Concepts and types of sources of suffrage in Ukraine]. *Ekspert: Paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia, Expert: Paradigms of Law and Public Administration, 2,* 39-58. doi: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4-2-39-58 [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2020). *Vyborcha kampaniia: Slovnyk slenhovykh terminiv ta vyraziv [Election Campaign: Dictionary of slang terms and expressions]*. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

Opalko, Yu. (2006). Vplyv hromadskykh orhanizatsii na vyborchyi protses [Impact of NGOs on the Electoral Process]. *Vybory ta demokratiia, Elections and democracy, 4,* 15-19 [in Ukrainian].

Ponomarova, H.P., Matveichuk, A.V., & Matveichuk, A.V. (2018). Vyborchi systemy dlia provedennia mistsevykh vyboriv: dosvid krain Vyshehradskoi hrupy [Electoral systems for local elections: the experience of Visegrad countries]. *Forum Prava, Forum Rights, 2,* 115-123. doi: http://doi.org/10.5281/zenodo.1288927 [in Ukrainian].

Serdiuk, I.A. (2014). Metodolohichnyi analiz interpretatsii poniattia "hromadianske suspilstvo" [Methodological analysis of interpretations of the concept of "civil society"]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, 2,* 49-54 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro Derzhavnyi reiestr vybortsiv": vid 22 liut. 2007 r. No. 698-V [Law of Ukraine "On the State Register of Voters" from February 22, 2007, No. 698-V]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 20,* 282 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro Tsentralnu vyborchu komisiiu": vid 30 cherv. 2004 r. No. 1932-IV [Law of Ukraine "On the Central Election Commission" from June 30, 2004, No. 1932-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 36,* 448 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro zvernennia hromadian": vid 2 zhovt. 1996 r. No. 393/96-VR [Law of Ukraine "On Citizens' Appeals" from October 2, 1996, No. 393/96-VR]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 47,* 256 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Vyborchyi kodeks Ukrainy": vid 19 hrud. 2019 r. No. 396-IX [Law of Ukraine "Electoral Code of Ukraine" from December 19, 2019, No. 396-IX]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/396-IX [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бекешкіна І., Довгич В. Опитування громадської думки. Фонд «Демократичні ініціативи». Київ, 2012. 49 с.

Declaration of Global Principles for non-partisan election observation and monitoring by citizen organizations and Code of Conduct for non-partisan citizen election observers and monitors (CDL-AD(2012)018-e). Venice Commission. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2012)018-e.

Федоренко В. Л. Кагляк Я. О. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2009. № 4–5. С. 75–88.

Камінська Н. В. Організаційно-правові засади децентралізації публічної влади. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 9–20.

Каминская Н. В. Влияние глобализационных тенденций на становление региональных правовых систем. *Международное право*. 2014. № 2. С. 20–33. doi: 10.7256/2306-899.2014.2.10941.

Каминская Н. В. Перспективы становления европейской системы местного и регионального самоуправления. *Право и политика*. 2015. № 2 (182). С. 227–241. doi: 10.7256/1811-9018.2015.2.885.

Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. 908 с.

Козюбра М. Принцип верховенства права і реформа виборчої системи. *Вибори та демократія*. 2008. № 4. С. 84–87.

Макушев П. В., Сибіряков С. О. Громадянська та правова культури як соціокультурний фактор у формуванні системи стримувань і противаг в умовах побудови громадянського суспільства. *Право і суспільство.* 2006. № 3. С. 31–37.

Мохончук Б. С., Чиріна В. Л. Питання реалізації активного виборчого права внутрішньо переміщеними особами в Україні. *Форум Права.* 2018. № 2. С. 81–89. doi: http://doi.org/10.5281/zenodo.1286091.

Нестерович В. Ф. Субсидійовані форми регулювання лобіювання: зарубіжний досвід та перспективи для України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. № 4. С. 15–24.

Нестерович В. Ф. Види впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. № 1. С. 33–39.

Нестерович В. Ф. Практикум з Конституційного права України. Київ : Ліра-К, 2018. 640 с.

Нестерович В. Ф. Поняття та види джерел виборчого права України. *Експерт: Парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 2. С. 39–58. URL: http://maup.com.ua/assets/files/expert/4/3.pdf. doi: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4-2-39-58.

Нестерович В. Ф. Виборча кампанія: словник сленгових термінів та виразів. Київ : Ліра-К, 2020. 648 с.

Опалько Ю. Вплив громадських організацій на виборчий процес. *Вибори та демократія.* 2006. № 4. С. 15–19.

Пономарьова Г. П., Матвейчук А. В., Матвейчук А. В. Виборчі системи для проведення місцевих виборів: досвід країн Вишеградської групи. Ф*орум Права.* 2018. № 2. С. 115–123. doi: http://doi.org/10.5281/zenodo.1288927.

Сердюк І. А. Методологічний аналіз інтерпретацій поняття «громадянське суспільство». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 49–54.

Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22 лют. 2007 р. № 698-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 20. Ст. 282.

Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 черв. 2004 р. № 1932-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 36. Ст. 448.

Про звернення громадян : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

Виборчий кодекс України : Закон України від 19 груд. 2019 р. № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/396-IX.

Стаття надійшла до редколегії 29.11.2019

Sarkisian V. – Postgraduate Student of the Department of State-Legal Disciplines of the Lugansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko, Sievierodonetsk, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7868-9173

The Typology of Public Control Over Elections in the Modern Constitutional and Legal Dimension

*The **purpose** of the article is to investigate the typology of public control over elections in modern constitutional and legal experience. To achieve it, the following tasks have been formulated: to analyze the available scientific approaches to the classification of public control over elections; substantiate their own typology of public control over elections in the current constitutional and legal experience. The **methodology** for preparing the publication is based on the use of a number of general scientific and legal methods. Among them is the method of formal logic, dialectical, comparative-legal, system-functional, grouping and others. The **scientific novelty** of the article is to investigate the typology of public control over elections in modern constitutional and legal experience. **Conclusions.** The typology of public control over elections in the present constitutional and legal experience is a complex and multi-level classification based on the differentiation of public control over elections on the basis of different criteria in order to define it more precisely in theoretical and legal terms. The main reason for this is the extremely dynamic and multidimensional nature of both the public control itself and the elections it holds. In the present constitutional and legal experience, it is proposed to classify public control over elections by the following criteria: 1) by the level of implementation; 2) by the level of constitutional regulation; 3) by the subjects; 4) by the time of conducting; 5) by type of election; 6) on the grounds of elections; 7) by constitutional and legal forms; 8) by volume; 9) by authentically; 10) by efficiency.*

Keywords: elections; typology; public control; classification; constitutional law.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

УДК 159.923:371.134:351.74(477) doi: https://doi.org/10.33270/01201141.128

Спринчук С. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: http://orcid.org/0000-0001-6052-8964

Особливості професійної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції

Актуальні проблеми масштабності різних форм насильства, суттєвого зростання рівня агресивних виявів у дитячому середовищі, учинення дітьми та щодо них злочинів актуалізують необхідність переосмислення парадигми здійснення превентивних заходів, що є основним завданням підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України. Зважаючи на сучасні вимоги в галузі забезпечення прав і свобод дітей, здійснення працівниками підрозділів ювенальної превенції різноманітних функцій та виконання комплексу завдань, визначених нормами чинного законодавства, можна констатувати потребу підвищення ефективності професійної підготовки та визначення шляхів її покращення. ***Метою*** *статті є з'ясування особливостей удосконалення професійної психологічної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції. Основними завданнями дослідження є встановлення сучасного стану та проблем професійної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції; розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо її оптимізації.* ***Методологія.*** *Під час підготовки статті використано окремі загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання, зокрема: історичний, філософсько-правовий, порівняльний, системний, функціональний, узагальнення, а також психологічні методи: анкетування, опитування, бесіда, тестування.* ***Наукова новизна.*** *На підставі результатів емпіричного дослідження сучасного стану та проблем професійної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції, її ролі та значення окреслено шляхи вдосконалення професійної психологічної підготовки. Розроблено пропозиції з оптимізації професійної психологічної підготовки шляхом внесення змін до професійної програми післядипломної освіти працівників підрозділів ювенальної превенції.* ***Висновки.*** *Аналіз проблем професійної психологічної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції засвідчив, що в процесі професійного становлення фахівців необхідно обов'язково враховувати практичну складову превентивної діяльності, дотримуватися визначених професіограм і психограм, сприяти розвиткові професійно важливих якостей, застосовувати спеціально розроблені програми психологічної підготовки та забезпечити дотримання стандартів поліцейської діяльності. Крім того, заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, на базі яких проходять післядипломну підготовку працівники підрозділів ювенальної превенції, повинні забезпечити застосування інноваційних інтерактивних педагогічних технологій, ураховувати акмеологічні аспекти особистісного зростання та професійної майстерності. Порушені питання потребують подальших досліджень.*

Ключові слова: професійна підготовка; ювенальна превенція; права; свободи дитини; психологічне насильство; булінг; особистісний розвиток; тренінг; інтерактивні засоби навчання.

Вступ

Збільшення кількості злочинів, учинених дітьми або проти дітей, різноманітні вияви насильства, агресії, жорстокості, булінгу, поява суїцидальних груп, інші девіації в дитячому середовищі набули останніми роками масового характеру та привернули увагу громадянського суспільства, педагогів, психологів, соціальних працівників, правоохоронців. Орієнтованість нашої країни на світові стандарти захисту прав і свобод людини актуалізує необхідність змінити державну політику стосовно дитячої злочинності та виявів насильства в дитячому середовищі. Із цього приводу В. Оржеховська та С. Кириленко зазначають, що динаміка збільшення протягом останнього десятиліття кількості молодих людей з девіантною поведінкою, а також урізноманітнення форм девіацій не лише засвідчують складність, глибину, полімотивованість цієї проблеми, а й підтверджують неефективність здійснюваних превентивних заходів і недосконаліть науково-методичного забезпечення превентивного виховання дітей різних вікових періодів (Orzhekhovska, & Kyrylenko, 2019, p. 3). Актуальним завданням сучасного етапу реформування правоохоронних органів, на думку О. Дручек, є переформування органів й установ, що займаються питаннями захисту прав дітей, та вдосконалення організаційно-правових засад їхньої діяльності. До таких інституцій, зокрема, належить Національна поліція України, підрозділи якої наділені загальною і спеціальною компетенцією в зазначеній сфері. Зміна функцій та завдань Національної поліції України щодо забезпечення прав дитини привертає посилену увагу до питання оптимального поєднання форм і методів її правоохоронної діяльності (Druchek, 2017, p. 7). Водночас Д. Швець зазначає, що сучасні методи й підходи до діяльності відповідних органів і підрозділів поліції потребують оновлення, оскільки саме від них безпосередньо залежать здоров'я, безпека й навіть життя дітей, які опинилися в складній життєвій ситуації (Shvets, 2019). Для виконання поставлених перед підрозділами ювенальної превенції завдань вважаємо за

© Спринчук С. В., 2020

доцільне вдосконалити систему професійної підготовки щодо посилення психологічної складової, оскільки особливості ювенальної превенції як діяльності вимагають від персоналу як розвинених особистісних якостей, так і використання ґрунтовних психологічних знань.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення професійної психологічної підготовки поліцейських підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України з метою підвищення ефективності превентивної діяльності.

Методологія проблеми насильства й агресії в дитячому середовищі є предметом широкого наукового дослідження, що ґрунтується на працях таких науковців: А. Басса, А. Берковіца, А. Гуггенбюля, В. Райха, З. Фрейда, Е. Фромма, російських дослідників: Ю. Антоняна, К. Гаджієва, Б. Діденка, Б. Поршнєва, О. Реана, Т. Румянцева, Е. Самовічева, українських дослідників: І. Алексеєнка, О. Базалука, Л. Балабанової, О. Бандурки, В. Друзя, Л. Кейсевича, Н. Корабльова, В. Кришталя, М. Фіцули. Психолого-педагогічні, соціальні умови запобігання насильству над дітьми досліджують такі вчені, як: В. Бондаровська, Т. Гончарова, І. Звєрєва, О. Коломієць, О. Кочемировська, Г. Лактіонова, Н. Максимова, В. Міленко, К. Мілютіна, Ю. Онишко, Т. Сафонова, Е. Цимбал та ін.

Аспекти розбудови та реалізації ювенальної політики в Україні, специфіку її реалізації в діяльності правоохоронних органів, особливості превентивної роботи поліції (міліції) розглядали у своїх працях такі вчені: О. Алєксєєва, Т. Варфоломеєва, М. Веселов, І. Волокітенко, В. Гаркуша, В. Глуховеря, О. Горбач, Я. Квітка, Т. Корж-Ікаєва, Н. Крестовська, О. Максименко, Т. Назар, Р. Опацький та ін. Дослідниця Ю. Світлична аналізувала заходи ювенальної превенції в діяльності органів публічної адміністрації. Актуальні питання особливостей і проблем професійної підготовки працівників поліції (міліції) розглянуто в працях М. Ануфрієва, О. Бандурки, В. Борисова, А. Вельможної-Сидорової, І. Вдовенка, С. Гаркуші, Р. Гуревича, Л. Коваль, А. Коломієць, Є. Кулика, О. Левенець, Г. Литвинової, В. Медведєва, Л. Мороз, Н. Рідей, О. Користіна, В. Синьова, В. Сокуренка, С. Стрілець, В. Пліска, Г. Яворської, С. Яковенка та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення особливостей удосконалення професійної психологічної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції. Основними завданнями дослідження є: визначення сучасного стану та проблем професійної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції, розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо її оптимізації.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію», на поліцію покладено завдання з превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень ("Zakon Ukrainy", 2015). Обов'язковою умовою ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції є постійна робота щодо якісної підготовки працівників поліції до виконання покладених на них завдань, усебічний розвиток кадрового потенціалу. На жаль, статистика рівня злочинності, показники успішності діяльності органів і підрозділів поліції, рівень довіри громади до поліції засвідчують, що традиційні підходи до підготовки персоналу не цілком забезпечують необхідну якість і професійну компетентність кадрів поліції. З метою реформування системи професійної освіти працівників поліції, створення науково обґрунтованої методологічної основи інноваційного розвитку освіти в системі МВС України, визначення підходів до оптимізації мережі відомчих закладів вищої освіти, удосконалення освітнього процесу, забезпечення тісного взаємозв'язку науки та практики, максимального сприяння виконанню завдань з модернізації підготовки кваліфікованого персоналу, який матиме поглиблені теоретичні знання та практичні навички й буде спроможний на високому професійному рівні захищати територіальну цілісність країни, її кордони, права, свободи й інтереси громадян, протидіяти злочинності, забезпечувати публічну безпеку та порядок у державі було прийнято Концепцію реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України, затверджену наказом МВС України від 25 листопада 2016 року № 125 ("Nakaz MVS", 2016).

У Законі України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» чітко визначено поняття соціальної роботи з дітьми та молоддю, що передбачає діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування та форми власності й окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей і молоді, захисту їхніх конституційних прав, свобод, законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб ("Zakon Ukrainy", 2001). Відповідно до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, основними завданнями підрозділів ювенальної превенції є: 1) профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних й адміністративних правопорушень, виявлення причин та умов, які цьому сприяють, ужиття в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення;

2) ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень, та проведення з ними заходів індивідуальної профілактики; 3) участь у встановленні місцеперебування дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення; 4) ужиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, учиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми; 5) ужиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, зокрема здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб; 6) провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти ("Nakaz MVS", 2017).

На думку Є. Зеленського, діяльність працівників ювенальної превенції Національної поліції України в умовах реформування МВС України недооцінюють, на що негативно позначилися такі чинники: ліквідація відділів кримінальної міліції у справах дітей, скорочення штатних посад відділів ювенальної превенції, відсутність прогресивного реального розвитку напряму запобігання вчиненню правопорушень дітьми, обмеженість технічних можливостей ювенального інспектора, відсутність приміщень для окремого утримання дітей і дорослих осіб тощо. Хоча саме дотримання міжнародних стандартів захисту прав дитини, забезпечення можливостей спілкування з дитиною досвідчених поліцейських, застосування світових методик роботи з дітьми є одним зі свідчень розвинутості та цивілізованості держави (Zelenskyi, 2017, p. 16).

Із цього приводу І. В. Іщенко зазначив, що нині можна констатувати певний прогрес в організації діяльності підрозділів ювенальної превенції (порівняно з колишніми підрозділами кримінальної міліції у справах дітей), який простежується в посиленні компонента захисту прав дітей, передусім тих, які перебувають у складній життєвій ситуації та конфлікті із законом. В арсеналі поліції з'явилися такі нові організаційні форми ювенальної превенції: а) експериментальна модель співпраці закладів освіти й поліції «Шкільний офіцер поліції» ("Metodychni rekomendatsii", 2016); б) спільна соціальна послуга «Пошук дітей»; в) система «Поліна». Поширеним стало формування та використання в системі ювенально-превентивних заходів баз (банків) даних, що належать до єдиної інформаційної системи МВС України, а також вебсайтів і соціальних мереж Інтернету (Ishchenko, 2018, p. 98).

Специфіка роботи працівників ювенальної превенції полягає в тому, що вони витрачають забагато часу на надання консультацій з питань законодавства всім учасникам освітнього процесу й на виконання правоосвітньої діяльності, а отже, опиняються на значній правовій та психологічній дистанції від нагальних проблем і складних життєвих ситуацій дітей. У зв'язку із цим у неповнолітніх формуються неправильні стереотипи щодо правоохоронців. Водночас слід зазначити й про позитивні зрушення: дедалі частіше працівники підрозділів ювенальної превенції вдаються до вирішення юридичних конфліктів за участю дітей засобами, запропонованими дієвими програмами відновного правосуддя, застосовують методику опитування та допиту «Зелена кімната», беруть участь у шкільних програмах примирення, активно взаємодіють з учителями та шкільними психологами, іншими фахівцями служб для дітей і молоді тощо. Останніми роками, зазначає Є. Пліско, актуальним стає поєднання органів ювенальної юстиції та державних служб соціальної допомоги неповнолітнім в один державний соціально-правовий інститут (Plisko, 2019, p. 42).

Для ефективного виконання практичних завдань превентивної діяльності працівник повинен мати ґрунтовні знання не тільки в галузі права, а й за різними напрямами психології (вікової, соціальної, патопсихології тощо), педагогіки, віктимології, а також знати та використовувати тактичні прийоми психологічного впливу для встановлення ефективної взаємодії з дітьми. З метою формування та розвитку професійно важливих якостей працівників підрозділів ювенальної превенції, необхідних знань і навичок започатковано професійно-психологічну підготовку як вид фахової службової підготовки. Її проводять безпосередньо в практичних підрозділах і на базі закладів вищої освіти системи МВС України за окремими тематичними планами, розробленими згідно з вимогами чинного законодавства.

На думку Н. Полудьонної та А. Лукашенко, професійна підготовка майбутніх правоохоронців має декілька складових, серед них: 1) підготовка майбутніх поліцейських як педагогів і психологів, які професійно вирішують різні конфліктні ситуації (для цього слухачі мають володіти педагогічними знаннями, уміннями, компетентностями); 2) підготовка кваліфікованих викладачів й інструкторів до виконання цих завдань (Poludonna, & Lukashenko, 2015).

Професійна підготовка поліцейських, зазначає А. Дмитрієв, має відбуватися з огляду на всі складні аспекти правоохоронної діяльності, причому слід ураховувати необхідність використання практичного досвіду й досягнень юридичних, психологічних, педагогічних, соціологічних та інших наук (Dmytriiev, 2015). Доцільність вивчення психолого-педагогічного аспекту професійного спілкування в галузі правоохоронної діяльності

обґрунтовує І. Голопич. Зазначене зумовлено тим, що встановлення контакту й розв'язання конфліктних ситуацій відбувається ефективніше, якщо правоохоронці обізнані з механізмами виявлення індивідуальних особливостей людини, реалізують прийоми й методи педагогічного впливу на коригування її дій та поведінки (Holopych, 2018, p. 58).

На переконання Г. Карпеченкової, формування спеціалізованої ювенальної компетентності – актуальне питання під час підготовки майбутніх працівників поліції превентивної діяльності, результатом діяльності яких стане як посилення довіри до поліції, виховання правосвідомого покоління молоді, так і зниження рівня дитячої злочинності, зокрема рецидивної (Karpechenkova, 2019, p. 79). Дослідниця зазначає, що працівнику ювенальної превенції вкрай важливим є використання знань широкого кола наук: усіх юридичних дисциплін, зокрема ювенального права, фізіології та патофізіології, вікової психології, психофізіології, соціології. Авторка дійшла висновку щодо необхідності мультидисциплінарної підготовки кадрів для підрозділів ювенальної превенції у відомчих закладах вищої освіти України.

Ми поділяємо думку Д. Швеця, який вважає, що в межах підготовки та підвищення кваліфікації працівників підрозділів ювенальної превенції увагу слід зосередити на вивченні таких питань, як: розроблення дієвого алгоритму спільних дій дільничних офіцерів поліції, слідчих, працівників підрозділів ювенальної превенції та інших поліцейських служб; налагодження чіткої взаємодії поліції з учителями, психологами, соціальними працівниками; активізація участі органів Національної поліції України в програмах Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ); ознайомлення зі світовими методиками роботи з дітьми як працівників поліції, так і представників громадських організацій, окремих волонтерів. Це надасть можливість працівникам підрозділів превенції розробляти ефективні цільові превентивні заходи, що мають попередити факти загибелі дітей, насильства щодо них, утечі з дому та злочинів у дитячому середовищі (Shvets, 2019, p. 31).

Знання психічних закономірностей та застосування в процесі діяльності працівників підрозділів ювенальної превенції психологічних методик, зауважує Я. Костенко, поліпшує їхню професійну діяльність, допомагає їм регулювати взаємини з дітьми, усвідомлювати мотиви вчинків складних підлітків, об'єктивно оцінювати дійсність і використовувати знання в практичній діяльності (Kostenko, 2017, p. 189). Дослідження автора дозволили сформулювати основні вимоги до знань, умінь і навичок, якими має володіти працівник підрозділу ювенальної превенції:

I. Повинен знати закони, які регламентують його трудову діяльність. Бути добре обізнаним у галузях психології та педагогіки, необхідними для роботи з неповнолітніми.

II. У виховній (педагогічній) діяльності має вміти: 1) аналізувати соціально-педагогічні явища, психолого-педагогічні умови ефективності процесу виховання, соціалізації та розвитку особистості; 2) здійснювати практичну діяльність із соціально-педагогічної, правової та психологічної підтримки сім'ї, дітей і підлітків, захисту їхніх прав та законних інтересів, соціального оздоровлення сім'ї, координації взаємодії в цій галузі різних установ, організацій і служб; 3) взаємодіяти з різними категоріями підлітків, орієнтуватися в складних соціально-педагогічних ситуаціях, здійснювати контроль кризових ситуацій, попереджати та конструктивно розв'язувати конфлікти, надавати допомогу у вирішенні міжособистісних конфліктів; 4) використовувати засоби соціально-педагогічного та психологічного впливу на міжособистісні й міжгрупові стосунки та відносини суб'єкта з реальним світом; здійснювати корекцію виховних впливів на дітей і підлітків з боку сім'ї та соціального середовища, зокрема й неформального, формувати мережі соціальної та психолого-педагогічної підтримки дітей і підлітків; 5) формувати навички щодо здорового способу життя, толерантності у взаємодії з навколишнім світом і продуктивного подолання життєвих складнощів; 6) оцінювати ефективність програм, спрямованих на формування морально-правової стійкості дітей та підлітків, запобігати порушенням і відхиленням у соціальному й особистісному статусі, ризикам асоціальної поведінки; 7) відстежувати ресоціалізацію неповнолітніх із девіантною поведінкою, зокрема в процесі відбування покарання, і подальшу адаптацію після звільнення з пенітенціарної установи або випуску зі спеціального навчально-виховного закладу для дітей та підлітків з девіантною поведінкою.

III. У діагностично-корекційній діяльності працівник підрозділу ювенальної поліції повинен уміти: 1) визначати специфіку психічного функціонування дитини залежно від особливостей вікових етапів, криз розвитку й чинників ризику, її належності до гендерної, етнічної та інших соціальних груп, діагностувати психологічні властивості й стани людини; 2) виявляти осіб групи ризику, здійснювати психолого-педагогічну діагностику неповнолітніх із девіантною поведінкою, яких направляють до виправних установ; 3) установлювати причини відхилень у поведінці особи, кризи, в якій опинився підліток, соціальних негараздів у сім'ї, вивчати особисті якості й соціально-побутові умови життя

дітей, сім'ї та соціального оточення; 4) впливати на рівень розвитку й функціонування пізнавальної та мотиваційно-вольової сфер, самосвідомості, психомоторики й здібностей; 5) оцінювати характер, темперамент, функціональні стани, особистісні риси й визначати акцентуації в нормі та за умови психічних відхилень. На підставі виявлених психологічних особливостей сформульовано такі протипоказання до роботи в підрозділах ювенальної превенції: 1) у сфері мотиваційно-ціннісних особливостей: недисциплінованість, безініціативність, корислива мотивація, пасивність, переважання мотиву уникнення невдач; 2) у галузі пізнавальних якостей: низький рівень інтелекту, слабко розвинена пам'ять, низька пізнавальна активність; 3) у галузі комунікативних якостей: замкненість (відлюдькуватість), низька культура мовлення, агресивність, егоцентризм; 4) у галузі емоційно-вольових якостей: запальність, агресивність, дратівливість, нетерпимість, завищена самооцінка, конфліктність, незібраність, психологічна нестійкість і незрілість; 5) неналежні фізичні дані й дефекти мовлення (Kostenko, 2017, p. 191).

Ми цілком поділяємо думку О. Давидової, яка зазначає, що у своїй професійній діяльності працівники підрозділів ювенальної превенції мають вирішувати низку питань, що потребує високопрофесійної психологічної підготовки, а саме: урахування психологічних і фізіологічних особливостей розвитку дитини під час проведення її опитування та допиту, здійснення індивідуально-профілактичної роботи з дітьми, схильними до вчинення правопорушень, і такими, які перебувають на профілактичних обліках у поліції. Очевидно, що діти, які є об'єктом професійного спілкування працівників підрозділів ювенальної превенції, часто мають травматичний досвід, що спричиняє складність встановлення з ними психологічного контакту. Основоположним у налагодженні контакту з такими дітьми є позитивний емоційний фон, створення ситуації безпеки, безумовного прийняття, довіри й відкритості. Саме зміна емоційного досвіду дитини завдяки появі в її житті принципово інших відносин – доброзичливих, позитивних, приймаючих – забезпечує можливість корекції вихідної негативної моделі світу (Davydova, 2019, p. 208).

На необхідності підвищення якості підготовки фахівців для підрозділів ювенальної превенції акцентує увагу І. Іщенко. Це можливо реалізувати шляхом включення до навчальних планів окремої дисципліни «Організація діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції» (Ishchenko, 2018, p. 98). Учені А. Ревть, І. Гриник вважають за доцільне підвищення кваліфікації для фахівців, що працюють у сфері захисту дітей та профілактики насильства (Revt, & Hrynyk, 2019, p. 35).

З 2017 року в Національній академії внутрішніх справ як закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання, що здійснює підготовку працівників поліції, проводять короткострокові та подовжені курси підвищення кваліфікації працівників підрозділів ювенальної превенції. Професійна програма підвищення кваліфікації охоплює нормативну та варіативну частини й передбачає курс теоретичних і практичних занять, більша частина яких орієнтована на знання психології дитячого віку, психологічних закономірностей та механізмів встановлення психологічного контакту, взаємодії, довірливих відносин з дітьми, вирішення конфліктних ситуацій у дитячому середовищі. Наприклад: «Вікові особливості комунікації з дітьми та підлітками», «Психологічні, фізіологічні та вікові особливості розвитку дитини», «Профілактика булінгу серед дітей», «Особливості комунікації з дітьми з урахуванням віку та психофізичного розвитку», «Запобігання насильству в сім'ї», «Медіація та методики відновного правосуддя» тощо.

Опитування працівників підрозділів ювенальної превенції, проведене на початку та наприкінці курсу, засвідчило, що тематична будова занять загалом відповідає їхнім запитам. Водночас більшість працівників акцентувала на необхідності суттєвої зміни законодавчої бази з метою розширення кола повноважень органів і служб у галузі захисту дітей.

Наукова новизна

На підставі здійсненого емпіричного дослідження сучасного стану та проблем професійної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України ми розробили пропозиції щодо їхньої оптимізації, серед яких:

1. Забезпечити проведення своєчасної та всебічної професійної підготовки з постійним поточним моніторингом.

2. Під час службової підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції організувати проведення занять, що враховуватимуть новели чинного законодавства у сфері захисту дітей, а також новітні досягнення і розробки психології та педагогіки.

3. Тематика занять має відображати сучасні реалії розвитку українського суспільства, варіанти розв'язання нагальних проблем захисту дітей. Наприклад, поширеними стають «гарячі лінії», на які може зателефонувати дитина в разі порушення її прав. Уряд запровадив Національну «гарячу лінію» з питань запобігання насильству в

сім'ї та захисту прав дітей, що є безкоштовною з міських телефонів, таксофонів і деяких мобільних операторів. Також функціонує Національна дитяча «гаряча лінія» Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, відкрита в Міжнародному жіночому правозахисному центрі «Ла Страда-Україна». На цій лінії проводять консультації психологи, юристи та соціальні працівники. Основні теми, з яких консультують спеціалісти, – насильство над дітьми та жорстоке поводження з ними в сім'ї та з боку оточення, психологічні проблеми, негаразди в стосунках із дорослими й однолітками, майнові права дітей, питання встановлення опіки, а також булінг і безпека в Інтернеті. Створюють телефони довіри спеціалізованих служб психологічної допомоги в областях і містах України.

4. З огляду на наявність певних проблем щодо взаємодії та координації діяльності різних спеціальних органів, служб і громадських організацій в галузі захисту дітей, проводити сумісні практичні заняття, навчальні квести, що сприятимуть налагодженню дієвих робочих зв'язків між працівниками, обміну досвідом.

5. Практика навчання дорослих людей засвідчує, що в процесі підготовки найдоцільніше використовувати інноваційні засоби. Отже, на наш погляд, варто впроваджувати в практику професійної психологічної підготовки спеціалізовані тренінгові програми, спрямовані на підвищення професійної майстерності працівників підрозділів ювенальної превенції:

– тренінги, спрямовані на підвищення стресостійкості та попередження професійної деформації;

– тренінги ефективної комунікації та толерантності;

– тренінги адекватного своєчасного втручання в ситуацію психологічного насильства;

– тренінг роботи з покращення психологічного клімату в колективі школярів, підвищення соціального статусу особи;

– тренінги ненасильницького спілкування;

– тренінги креативності;

– подолання внутрішньої ізоляції, формування в дітей здатності бачити та розуміти інших, таких якостей, як емпатія та довіра, виховання доброзичливого ставлення до однолітків;

– тренінг навчання прийомів ефективного конструктивного реагування в конфліктних ситуаціях;

– тренінг визначення способів саморегуляції, уміння володіти собою, опанування конструктивних форм виявів агресії;

– навчання прийомів психологічної самодопомоги, прийнятних способів вираження гніву;

– соціально-психологічні тренінги з побудови ефективного спілкування з батьками, призначені реалізовувати потенціал сімейного виховання в попередженні та подоланні насильства щодо підлітків через підвищення рівня педагогічної культури батьків;

– тренінг формування та усвідомлення позитивної Я-концепції дорослих, виховання без насилля;

– тренінги з програм здорового способу життя родини;

– тренінги з підготовки до співпраці з відповідними фахівцями, які працюють з підлітками, – учителями, соціальними педагогами, шкільним адміністративним персоналом;

– тренінги для роботи з підлітками: з розширення їхнього соціального досвіду, формування життєвих навичок із захисту прав та інтересів у різних формах самоврядування тощо.

6. Використовувати можливості дистанційної освіти, зокрема різноманітні психологічні дисципліни та курси, які пропонують заклади вищої освіти різних форм власності з метою забезпечення професійного становлення, підвищення рівня професійної майстерності та самореалізації.

На наш погляд, такі тренінгові заняття допоможуть працівникам підрозділів ювенальної превенції активно впроваджувати технології та програми ефективної взаємодії за схемою «ювенальна превенція – школа – батьки – діти» для запобігання порушенню прав і свобод дітей.

Висновки

На підставі аналізу проблем професійної психологічної підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції визначено, що в процесі професійного становлення фахівців необхідно обов'язково враховувати практичну складову превентивної діяльності, дотримуватися визначених професіограм і психограм, забезпечити розвиток професійно важливих якостей, застосовувати спеціально розроблені програми психологічної підготовки та забезпечити дотримання стандартів поліцейської діяльності. Крім того, заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання, на базі яких проходять післядипломну підготовку працівники підрозділів ювенальної превенції, мають забезпечити застосування інноваційних інтерактивних педагогічних технологій, ураховувати акмеологічні аспекти особистісного зростання та професійної майстерності. Порушені питання потребують подальших ґрунтовних досліджень.

REFERENCES

Davydova, O.V. (2019). Psykholohichni osoblyvosti spilkuvannia politseiskykh yuvenalnoi preventsii z ditmy riznoho viku [Psychological features of communication of juvenile prevention police officers with children of all ages]. *Psykholohichni zasady zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv, Psychological bases of law enforcement service:* Proceedings of the 2nd All-Ukrainain Scientific and Practical Conference (207-210). Kryvyi Rih [in Ukrainian].

Dmytriiev, A.A. (2015). Do pytannia profesiinoi pidhotovky politseiskykh [On the issue of police training]. *Shliakhy pokrashchennia systemy profesiinoi pidhotovky pravookhorontsiv do dii v ekstremalnykh umovakh, Ways to improve the system of professional training of law enforcement officers for action in extreme conditions:* Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (pp. 13-15). Kharkiv [in Ukrainian].

Druchek, O.M. (2017). Pravookhoronna diialnist Natsionalnoi politsii shchodo zabezpechennia prav i svobod dytyny: osnovni formy [Law Enforcement by the National Police to Ensure the Rights and Freedoms of the Child: Basic Forms]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, Scientific Bulletin of Kherson State University, 5(2),* 7-12 [in Ukrainian].

Holopych, I.M. (2018). Pidhotovka maibutnikh politseiskykh do profesiinoho spilkuvannia z pravoporushnykamy u vyshchykh zakladakh zi spetsyfichnymy umovamy navchannia [Preparation of future police officers for professional communication with offenders in higher education institutions with specific training conditions]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia, Theory and methodology of teaching and upbringing, 45,* 46-58. doi: http://doi.org/10.5281/zenodo.2620560 [in Ukrainian].

Ishchenko, I.V. (2018). Problemy ta dosiahnennia v orhanizatsii roboty pidrozdiliv yuvenalnoi preventsii Natsionalnoi politsii Ukrainy [Problems and achievements in organization of work of units of juvenile prevention of National police of Ukraine]. *Pravovyi chasopys Donbasu, Law magazine of Donbass, 3(64),* 94-99. doi: 10.32366/2523-4269-2018-64-3-94-99 [in Ukrainian].

Karpechenkova, H.V. (2019). Osoblyvosti diialnosti politsii yuvenalnoi preventsii [Features of activities of the police of juvenile prevention]. *Innovatsiina pedahohika, Innovative pedagogy, 10(2),* 79-82 [in Ukrainian].

Kostenko, Ya.V. (2017). Profesiohrama pratsivnyka yuvenalnoi preventsii [Juvenile prevention worker's professional profile]. *Pravo i bezpeka, Law and security, 4(67),* 187-192 [in Ukrainian].

Metodychni rekomendatsii shchodo provedennia prosvitnytsko-profilaktychnykh zaniat z uchniamy 1-11 klasiv za prohramoiu "Shkola i politsiia" [Methodical recommendations for conducting educational and preventative classes with students of grades 1-11 under the program "School and Police"]. (2016). Kyiv [in Ukrainian].

Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruktsii z orhanizatsii roboty pidrozdiliv yuvenalnoi preventsii Natsionalnoi politsii Ukrainy": vid 19 hrud. 2017 r. No. 1044 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On approval of the Instruction on organization of work of units of juvenile prevention of National police of Ukraine" from December 19, 2017, No. 1044]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18 [in Ukrainian].

Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Kontseptsii reformuvannia osvity v Ministerstvi vnutrishnikh sprav Ukrainy": vid 25 lystop. 2016 r. No. 1252 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On Approval of the Concept of Education Reform in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine" from November 25, 2016, No. 1252]. (n.d.). *consultant.parus.ua.* Retrieved from http://consultant.parus.ua/ ?doc=0AMQ2E07D1 [in Ukrainian].

Orzhekhovska, V.M., & Kyrylenko, S.V. *Proekt dlia obhovorennia "Kontseptsiia preventyvnoho vykhovannia ditei i molodi v systemi osvity Ukrainy" [Project for discussion "The concept of preventive education of children and youth in the education system of Ukraine"].* Retrieved from http://fz-09.at.ua/Vuhovna/proekt_konsepsiyi_preventuvnogo_vuxovannyi.doc [in Ukrainian].

Plisko, Ye. (2019). Zviazok yuvenalnoi yustytsii z suchasnoiu sotsialno-pedahohichnoiu robotoiu iz nepovnolitnimy pravoporushnykamy [Relationship of juvenile justice with contemporary socio-pedagogical work with juvenile offenders]. *Molod i rynok, Youth and the market, 1(168),* 37-43. doi: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.158317 [in Ukrainian].

Poludonna, N.S., & Lukashenko, A.A. (2015). *Metodyka vykladannia v uchylyshchakh profesiinoi pidhotovky pratsivnykiv militsii [Methods of teaching police training in schools].* Kyiv: NAVS [in Ukrainian].

Revt, A., & Hrynyk, I. (2019). Osoblyvosti sotsialno-pedahohichnoi roboty z profilaktyky nasylstva shchodo ditei [Features of social and pedagogical work on prevention of violence against children]. *Molod i rynok, Youth and the market, 1(168),* 33-37. doi: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.158316 [in Ukrainian].

Shvets, D.V. (2019). Pidvyshchennia yakosti pidhotovky pratsivnykiv pidrozdiliv yuvenalnoi preventsii yak neobkhidna peredumova zakhystu prav i svobod ditei [Improving the quality of training of employees of the units of juvenile prevention as a necessary prerequisite for the protection of the rights and freedoms of children]. *Suchasna yevropeiska politseistyka ta mozhlyvosti yii vykorystannia v diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy, Modern European policing and possibilities of its use in the activities of the National Police of Ukraine:* Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (pp. 29-31). Kharkiv [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro Natsionalnu politsiiu": vid 2 lyp. 2015 r. No. 580-VIII [Law of Ukraine "About the National Police" from July 2, 2015, No. 580-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 40-41,* 379 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro sotsialnu robotu z simiamy, ditmy ta moloddiu": vid 21 cherv. 2001 r. No. 2558-III [Law of Ukraine "About social work with families, children and young people" from June 21, 2001, No. 2558-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14 [in Ukrainian].

Zelenskyi, Ye.S. (2017). Priorytetni napriamy vdoskonalennia zapobihannia politseiskymy vchynenniu administratyvnykh pravoporushen ditmy [Priority areas for improving the prevention of police administrative offenses by children]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, Scientific Bulletin of Kherson State University, 5(2),* 16-19 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Давидова О. В. Психологічні особливості спілкування поліцейських ювенальної превенції з дітьми різного віку. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (Кривий Ріг, 7 лют. 2019 р.). Кривий Ріг, 2019. С. 207–210.

Дмитрієв А. А. До питання професійної підготовки поліцейських. *Шляхи покращення системи професійної підготовки правоохоронців до дій в екстремальних умовах :* зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 18 груд. 2015 р.). Харків, 2015. С. 13–15.

Дручек О. М. Правоохоронна діяльність Національної поліції щодо забезпечення прав і свобод дитини: основні форми. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2017. Вип. 5. Т. 2. С. 7–12.

Голопич І. М. Підготовка майбутніх поліцейських до професійного спілкування з правопорушниками у вищих закладах зі специфічними умовами навчання. *Теорія та методика навчання та виховання.* 2018. № 45. С. 46–58. doi: http://doi.org/10.5281/zenodo.2620560.

Іщенко І. В. Проблеми та досягнення в організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України. *Правовий часопис Донбасу.* 2018. № 3 (64). С. 94–99. doi: 10.32366/2523-4269-2018-64-3-94-99.

Карпеченкова Г. В. Особливості діяльності поліції ювенальної превенції. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 10. Т. 2. С. 79–82.

Костенко Я. В. Професіограма працівника ювенальної превенції. *Право і безпека.* 2017. № 4 (67). С. 187–192.

Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1–11 класів за програмою «Школа і поліція». Київ, 2016. 197 с.

Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ МВС України від 19 груд. 2017 р. № 1044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18.

Про затвердження Концепції реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України : наказ МВС України від 25 листоп. 2016 р. № 1252. URL: http://consultant.parus.ua/?doc=0AMQ2E07D1.

Концепція превентивного виховання дітей і молоді в системі освіти України : проект для обговорення / розробл. : В. М. Оржеховська, С. В. Кириленко. 23 с. URL: http://fz-09.at.ua/Vuhovna/proekt_ konsepsiyi_ preventuvnogo_vuxovannyi.doc.

Пліско Є. Зв'язок ювенальної юстиції з сучасною соціально-педагогічною роботою із неповнолітніми правопорушниками. *Молодь і ринок.* 2019. № 1 (168). С. 37–43. doi: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.158317.

Полудьонна Н. С., Лукашенко А. А. Методика викладання в училищах професійної підготовки працівників міліції : метод. рек. Київ : НАВС, 2015. 56 с.

Ревть А., Гриник І. Особливості соціально-педагогічної роботи з профілактики насильства щодо дітей. *Молодь і ринок.* 2019. № 1 (168). С 33–37. doi: https://doi.org/10.24919/2308-4634.2019.158316.

Швець Д. В. Підвищення якості підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції як необхідна передумова захисту прав і свобод дітей. *Сучасна європейська поліцеїстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України* : зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 29–31.

Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2558-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14.

Зеленський Є. С. Пріоритетні напрями вдосконалення запобігання поліцейськими вчиненню адміністративних правопорушень дітьми. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2017. Вип. 5. Т. 2. С. 16–19.

Стаття надійшла до редколегії 26.12.2019

Sprynchuk S. – Ph.D in Psychology, Associate Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: http://orcid.org/0000-0001-6052-8964

Peculiarities of Professional Training the Staff for Juvenile Prevention

Actual problems of the various forms of violence, significant increase the aggressive manifestations in the child environment, child crimes and crimes against children require rethinking about the paradigm of preventive measures, which is the main task of the units for juvenile prevention of the National Police of Ukraine. Given the current requirements in the field of protection of the children rights and freedoms, the implementation an activity of the units for juvenile prevention during fulfillment tasks defined by the rules of the modern legislation, it can be argued that it is necessary to improve the effectiveness of professional training and identify ways to improve it. The ***purpose*** *of the article is to identify the features of improving the psychological training of employees of the units for juvenile prevention. The main tasks of the research are to determine the current state and problems during professional training of employees of the units for juvenile prevention; development the scientifically grounded proposals for its optimization.* ***Methodology.*** *During the preparation of the article, some general scientific and special scientific methods of cognition were used, in particular: historical, philosophical-legal, comparative, systemic, functional, generalization.* ***Scientific novelty.*** *As a result of empirical research the current state and problems of professional training of employees of the units for juvenile prevention, its role and importance, ones have been determined the ways for improvement the professional psychological training. On this basis, we have developed proposals to optimize professional psychological training by making changes to the postgraduate education program for employees of the units for juvenile prevention.* ***Conclusions.*** *Analysis the problem of the professional psychological training of employees of the units for juvenile prevention showed that during the process of professional formation the specialists it is necessary to take into account the practical component the preventive activity, adhere to certain professiograms and psychograms, ensure the development the professionally important qualities, apply specially developed programs of psychological training police activity and ensure the police activity standards. In addition, the higher education institutions with specific training conditions for undergraduate training the employees of the units for juvenile prevention, should ensure the obligatory use of innovative interactive pedagogical technologies, take into account acmeological aspects of personal growth and professional skill. These raised issues are not conclusive and need further investigation.*

Keywords: professional training; juvenile prevention; rights; freedoms of the child; psychological abuse; bulling; personal development; training; interactive learning tools.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 341.3 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.137

Кравченко І. М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових наук загальноуніверситетських кафедр Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, м. Сєвєродонецьк
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3082-4970

Правовий статус «військовополонений» і «цивільний заручник» у контексті норм міжнародного гуманітарного права та проведення операції Об'єднаних сил (АТО) на Сході України

На підставі аналізу норм міжнародного гуманітарного права, правозастосовної практики здійснено міжнародно-правову характеристику понять «комбатант», «некомбатант», «цивільна особа», «жертви війни», «військовополонений», «цивільний заручник». Ці терміни зіставлено з поняттям фізичних осіб, яких під час перебування на законних підставах на території України було захоплено в заручники або в інший спосіб незаконно позбавлено волі, що застосовують у законодавстві України. Досліджено питання необхідності нормативного закріплення поняття «військово-полонений» у нормативно-правових актах України в контексті проведення операції Об'єднаних сил (АТО) із забезпечення національної безпеки й оборони на Сході країни. ***Метою*** *статті є встановлення можливості застосування до громадян України, що брали (беруть) участь у захисті територіальної цілісності держави на Сході та яких утримують (утримували) у полоні (як заручників), режиму «військовополонений», що відповідав би нормам міжнародного гуманітарного права, відокремлення цього статусу від режиму «цивільний заручник» і закріплення відповідних норм у національних нормативно-правових актах.* ***Методологія.*** *Предметом дослідження обґрунтовано доцільність нормативного закріплення в законодавстві України поняття «військовополонений» і посилання на відповідні норми міжнародного гуманітарного права для міжнародно-правового захисту громадян, які брали участь у забезпеченні національної безпеки й оборони на Сході України та опинилися під владою збройних формувань, правомірність існування яких не визнає Україна.* ***Наукова новизна*** *публікації полягає в тому, що питання статусу військовополонених і цивільних заручників дослідники аналізували переважно в контексті попередніх історичних епох і минулих війн, не охоплюючи сучасних реалій так званих гібридних війн і збройних конфліктів, зокрема подій на Сході України. Зазначене актуалізує необхідність вивчення специфіки використання цих міжнародно-правових режимів у сучасних умовах, оскільки це стосується значної кількості наших співвітчизників, які проти власної волі опинилися у військовому полоні або були незаконно позбавлені волі, серед них заручники, засуджені на тимчасово окупованих територіях України та за її межами.* ***Висновки.*** *Забезпечити ефективний захист у сфері прав людини, зокрема під час збройного конфлікту на східних територіях, наша держава не здатна, з огляду на неузгодженість норм національного та міжнародного гуманітарного права щодо правового статусу захоплених осіб, які озброєні беруть (брали) безпосередню участь у виконанні бойових завдань під час проведення операції Об'єднаних сил (АТО), зокрема статусу військовополоненого в контексті IV Гаазької та III Женевської конвенцій.*

Ключові слова: збройний конфлікт; гібридна війна; комбатант; некомбатант; цивільна особа; жертви війни; військовополонений; міжнародне гуманітарне право; цивільний заручник; антитерористична операція; операція Об'єднаних сил.

Вступ

Один із перших філософів, який визначив гносеологічну роль війни, – Геракліт. Оскільки він був невдоволений незмінним народовладдям в Ефесі, то вважав, що лише розбрат забезпечить лад. Філософ обстоював погляд, що саме війна може та повинна привести до перемоги справедливості й істини. Він зазначав, що розбрат – батько всім загальний, і загальний усім цар, і одних богами оголошує він, інших – людьми, одних рабами створює він, а інших – вільними (Efesskiy, 2012, p. 187).

Відтоді минуло чимало часу, проте людство не стало розумнішим, хоча стало й обережнішим, що засвідчує так звана публічна дипломатія, яка дає змогу завдяки «м'якій силі» втручатися у внутрішні справи держав (Nesterovych, 2016, p. 32). Однак, попри зусилля міжнародної спільноти забезпечити мир, війни, локальні та регіональні збройні конфлікти залишаються ознакою сьогодення. Право війни та жертв війни як складові міжнародного гуманітарного права посідають чільне місце в новітній міжнародній політиці.

Науковець М. О. Бердяєв стосовно морально-психологічного виправдання агресії зазначає: «Найпоширеніший погляд, яким виправдовується війна з боку народу, – той, що правда й справедливість на боці цього народу. Ворожий народ вважають таким, що цілком перебуває в неправді й несправедливості» (Berdiaev, 1990, p. 117).

Не оминуло це й Україну, де бойові дії на східних територіях не припиняються вже шостий

© Кравченко І. М., 2020

рік поспіль. З огляду на такі небезпечні явища, проблеми гуманного ставлення до людини стають дедалі актуальнішими. Однією з найважливіших складових цієї галузі міжнародного права здавна лишається проблема військовополонених.

Попри широке застосування в Україні термінів «військовополонений», «обмін військовополоненими» тощо, офіційні представники міжнародних організацій (ОБСЄ, Міжнародний комітет Червоного Хреста), низка міжнародних спостерігачів та офіційні особи держави уникають їх та обирають нейтральніші, проте менш чіткі словосполучення: особи, які перебувають у примусовому утриманні невизнаних збройних формувань; повернення осіб, що утримуються, тощо. Однією з основних причин цього є гібридна форма конфлікту на Сході України (Nesterovych, 2014, p. 14).

Згідно з офіційним повідомленням Служби безпеки України, на тимчасово не підконтрольних Україні територіях Донбасу залишалися заручниками (станом на 16 грудня 2019 року) та в межах Тристоронньої контактної групи з мирного врегулювання ситуації на Сході України запитуються як незаконно позбавлені волі на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях 250 осіб. Водночас 29 грудня 2019 року відбувся обмін полоненими на КПВВ «Майорське» Донецької області, унаслідок чого в Україну повернулося 76 осіб ("Zvit SBU", 2019).

Попри те, що режим полону розглядають як один з можливих засобів збереження життя комбатантів і некомбатантів під час збройних конфліктів, реалізації їхнього права на життя, тобто як засіб реалізації права людини на життя в умовах війни, це життя є простим і безпечним. Дуайт Ейзенхауер зазначав, що «зрештою, солдатський ранець не важчий, ніж ланцюги військовополоненого» (Eizenkhauer, 2017).

Постійні збройні конфлікти дедалі частіше привертають увагу науковців-міжнародників, конституціоналістів, теоретиків права й експертів, які спеціалізуються на вивченні збройних конфліктів та їхніх наслідків (Alekseev, 1915; Berdiaev, 1990; Hrushko, 2016; Kalugin, 2006; Kaminskaia, 2014; Kaminska, & Miroshnichenko, 2016; Kaminska, & Patricha, 2016; Manko, 2013; Nesterovych, 2017; Zharovska, 2015). Масштабність проблеми збройних конфліктів та їхніх наслідків для України засвідчує те, що це питання розглядають у навчальній літературі не лише міжнародного права, а й, наприклад, конституційного права в аспекті захисту та відновлення прав осіб, які постраждали через конфлікт (Nesterovych, 2018).

Громадяни України, що брали (беруть) участь у захисті територіальної цілісності на Сході країни та яких утримують (утримували) в полоні (заручниках), через невизначеність правового статусу стають заручниками державної політики. Тому постає принципова проблема щодо визначення правового статусу окреслених осіб відповідно до норм міжнародного права, що безпосередньо позначається на умовах їх утримання, доступі до них представників міжнародних правозахисних організацій, рівні й ефективності правової їх захищеності в Україні.

Мета і завдання дослідження

З огляду на те, що є об'єктивна потреба заповнити в сучасних національних актах щодо «права жертв війни» прогалини у визначенні й становищі військовополонених у зв'язку з новими гібридними виявами збройних конфліктів, метою статті є встановлення можливості застосування до громадян України, які брали (беруть) участь у захисті територіальної цілісності держави на Сході та яких утримують (утримували) в полоні (заручниках), режиму «військовополонений», що відповідав би нормам міжнародного гуманітарного права, відокремлення цього статусу від режиму «цивільний заручник», закріплення відповідних норм у національних нормативно-правових актах.

Виклад основного матеріалу

Юрист і вчений-міжнародник М. М. Алєксєєв ще 1915 року зазначав, що сутність війни полягає в боротьбі армій держав з метою перемоги над ворогом. Завдання права за цих обставин – не так зашкодити військовим силам виконувати свій обов'язок, як фіксувати явища в певну протокольну форму. Власне наявність протоколу, що закріплює ключові аспекти ведення війни, має відрізнити її, наприклад, від убивства. І якщо війна – це продовження політики держави за допомогою озброєної боротьби, то власне озброєна боротьба, зведена до фізичного знищення одного солдата іншим. Така поведінка з початком війни на полі бою набуває легітимного спрямування та заохочується державою, яка воює (Alekseev, 1915, p. 24).

Факт збереження життя переможеному на полі бою ворогу завжди вважали шляхетним учинком, також це відповідало моралі попередніх воєн. Такий принцип набув правового контексту й у регулюванні військових дій посів одне з важливих місць, оформившись у норму міжнародного гуманітарного права.

Водночас закріплені в Конвенції положення мають забезпечити прийнятні умови побуту й утримання для полоненого, а головне – зберегти йому життя. Аналогічні норми випливають із природного права кожної людини на життя та повинні захистити цю найважливішу цінність у разі виникнення складної соціальної ситуації для

особи, що перебуває у військовому полоні. Проте про жодну цілковиту свободу особи тут не може йтися. Військовополонений залишається ворогом, хай і без зброї.

Водночас, згідно з чинним ("Zakon Ukrainy", 2003; "Zakon Ukrainy", 2018; "Postanova Kabinetu Ministriv", 2018) і перспективним ("Proekt Zakon Ukrainy", 2018) законодавством України, у ситуації на Сході країни «військовополонених» немає, тобто охоплених поняттям «особи, які незаконно позбавлені волі, заручники або засуджені на тимчасово окупованих територіях», «незаконно затримані, утримувані громадяни України», «особи, яких було незаконно позбавлено особистої свободи внаслідок дій незаконних збройних формувань та/або органів влади Російської Федерації на окремих територіях Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та тимчасово окупованій території України», «фізичні особи, які, перебуваючи на законних підставах на території України, були захоплені в заручники або були в інший спосіб незаконно позбавлені волі», що відповідно до ст. 9, 18, 85 Конституції України та ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори» суперечить нормам міжнародних договорів, про обов'язковість яких заявлено Верховною Радою України, зокрема Женевським конвенціям ("III Zhenevska konventsiia", 1949; "IV Zhenevska konventsiia", 1949).

У положеннях IV Гаазької конвенції 1907 року, Женевських конвенцій 1949 року та додаткових протоколів до них визначено правові статуси (міжнародно-правові режими) військово-полонених, цивільних осіб і цивільних заручників, закріплено загальні правові гарантії щодо цих категорій жертв війни.

Положення зазначених конвенцій мають на меті підтвердити захист бійців супротивника «hors de combat» – положення про помилування тих, хто припинив брати участь у бойових діях, для чого забезпечити прийнятні умови побуту й утримання для полоненого, а передусім – зберегти йому життя. Полон розглянуто як один із можливих засобів збереження життя комбатантів і цивільних осіб під час війни чи локального військового конфлікту, реалізації їхнього права на життя.

Правова сутність режиму військового полону як військових ворожої армії, захоплених під час збройного конфлікту на полі бою зі зброєю в руках, зумовлює їхній правовий статус, який ґрунтується на трьох основних вихідних положеннях, згідно з якими ці особи: 1) вороги, які зберігають своє громадянство чи підданство; 2) є військовими; 3) не є злочинцями.

Права й обов'язки становлять спеціальний статус захопленої особи як суб'єкта правовідносин між ним та військовою адміністрацією збройних формувань, що його захопили, між ним і представниками спеціальних міжнародних правозахисних організацій, між ним і державою, а також зумовлені об'єктивними обставинами, зумовленими необхідністю вижити в тяжких умовах полону. Зазначені міжнародні акти консолідують норми, що визначають статус особи, яка воює на полі бою зі зброєю в руках і не воює, та закріплюють вимогу до сторони збройного конфлікту, що захоплює в полон, ставитися до полонених гуманно, з огляду на принципи людинолюбства, поважаючи право на життя і здоров'я, честь і гідність особи.

Попри чинність цих міжнародних актів для України, зокрема регулювання статусу військовополоненого, посилань на них у нормативно-правових актах нашої держави, ухвалених у зв'язку зі збройним конфліктом на Сході країни, немає, а отже, немає й зазначеного статусу для осіб, захоплених на цій території України. З огляду на зміст норм національних нормативно-правових актів, громадяни України, утримувані на не підконтрольній Україні території, зокрема захоплені в полон, є потерпілими від злочинних дій незаконних збройних формувань і не вважаються в значенні норм міжнародного гуманітарного права захопленими внаслідок збройної агресії та (або) агресивних дій Російської Федерації, тобто військовополоненими.

Унаслідок цього особи, які брали (беруть) участь в операції Об'єднаних сил (АТО) (далі – ООС (АТО)), що входять (входили) до складу Збройних сил України (особовий склад Національної поліції України та Національної гвардії України, ополчення та добровольчих загонів, що належать і не належать до складу Збройних сил України), як воюючої сторони (антитерористичних або Об'єднаних сил), що безпосередньо ведуть бойові дії проти супротивника зі зброєю в руках та отримують відповідний статус учасника бойових дій, юридично виводяться з-під дії норм низки міжнародних договорів, учасниками яких є Україна, зокрема: ст. 4 Положення про закони і звичаї війни на суходолі Додатка до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року; ст. 43–45 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 року; ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року, які імплементовано до національного законодавства.

Водночас осіб, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, які складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що беруть безпосередню участь у воєнних діях, вважають комбатантами (від фр. combatant – «воїн», «воюючий»), а інтендантський, юридичний, медичний і духовний персонал є некомбатантами (нонкомбатант, від фр. non-combattants – «невоюючий»).

У разі захоплення ворогом (потрапляння під владу сторони противника) зазначені особи користуються правами військовополонених і тому перебувають під захистом III Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (ст. 43–45) та Положення про закони і звичаї війни на суходолі IV Гаазької конвенції (ст. 3).

Чимало норм міжнародного гуманітарного права, слушно зауважує М. В. Грушко, визначають і регулюють правове становище комбатантів, які в разі полонення супротивною стороною набувають статусу військовополонених і підлягають гарантованого міжнародним гуманітарним правом захисту (Hrushko, 2010, p. 380).

Серед тих, хто бере участь у воєнних діях, не всі отримують статус військовополоненого. Є серед них «незаконні комбатанти».

У зв'язку з подіями на Сході нашої держави й іншими збройними конфліктами актуальним є питання міжнародно-правового становища найманців, яких деякі автори вважають так званими незаконними комбатантами. Проте це суперечить нормам гуманітарного права, оскільки така категорія осіб не перебуває під їх захистом. Це кримінальні злочинці (відповідальність передбачена ст. 430 КК України), які не мають права на статус комбатанта, а отже, і військовополоненого відповідно до ст. 47 Протоколу I Конвенції ООН про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 року. Про найманство не йдеться в Женевських конвенціях 1949 року.

Незаконні комбатанти – особи, які беруть безпосередню участь у військових діях, проте не мають на це права, тому в разі потрапляння під владу супротивника не користуються статусом військовополоненого. До цієї категорії здебільшого входять цивільні особи, які беруть безпосередню участь у бойових діях, а також члени народного ополчення й інших добровільних формувань (учасники організованих рухів опору), що не входять до складу регулярних збройних сил, проте належать стороні в конфлікті, за умови, що вони не виконують вимог ст. 4 А (2) III Женевської конвенції.

Із цього приводу М. В. Манько зазначив, що термін «незаконний комбатант» використовують лише в контексті права щодо міжнародного конфлікту, як його визначають Женевські конвенції та Додатковий протокол I. Збройний конфлікт неміжнародного характеру не передбачає привілеїв комбатанта, тобто права брати участь у воєнних діях і відсутність покарання у зв'язку із законною участю в бойових діях.

На відміну від найманців, участь добровольців у воєнних діях на стороні одного з тих, що воюють, є правомірною. Вони входять до особового складу збройних сил, унаслідок чого набувають статусу законного комбатанта, а в разі потрапляння в полон противника – статусу військовополонених (Manko, 2013, p. 344, 345).

Загальні принципи такої участі були визначені Гаазькими конвенціями 1907 року. У Конвенції про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни від 18 жовтня 1907 року встановлено, що «відповідальність нейтральної держави не виникає внаслідок того, що приватні особи окремо переходять кордон, щоб вступити на службу одного з воюючих» (ст. 6). Тобто добровольці – це приватні особи, які самі переходять кордон з метою вступити на службу до збройних сил одного із супротивників. Водночас воююча сторона «відповідальна за всі дії, учинені особами, які входять до складу її військових сил».

Крім того, у пункті «б» ст. 17 зазначеної Конвенції встановлено, що якщо особа добровільно вступає в армію тих, що воюють, то вона втрачає статус особи нейтральної держави. Вступ до армії супротивної держави громадянина іншої країни визнаний нормами сучасного міжнародного права.

Формально незаконні комбатанти не відповідають вимогам, необхідним для надання їм статусу військовополоненого, проте вони перебувають під захистом IV Женевської конвенції. Якщо вони відповідають вимогам щодо громадянства, то користуються статусом, закріпленим у Розділі III цієї Конвенції щодо: гуманного поводження; особливого захисту для жінок; заборони дискримінації; заборони на використання захищених осіб як «живого щита»; заборони на застосування примусу, тілесних покарань, катувань тощо; особистої відповідальності; заборони колективних покарань, пограбувань, репресалій і взяття заручників.

Аналогічної позиції щодо незаконних комбатантів також дотримався Міжнародний кримінальний трибунал у справі Делалича, зазначивши, що якщо особа не має права на захист III Конвенції як військовополонений (а також I чи II Конвенції), на неї неодмінно поширюється дія IV Женевської конвенції за умови, що дотримано вимоги ст. 4 цієї Конвенції ("Mizhnarodnyi trybunal", 1998, p. 271).

У статті 5 (2) III Женевської конвенції регламентовано, що якщо стосовно осіб, які брали участь у воєнних діях і потрапили до рук супротивника, виникає сумнів щодо їхньої належності до однієї з категорій, перерахованих у ст. 4, такі особи будуть користуватися захистом цієї Конвенції, доки їхній статус не буде визначений компетентним трибуналом.

Крім того, від найманців слід відрізняти військових радників, що не беруть безпосередньої участі у воєнних діях. Військові радники та фахівці при іноземних арміях – військовослужбовці (офіцери) чи цивільні особи військового відомства (службовці), яких направлено до дружньої чи союзної держави для надання допомоги в

розбудові її збройних сил, бойовій підготовці військ і штабів, опануванні особовим складом військової техніки й озброєння, підтриманні бойової готовності військ тощо, виконують консультативні функції при штабі чи окремих військових формуваннях держави-союзника. Склад, повноваження, строки служби й інші питання, пов'язані з їхньою діяльністю, визначені міжурядовими угодами.

Дослідник В. Ю. Калугін акцентує увагу на прямуванні такого військового радника або фахівця до іншої держави згідно з міжнародним договором між країнами (Kalugin, 2006, 131).

Задля уникнення невизначеності та довільних рішень під час захоплення в полон Протокол I передбачає, що особу, яка бере участь у військових діях та опинилася у противника, вважають військовополоненим і з нею мають відповідно поводитися, навіть якщо є сумніви стосовно її права на такий статус.

У цьому разі питання має вирішувати пізніше відповідний судовий орган згідно зі ст. 5 III Женевської конвенції та ст. 45 Протоколу I. Основні гарантії, що містяться в ст. 75 Додаткового протоколу I, також є мінімальним захистом, застосовним до всіх осіб (зокрема незаконних комбатантів), які перебувають під владою сторони, що бере участь у міжнародному збройному конфлікті, незалежно від того, чи поширюються на них положення IV Женевської конвенції.

Для посилення захисту цивільного населення від наслідків воєнних дій комбатанти (некомбатанти) мають відрізняти себе від цивільних осіб, для чого, зокрема, використовують: наявність командира; добре видимий здалеку відмітний знак; відкрите носіння зброї; дотримання в діях законів і звичаїв війни тощо ("Dodatkovyi protokol", 1977, p. 44, 50).

У ст. 11 і 85 Додаткового протоколу I зазначено перелік дій, кваліфікованих як серйозні порушення або воєнні злочини, зокрема щодо військовополонених.

Крім того, ст. 82, 87, 90 Протоколу передбачений інститут юридичних радників у збройних силах і конкретизовані обов'язки та відповідальність командирів, зокрема за незастосування належних заходів, а також створення Міжнародної комісії зі встановлення фактів, до компетенції якої належить розслідування будь-яких серйозних порушень, зокрема порушень щодо військовополонених.

Під час збройного конфлікту доволі специфічним є становище поліції та інших воєнізованих організацій (напіввоєнних або озброєних, що забезпечують охорону порядку). Зазначені організації може бути прирівняно до збройних сил за умови, що сторона, яка ввела їх до складу збройних сил, оголосить про це іншим сторонам конфлікту. У разі невиконання такої умови членів особового складу зазначених сил розглядатимуть як цивільних осіб ("Dodatkovyi protokol", 1977, p. 43). Щодо здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях відповідна заява Україною зроблена, за якою працівники правоохоронних органів на час проведення таких заходів підпорядковуються Командувачу об'єднаних сил, рішення якого є обов'язковими до виконання ("Zakon Ukrainy", 2018, p. 9).

Принциповим є те, що за нормами міжнародного права захоплення в полон під час воєнних дій не вважають протиправними діями, а лише правом збройних сил сторони, яка перебуває в збройному конфлікті. Водночас за будь-яких обставин із суворим дотриманням норм щодо поводження з полоненими (гуманно, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії або віросповідання, статі, походження, майнового становища чи будь-якими іншими аналогічними критеріями) ("III Zhenevska konventsiia", 1949, p. 3; "IV Haazka konventsiia", 1907, p. 3, 7). Зазначене є вирішальним для відокремлення міжнародно-правового режиму військовополоненого від цивільного заручника й інших незаконно позбавлених свободи осіб.

Через підміну понять зазначені особи не можуть мати жодного окремого статусу: «військовополонений» або «цивільний заручник» (у разі захоплення не у зв'язку з перебуванням у складі Збройних сил України), що має принципове значення для положення й умов утримання захоплених (полонених, заручників, незаконно позбавлених особистої свободи тощо).

Водночас військовополоненими в значенні III Женевської конвенції є особи, які потрапили в полон до супротивника й належать насамперед до однієї з таких категорій: особового складу збройних сил сторони конфлікту; членів ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил; членів організованих рухів опору ("III Zhenevska konventsiia", 1949, p. 4).

На відміну від захоплення у військовий полон під час бойових дій, захоплення цивільних осіб є забороненими діями сторін збройного конфлікту. Проте ця безумовна заборона щодо всіх осіб з'явилася лише після прийняття Женевських конвенцій 1949 року (захоплення та страти заручників-військовополонених були формально заборонені Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими 1929 року). Протягом тривалого часу, з огляду на звичаєві норми права війни, вважали можливим захоплення та страту заручників з числа військовополонених і цивільних осіб, яких брали й утримували з метою попередити будь-які незаконні дії з боку збройних сил супротивника

або його населення, якщо противник не припиняв такі дії.

Навіть правила ст. 50 IV Гаазької конвенції 1907 року, що забороняє загальне стягнення з усього населення за ті діяння поодиноких осіб, у яких не можна побачити солідарної відповідальності населення, не стосуються страти заручників, узятих заздалегідь, розглядаючи це як засіб примусу (репресалії), а не покарання ("IV Haazka konventsiia", 1949, p. 50).

Репресалії (лат. represaliae, від reprehendo – затримую, утримувати, зупиняти) у міжнародних відносинах – це односторонні примусові заходи, які застосовує одна держава у відповідь на неправомірні дії іншої з метою примусити державу-порушника припинити ці дії та прийняти висунуті вимоги (Melnychuk, 1985, p. 671).

Заручником (заложником) вважають особу, силоміць затримувану однією з воюючих сторін, щоб мати змогу вимагати що-небудь від держави, організації, групи тощо, до яких входить ця особа (Bilodid, 1972, p. 193, 298).

Женевські конвенції 1949 року заборонили репресалії, спрямовані проти цивільних осіб, а також на взяття будь-яких заручників, зокрема військовополонених.

Відповідно до правил III Женевської конвенції, навіть якщо не розглядати події на Сході України збройним конфліктом, який не має міжнародного характеру, військовополонені завжди мають бути захищеними, зокрема від актів насилля над життям та особою, усіх видів убивств, завдання каліцтва, жорстокого поводження й тортур; залякування, а також від образ і цікавості публіки; застосування до них репресалій (захоплення заручників) заборонено ("III Zhenevska konventsiia", 1949, p. 3, 13).

Згідно з правилами IV Женевської конвенції, стосовно цивільних осіб та осіб зі складу збройних сил, які потрапили в полон або вийшли з ладу (від фр. hors de combat – «той, що вийшов з ладу») і які перебувають під її захистом, є забороненими й залишатимуться забороненими будь-коли та будь-де: насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; захоплення заручників; наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; жодний примус фізичного чи морального порядку з метою отримання від них або третіх осіб якихось відомостей; пограбування; колективні покарання, як і будь-які залякування чи терор; репресалії до них та їхнього майна; захоплення заручників ("III Zhenevska konventsiia", 1949, p. 3, 31, 33, 34).

Зазначене формалізує систематизовані звичаєві норми та принципи міжнародного гуманітарного права щодо збройного конфлікту міжнародного (неміжнародного) характеру, а саме: принцип розрізнення між цивільними особами та комбатантами; принцип гуманного поводження з цивільними особами й особами, позбавленими боєздатності. За цими принципами напади можуть бути спрямовані лише проти комбатантів і не повинні спрямовуватися проти цивільних осіб; забороняються акти насилля або погрози насиллям, основною метою яких є тероризування цивільного населення. Суворо заборонено: брати заручників; використовувати «живі щити»; примусове зникнення; свавільне позбавлення волі (Korotkyi, Lukianchenko, & Hnatovskyi, 2017, p. 20, 32).

Проте якщо Україна не визнає за захопленими в полон учасниками ООС (АТО) статус військовополонених, не вважаючи їх комбатантами, то відповідно до ст. 3 Положення про закони і звичаї війни на суходолі Додатка до IV Гаазької конвенції (набула чинності для України 24 серпня 1991 року), у разі захоплення ворогом як комбатанти, так і некомбатанти, яких утримують на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях або території іншої держави, користуються правами військовополонених ("IV Haazka konventsiia", 1907, p. 3). З огляду на зазначене та правила ст. 50 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів ("Dodatkovyi protokol", 1977, p. 50), осіб, що брали (беруть) участь в АТО (ООС) зі зброєю та отримують відповідний статус учасника бойових дій, не можуть вважати цивільними особами, які перебувають під захистом лише Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, зважаючи на випадки захоплення їх у полон.

Додатковою правовою гарантією для захоплених у полон осіб є те, що, згідно з конвенційними вимогами, після закінчення їх перебування в полоні внаслідок звільнення або репатріації держава, що тримала в полоні, має видати їм документ, підписаний уповноваженим на те офіцером цієї держави, із зазначенням кредитного сальдо, яке належить військовополоненому на той час. Крім того, держава, що тримає в полоні, також надсилає через державу-покровительку урядові, від якого залежать військовополонені (уряду України), списки, що містять належні дані про всіх військовополонених, перебування яких у полоні закінчилося внаслідок репатріації, звільнення, утечі або смерті чи іншого способу, зазначивши розмір їхнього кредитного сальдо ("III Zhenevska konventsiia", 1949, p. 66).

Також через державу-покровительку Центральне агентство у справах військовополонених або інші міжнародні організації (насамперед – Міжнародний комітет Червоного Хреста) можна запобігти серйозним порушенням стосовно полонених або їхнього майна, які користуються захистом III Женевської конвенції, зокрема: умисного вбивства, тортур або нелюдського поводження

(біологічних експериментів), умисного заподіяння тяжких страждань, серйозного тілесного ушкодження або шкоди здоров'ю, примушування військовополоненого до служби в збройних силах ворожої держави або умисного позбавлення його прав на справедливе та належне судове розслідування, передбачених цією Конвенцією ("III Zhenevska konventsiia", 1949, p. 13).

З огляду на норми IV Гаазької конвенції, за якими воююча сторона збройного конфлікту, що порушує норми гуманітарного права, підлягає відповідальності у формі відшкодування збитків, якщо для цього є підстави, та є відповідальною за всі дії, учинені особами, що належать до складу її збройних сил ("IV Haazka konventsiia", 1907, p. 3), і які визнаються, зокрема, Російською Федерацією, за певної міжнародної ситуації та наполегливості української дипломатії зазначене не видається таким, що неможливо реалізувати.

Про доречність і необхідність застосування в Україні термінології міжнародного гуманітарного права засвідчують правила ст. 2 III Женевської конвенції, що використовують у всіх випадках оголошеної війни або іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше її учасниками, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них, та в усіх випадках часткової або повної окупації території держави-учасниці, навіть якщо цій окупації не чинять жодного збройного опору ("III Zhenevska konventsiia", 1949, p. 2), як це відбувається у відносинах України та Російської Федерації у зв'язку з подіями на Сході нашої держави. Водночас не принципово, який термін вживають для характеристики зазначеного збройного конфлікту з позиції міжнародного гуманітарного права.

Дослідник М. В. Грушко обстоює погляд, згідно з яким існування об'єктивної потреби в регламентації неврегульованих нормами міжнародного гуманітарного права питань обміну полоненими, оплати їхньої праці відповідно до законодавств національних держав без використання прив'язки з конвертацією до швейцарських франків, можливості поширення статусу військовополонених на персонал міжнародних організацій тощо, водночас, нова сутність сучасних конфліктів, яку не могли враховувати під час активної кодифікації міжнародного гуманітарного права, є фактором низького рівня ефективності виконання його норм (Hrushko, 2016, p. 237).

Попри зміст національного законодавства, сучасна міжнародно-правова доктрина, зокрема «Принципи, що застосовуються до формування загального звичаєвого міжнародного права», сформульовані під час Лондонської конференції Міжнародної юридичної асоціації (2000), керується принципом, за яким держави пов'язані загальновизнаними нормами міжнародного права та повинні виконувати міжнародні зобов'язання, а саме ті, що виникають із загального міжнародного гуманітарного права, і не мають можливості обирати серед наявних норм міжнародного права ті, яких прагнуть дотримуватися. Достатньо, щоб ця норма була загальновизнаною та було складно уявити, що цивілізована держава відмовиться її дотримуватися ("Zaiava pro pryntsypy", 2000, p. 23-26, 38-40).

Норми міжнародного гуманітарного права не вимагають від України формального визнання зазначених осіб військовополоненими чи цивільними заручниками, достатньо наявності обставин їх захоплення на Сході нашої держави під час збройного конфлікту в розумінні міжнародного права. Важливим є те, як на національному рівні визначають правовий статус цих осіб, чи дотримується Україна міжнародних норм щодо цього режиму, чи забезпечує гарантії їхнього правового та соціального захисту й реабілітацію відповідно до цього статусу.

Попри проголошення в Україні примату норм міжнародного права ("Konstytutsiia Ukrainy", 1996, p. 9; "Zakon Ukrainy", 2004, p. 19), за відсутності спеціального правового регулювання всередині держави міжнародні принципи та норми міжнародного гуманітарного права щодо статусу захоплених на території України в полон комбатантів, крім тих, які добровільно здалися в полон через боягузтво, легкодухість або інші підстави ("Kryminalnyi kodeks", 2001, p. 430), саме через ігнорування та подвійність трактування цього режиму залишаються такими, що не реалізуються.

Слушною видається позиція І. М. Жаровської, яка стверджує, що міжнародне право загалом і міжнародне гуманітарне право зокрема не можуть допускати подвійних стандартів щодо статусу та прав військовополонених, доповнюючи таку думку неприпустимістю подвійності до визначення стандартів стосовно цього режиму й національним правом. З огляду на збройний конфлікт на Сході України, виникає парадоксальна ситуація, коли обмін полоненими є, а військовополонених за законодавством України немає (Zharovska, 2015, p. 355-356).

Цілком логічно, що в національних нормативно-правових актах слід уживати такі терміни, які стосовно осіб, що беруть участь у збройному конфлікті на східних територіях України, закріплені міжнародними актами щодо осіб, які опинилися в таких ситуаціях і згода на які надана Верховною Радою України.

Нині механізми контролю за дотриманням норм міжнародного гуманітарного права, зокрема стосовно визначення статусу полонених і поводження з ними, є недостатньо ефективними. Держави звертаються до положень міжнародного гуманітарного права лише тоді, коли їм це вигідно.

Вільне трактування та дотримання цих норм можуть призвести до того, що гуманітарне право почнуть застосовувати на користь певної політики держав і воно втратить свою об'єктивність. Тому проблеми дотримання норм міжнародного права, зокрема питання категорії військовополонених, потребують подальшої конкретизації в контексті сучасних конфліктів (Hrushko, 2010, p. 385-386).

З огляду на здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, а також події, пов'язані з Автономною Республікою Крим, така позиція видається доволі актуальною.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в тому, що питання статусу військовополонених і цивільних заручників дослідники аналізували переважно в контексті попередніх історичних епох і минулих війн, не враховуючи сучасних реалій щодо так званих гібридних війн і збройних конфліктів, зокрема подій на Сході України. Зазначене потребує ґрунтовного вивчення специфіки та використання цих міжнародно-правових режимів у сучасних умовах, оскільки це стосується значної кількості наших співвітчизників, які проти власної волі опинилися у військовому полоні або були незаконно позбавлені волі (заручники, засуджені на тимчасово окупованих територіях України та за її межами). У публікації обґрунтовано необхідність нормативного закріплення в законодавстві України поняття «військовополонений» та посилання на відповідні норми міжнародного гуманітарного права для міжнародно-правового захисту громадян, які брали участь у забезпеченні національної безпеки й оборони на Сході України й опинилися під владою збройних формувань, правомірність існування яких не визнає Україна.

Висновки

Україна як правова держава має дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань, зокрема у сфері прав людини (захист людей під час збройного конфлікту на Сході країни) (Kravchenko, 2018, p. 139). Проте забезпечити ефективні захист і піклування неможливо, насамперед, з огляду на невизнання Україною за захопленими комбатантами як особами, що зі зброєю беруть безпосередню участь у виконанні бойових завдань під час проведення ООС (АТО), статусу військовополоненого в значенні IV Гаазької та III Женевської конвенцій.

Через недотримання принципів і норм міжнародного гуманітарного права, згоду на обов'язковість яких надала Україна, вона сама не визнає факт існування міжнародного збройного конфлікту на Сході країни та законне перебування осіб зі зброєю в складі військових формувань і добровольчих формувань комбатантів України в цьому конфлікті, що має принципове значення для всіх окреслених категорій осіб, зокрема захоплених (військовополонених, заручників та інших незаконно позбавлених особистої свободи тощо) і з моральної позиції, і з правової.

З метою усунення невідповідності норм національного та міжнародного гуманітарного права абзац 7 преамбули Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII доцільно доповнити посиланням на III Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року.

Пункт 1 ст. 5 зазначеного Закону пропонуємо викласти в такій редакції: «вживають заходів для належного поводження під час утримання військовополонених, а також їх звільнення або репатріацію, зокрема в нейтральну країну, захисту прав і свобод цивільного населення, що перебувають під владою супротивної сторони збройного конфлікту, відповідно до норм міжнародного права».

Доцільно в усіх редакціях чинних нормативно-правових актів України та проєктах, які розглядатимуть у зв'язку зі збройним конфліктом на Сході нашої держави, стосовно питань правового та соціального захисту, соціальної підтримки осіб, яких відповідно до норм міжнародного гуманітарного права визнають жертвами війни, передбачити статус військовополоненого для всіх осіб, захоплених у полон під час бойових дій зазначеного конфлікту.

Назву проєкту Закону України від 27 березня 2018 року № 8205 викласти в такій редакції: «Про правовий статус і соціальні гарантії військовополонених та осіб, які незаконно позбавлені волі, заручників, або засуджені на тимчасово окупованих територіях України та за її межами», і додати термін «військовополонений» до змісту всіх статей Закону, з огляду на таку його назву.

Пункт 2 ст. 1 Закону доповнити ч. 1: «поняття військовополонені вжито в цьому Законі в розумінні ст. 4 Положення про закони і звичаї війни на суходолі Додатка до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року, ст. 44 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року, та ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року».

REFERENCES

Alekseev, N.N. (1915). Voennyy plen i mezndunarodnoe pravo [Prisoner of war and international law]. *Iuridicheskiy vestnik, Legal Bulletin,* 17-33. Moscow. Retrieved from https://rusneb.ru/catalog/000202_000006_1598640 [in Russian].

Berdiaev, N.A. (1990). *Sudba Rossii. Opyty po psikhologii voyny i natsionalnosti [The fate of Russia. Experiments on the psychology of war and nationality].* Moscow: Mysl. Retrieved from http://lib.ru/HRISTIAN/BERDQEW/rossia.txt [in Russian].

Bilodid. I.K. (1972). *Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language].* (Vols. 1-11). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].

Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnia 1977 roku [Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949 Concerning the Protection of Victims of International Armed Conflict (Protocol I) of June 8, 1977]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 [in Ukrainian].

Efesskiy, G. (2012). *Vse nasledie [All Heritage].* Moscow: Ad Marginem Press. Retrieved from http://publ.lib.ru/ARCHIVES/G/GERAKLIT_Efesskiy/_Geraklit_Efesskiy.html. [in Russian].

Eizenkhauer, D. *Mudrie mysli o voyne [Wise thoughts about war].* Retrieved from http://www.epwr.ru/quotation/txt_430.php [in Russian].

Hrushko, M.V. (2010). Poniattia "viiskovopolonenyi" v mizhnarodnomu humanitarnomu pravi [The Concept of "Prisoner of War" in International Humanitarian Law]. *Aktualni problemy derzhavy i prava, Current Issues of State and Law, 52,* 377-387. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2010_52_63 [in Ukrainian].

Hrushko, M.V. (2016). Kodyfikatsii pravyl povodzhennia z viiskovopolonenymy: problem ta perspektyvy [Codifications of the rules of treatment of prisoners of war: problems and prospects]. *Molodyi vchenyi, Young scientist, 7,* 233-237. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_7_58 [in Ukrainian].

III Zhenevska konventsiia pro povodzhennia z viiskovopolonenymy: vid 12 serp. 1949 r. [III Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War: International Convention from August 12, 1949]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153 [in Ukrainian].

IV Haazka konventsiia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli: vid 18 zhovt. 1907 r. [IV Hague Convention on the Laws and Practices of the Land War and the Annexes thereto: International Convention from October 18, 1907]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#n2 [in Ukrainian].

IV Zhenevska konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny": vid 12 serp. 1949 r. [IV Geneva Convention on the Protection of Civilians during the War: International Convention from August 12, 1949]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 [in Ukrainian].

Kalugin, V.Iu. (2006). *Kurs megndunarodnogo gumanitarnogo prava [Course in International Humanitarian Law].* Minsk: Tesey. Retrieved from http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1249245) [in Ukrainian].

Kaminska, N., & Miroshnichenko, I. (2016). Legal principles protecting the rights of refugees: current state and perspective development. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Law Journal of the National Academy of Internal Affairs, 11(1),* 111-120.

Kaminska, N., & Patricha, N. (2016). Protection of the human rights in armed conflict. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs, 99(2),* 19-28.

Kaminskaia, N.V. (2014). Vliianie globalizatsionnykh tendentsiy na stanovlenie regionalnykh pravovykh sistem [The impact of globalization trends on the formation of regional legal systems]. *Mezndunarodnoe pravo, International law, 2,* 20-33. Retrieved from http://e-notabene.ru/wl/artitsle.10941html. doi: 10.7256/2306-899.2014.2.10941 [in Russian].

Konstytutsiia Ukrainy: vid 28 cherv. 1996 r. No. 354к/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996, No. 354k/96-BP]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp [in Ukrainian].

Konventsiia pro prava i oboviazky neitralnykh derzhav ta osib u razi sukhoputnoi viiny Haaha: vid 18 zhovt. 1907 r. [Convention on the Rights and Obligations of Neutral States and Individuals in the Case of The Hague Land War from October 18, 1907]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_193 [in Ukrainian].

Korotkyi, T.R., Lukianchenko, E.V., & Hnatovskyi, M.M. (Eds.). (2017). *Zhvychaievi normy mizhnarodnoho humanitarnoho prava [Customary norms of international humanitarian law].* Odessa: Feniks. Retrieved from http://fsfr.org/wp-content/uploads/2017/06/Zvich_Normi.pdf [in Ukrainian].

Kravchenko, I.M. (2018). Porivnialno-pravove doslidzhennia statusiv "viiskovopolonenyi" i "tsyvilnyi zaruchnyk" v zviazku z provedenniam Ukrainoiu operatsii obiednanykh syl (ATO) shchodo zabezpechennia natsionalnoi bezpeky i oborony, vidbyttia i strymuvannia zbroinoi ahressii RF v Donetskii i Luhanskii oblastiakh [Comparative legal study of the status of "prisoner of war" and "civilian hostage" in connection with Ukraine's operation of the Joint Forces (ATO) to ensure national security and defense, repel and deter the armed aggression of the Russian Federation in Donetsk and Lugansk Areas]. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka, Current Issues in Law: Theory and Practice, 2(36),* 128-140. Retrieved from http://prav-snu.lg.ua/Actual-36/Kravchenko128-140.pdf [in Ukrainian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [The Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 [in Ukrainian].

Manko, M.V. (2013). "Nezakonni kombatanty": suchasni realii ["Illegal Combatants": Contemporary Realities]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava, Journal of the Kyiv University of Law, 1,* 343-348. Retrieved from http://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_1/yyyyy/343.pdf [in Ukrainian].

Melnychuk, O.S. (Eds.). (1985). *Slovnyk inshomovnykh sliv [Dictionary of Foreign Language Words]* (2nd ed., rev.). Kyiv: URE. Retrieved from http://slovopedia.org.ua/42/53408/289318.html [in Ukrainian].

Mizhnarodnyi trybunal dlia kolyshnioi Yuhoslavii [International Tribunal for the Former Yugoslavia]. (1998). (n.d.). *www.icty.org.* Retrieved from http://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/981116_judg_en.pdf [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2014). Hromadski protesty na okremykh terytoriiakh Ukrainskoho Donbasu protiahom vesny 2014 roku: prychyny ta naslidky [Public protests in some territories of Ukrainian Donbass during spring 2014: causes and consequences]. *Viche, Veche, 21,* 14-17 [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2016). Inozemne movlennia SShA u systemi amerykanskoi publichnoi dyplomatii [Foreign Broadcasting of the USA in the System of American Public Diplomacy]. *Viche, Veche*, *7-8,* 32-36 [inUkrainian].

Nesterovych, V.F. (2017). Verkhovenstvo prava ta zabezpechennia prav liudyny na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy [Rule of law and human rights in the temporarily occupied territories of Ukraine]. *Naukovi zapysky NaUKMA, NaUKMA Scientific Notes,* 200, 85-92 [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2018). *Praktykum z Konstytutsiinoho prava Ukrainy [Workshop on Constitutional Law of Ukraine].* Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

Nesterovych, V.F. (2019). Detsentralizatsiia yak konstytutsiinyi pryntsyp zdiisnennia publichnoi vlady na rehionalnomu ta mistsevomu rivniakh [Decentralization as a constitutional principle of exercising public authority at regional and local levels]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, 3,* 47-54. doi: 10.31733/2078-3566-2019-3-54-60 [in Ukrainian].

Ponomarov, S.P. (2018). Osnovni napriamky diialnosti derzhavy u sferi zabezpechenni bezpeky ta oborony Ukrainy [The main activities of the state in the field of security and defense of Ukraine]. *Forum Prava, Forum Right, 2,* 109-114. doi: http://doi.org/10.5281/zenodo.1288922 [in Ukrainian].

Postanova Kabinetu Ministriv Ukraini "Deiaki pytannia sotsialnoi pidtrymky osib, yakykh bulo nezakonno pozbavleno osobystoi svobody": vid 31 sich. 2018 r. No. 38 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some issues of social support for persons who have been illegally deprived of their personal liberty" from January 31, 2018, No. 38]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/38-2018-p [in Ukrainian].

Proekt Zakonu Ukrainy "Pro pravovyi status i sotsialni harantii osib, yakykh bulo nezakonno pozbavleno osobystoi voli, zaruchnyky, abo zasudzheni na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy ta za yii mezhamy": vid 27 berez. 2018 r. No. 2268-VIII [Draft Law of Ukraine "On the legal status and social guarantees of persons illegally deprived of their liberty, hostages, or sentenced in the temporarily occupied territories of Ukraine and beyond" from March 27, 2018, No. 8205]. (n.d.). *w1.c1.rada.gov.ua.* Retrieved from, http://w1.c1.rada.gov.ua /pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63748 [in Ukrainian].

Shemchuk, V.V. (2017). Informatsiina bezpeka ta informatsiina oborona v konteksti rozvytku vitchyznianoi doktryny i zakonodavchoi osnovy [Information security and information defense in the context of the development of national doctrine and legislative framework]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho, Notes of the Taurida V.I. Vernadsky National University, 4,* 31-37. doi: https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.4/06 [in Ukrainain].

Syroid, T.L. (2019). Pravova osnova polityky Yevropeiskoho Soiuzu v haluzi bezpeky: vid vytokiv do suchasnosti [The legal basis of the European Union's security policy: from its origins to the present]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, 3,* 547-560. doi: 10.31733/2078-3566-2019-3-47-54 [in Ukrainian].

Yeroshkin, M.V. (2019). Podiia nasylnytskoho znyknennia yak obstavyna, shcho pidliahaie dokazuvanniu [The event of enforced disappearance as a verifiable circumstance]. *Pravovyi chasopys Donbasu, Law magazine of Donbass, 3,* 116-122. doi: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-68-3-116-122 [in Ukrainian].

Zaiava pro pryntsypy, shcho zastosovuiutsia do formuvannia zahalnoho zvychaievoho mizhnarodnoho prava Londonskoi konferentsii Mizhnarodnoi yurydychnoi assotsiatsii [Statement of Principles Applicable to the Formation of Common Customary International Law at the London Conference of the International Law Association]. (2000). (n.d.). *www.law.umich.edu.* Retrieved from https://www.law.umich.edu/facultyhome/drwcasebook/Documents/ Documents/ILA/Report/on/Formation/of/Customary/International/Law [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro borotbu z teroryzmom": vid 20 berez. 2003 r. No. 638-IV [Law of Ukraine "On Combating Terrorism" from March 20, 2003, No. 638-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 25,* 180. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro mizhnarodni dohovory": vid 29 cherv. 2004 r. No. 1906-IV [Law of Ukraine "On the international treaties of Ukraine" from June 29, 2004, No. 1906-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15 [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy "Pro osoblyvosti politiki iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Donetskoi ta Luhanskoi oblastiakh": vid 18 sich. 2018 r. No. 2268-VIII [Law of Ukraine "On the features of the state policy on ensuring the state sovereignty of Ukraine in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions" from January 18, 2018, No. 2268-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 10,* 54. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2268-19 [in Ukrainian].

Zharovska, I.M. (2015). Problemy vprovadzhennia mizhnarodnykh standartiv u sferi prav viiskovopolonenykh [Problems of implementation of international standards in the field of prisoners' rights]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika", Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic", 813,* 350-355. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_813_57 [in Ukrainian].

Zvit SBU [SBU Report]. (2019). (n.d.). *glavcom.ua.* Retrieved from https://glavcom.ua/country/politics/obmin-polonenimi-obsje-spodivajetsya-na-bilshe-pozitivnih-novin-u-2020-roci-649966.html [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Алексеев Н. Н. Военный плен и международное право. *Юридический вестник.* М., 1915. С. 17–33. URL: https://rusneb.ru/catalog/000202_000006_1598640.

Бердяев Н. А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. М. : Мысль, 1990. 208 с. URL: http://lib.ru/HRISTIAN/BERDQEW/rossia.txt

Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. Т. 3. 914 с.

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року : міжнар. док. від 8 серп. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199.

Эфесский Г. Все наследие. М. : Ад Маргинем Пресс, 2012. 350 с. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/G/GERAKLIT_Efesskiy/_Geraklit_Efesskiy.html.

Эйзенхауер Д. Мудрые мысли о войне. URL: http://www.epwr.ru/quotation/txt_430.php.

Грушко М. В. Поняття «військовополонений» в міжнародному гуманітарному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 377–387. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2010_52_63.

Грушко М. В. Кодифікації правил поводження з військовополоненими: проблеми та перспективи. *Молодий вчений.* 2016. № 7. С. 233–237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_7_58.

III Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : міжнар. док. від 12 серп. 1949 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

IV Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додатка до неї : міжнар. док. від 18 жовт. 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#n2.

IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнар. док. від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.

Калугин В. Ю. Курс международного гуманитарного права. Минск : Тесей, 2006. 496 с. URL: http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1249245.

Kaminska N., Miroshnichenko I. Legal principles protecting the rights of refugees: current state and perspective development. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. Т. 11. №. 1. С. 111–120.

Kaminska N., Patricha N. Protection of the human rights in armed conflict. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. Т. 99. №. 2. С. 19–28.

Каминская Н. В. Влияние глобализационных тенденций на становление региональных правовых систем. *Международное право.* 2014. № 2. С. 20–33. URL: http://e-notabene.ru/wl/article.10941.html. doi: 10.7256/2306-899.2014.2.10941.

Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 354к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни Гаага : міжнар. док. від 18 жовт. 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_193.

Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права / передм. Т. Р. Короткий, Є. В. Лук'янченко ; вступ. ст. М. М Гнатовський. Одеса : Фенікс, 2017. 40 с. URL: http://fsfr.org/wp-content/uploads/2017/06/Zvich_Normi.pdf.

Кравченко І. М. Порівняльно-правове дослідження статусів «військовополонений» і «цивільний заручник» в зв'язку з проведенням Україною операції об'єднаних сил (АТО) щодо забезпечення національної безпеки і оборони, відбиття і стримування збройної агресії РФ в Доцецькій і Луганській областях. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2018. № 2 (36). С. 128–140. URL: http://pravo-snu.lg.ua/Actual-36/Kravchenko128-140.pdf.

Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

Манько М. В. «Незаконні комбатанти»: сучасні реалії. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 1. С. 343–348. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_1/yyyyy/343.pdf.

Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ : УРЕ, 1985. 966 с. URL: http://slovopedia.org.ua/42/53408/289318.html.

Міжнародний трибунал для колишньої Югославії. 1998. URL: http://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/981116_judg_en.pdf.

Нестерович В. Ф. Громадські протести на окремих територіях Українського Донбасу протягом весни 2014 року: причини та наслідки. *Віче*. 2014. № 21. С. 14–17.

Нестерович В. Ф. Іноземне мовлення США у системі американської публічної дипломатії. *Віче*. 2016. № 7–8. С. 32–36.

Нестерович В. Ф. Верховенство права та забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях України. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Т. 200. С. 85–92. (Серія «Юридичні науки»).

Нестерович В. Ф. Практикум з Конституційного права України. Київ : Ліра-К, 2018. 640 с.

Нестерович В. Ф. Децентралізація як конституційний принцип здійснення публічної влади на регіональному та місцевому рівнях. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2019. № 3. С. 47–54. doi: 10.31733/2078-3566-2019-3-54-60.

Пономарьов С. П. Основні напрямки діяльності держави у сфері забезпеченні безпеки та оборони України. *Форум Права*. 2018 № 2. С. 109–114. doi: http://doi.org/10.5281/zenodo.1288922.

Деякі питання соціальної підтримки осіб, яких було незаконно позбавлено особистої свободи : постанова Кабінету Міністрів України від 31 січ. 2018 р. № 38. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/38-2018-п.

Про правовий статус і соціальні гарантії осіб, які незаконно позбавлені волі, заручники, або засуджені на тимчасово окупованих територіях України та за її межами : проект Закону України від 27 берез. 2018 р. № 8205. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63748.

Шемчук В. В. Інформаційна безпека та інформаційна оборона в контексті розвитку вітчизняної доктрини й законодавчої основи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* 2019. № 4. С. 31–37. (Серія «Юридичні науки»). doi: https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.4/06.

Сироїд Т. Л. Правова основа політики Європейського Союзу в галузі безпеки: від витоків до сучасності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2019. № 3. С. 547–60. doi: 10.31733/2078-3566-2019-3-47-54.

Єрошкін М. В. Подія насильницького зникнення як обставина, що підлягає доказуванню. *Правовий часопис Донбасу.* 2019. № 3. С. 116–122. doi: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-68-3-116-122.

Заява про принципи, що застосовуються до формування загального звичаєвого міжнародного права Лондонської конференції (2000) Міжнародної юридичної асоціації. URL: https://www.law.umich.edu/facultyhome/drwcasebook/Documents/Documents/ILA/Report/on/Formation/of/Customary/International/Law.

Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 25. Ст. 180. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15.

Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15.

Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областях : Закон України від 18 січ. 2018 р. № 2268-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 10. Ст. 54. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2268-19.

Жаровська І. М. Проблеми впровадження міжнародних стандартів у сферу прав військовополонених. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2015. № 813. С. 350–355. (Серія «Юридичні науки»). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_813_57.

Звіт СБУ. URL: https://glavcom.ua/country/politics/obmin-polonenimi-obsje-spodivajetsya-na-bilshe-pozitivnih-novin-u-2020-roci-649966.html.

Стаття надійшла до редколегії 13.01.2020

Kravchenko I. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of State Law of the University Departments of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko, Sievierodonetsk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3082-4970

Legal Status of «Prisoner of War» and «Civilian Hostage» in the Understanding of the Norms of International Humanitarian Law in View of the Operation of the United Forces (ATO) in Eastern Ukraine

Based on the analysis of the norms of international humanitarian law, law enforcement practice, given the international legal concepts characteristic of combatants, non-combatants, civilian victims of war, prisoners of war, civilian hostage in the understanding of international humanitarian law, their comparative characteristics with the concept of individuals who, while lawfully on the territory of Ukraine, were taken hostage or were otherwise unlawfully deprived of their liberty, which is applied in the legislation of Ukraine. Studied the question of the necessary regulatory underpinning of the concept of «prisoner of war» in the legal acts of Ukraine in the context of

the operations of the United Forces (ATO) of the national security and defense in the East of Ukraine. The ***purpose*** *of this article is to establish the possibility of applying to the citizens of Ukraine who took (take) part in the protection of the territorial integrity of the state in the East, and are (kept) in captivity (held hostage), mode «prisoner of war», which would conform to the norms of international humanitarian law, the allocation of this status from the regime of «civilian hostage», and consolidating the relevant standards in the national legal acts. The* ***scientific novelty*** *of the publication is that the status of prisoners of war and civilian hostages were investigated mainly from the perspective of different historical eras and past wars, not taking into account contemporary realities regarding so-called hybrid wars and armed conflicts, including the tragic events in the East of Ukraine. The above requires thorough research of the characteristics and application of these international pravalovich of modes in modern conditions, because it applies to many of our compatriots, who against his will was in military captivity or were illegally deprived of their liberty, including hostages, prisoners at the temporarily occupied territories of Ukraine and abroad.* ***Methodology.*** *The subject of the study substantiates the need for regulatory consolidation in the Ukrainian legislation the concept of «prisoner of war» for the international legal protection of citizens who participated in the national security and defense in the East of Ukraine and were under the authority of armed groups, the legitimacy of the existence of which does not recognize the Ukraine.* ***Conclusions.*** *Effective protection and guardianship of our state in the field of human rights, including the protection of people during armed conflict in its East that is not possible, given the discrepancy between national norms and international humanitarian law, legal status of captured persons who have weapons take (took) direct part in combat missions in the conduct of OOS (ATO), namely, the status of «prisoner of war» in the sense of Hague IV and III of the Geneva conventions.*

Keywords: armed conflict; hybrid war; combatant; not a combatant; civilian; victims of war; prisoner of war; international humanitarian law; civil hostage; anti-terrorist operation (ATO); operation of the United forces.

УДК 343.415 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.150

Грига М. А. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4561-712X

Кримінальна відповідальність за підкуп виборця та учасника референдуму: міжнародний досвід

Метою *статті є компаративістське дослідження положень кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за підкуп виборця, учасника референдуму, у пострадянських та європейських країнах задля виявлення переваг і недоліків, акумулювання позитивного міжнародного досвіду, окреслення перспектив його використання у вітчизняному законодавстві. Визначено місце кримінально-правової норми про підкуп виборця, учасника референдуму в системі Особливої частини кримінального закону іноземних країн; досліджено питання наявності в законодавстві різних країн окремої статті, що встановлює відповідальність за такі злочини; окреслено діяння, що становлять об'єктивну сторону підкупу виборця, учасника референдуму, відповідно до законодавства іноземних держав; схарактеризовано основні заходи кримінально-правового реагування на досліджувані злочини; з'ясовано умови звільнення від кримінальної відповідальності виборців за спеціальними підставами.* ***Методологія.*** *Для досягнення мети як засоби наукового пошуку було використано загальнонаукові та спеціальні методи. Загальний діалектичний метод наукового пізнання став методологічною основою дослідження, що надало можливість проаналізувати різні аспекти законодавчого закріплення кримінальної відповідальності за підкуп виборця, учасника референдуму в їх розвитку, взаємозв'язку та взаємовпливові. Серед спеціальних методів дослідження застосовано такі: історико-правовий (для з'ясування аспектів становлення та розвитку криміналізації підкупу виборця, учасника референдуму); системно-структурний (для встановлення місця досліджуваної норми в структурі Особливої частини КК іноземних країн); порівняльно-правовий (для порівняльного аналізу врегулювання кримінальної відповідальності за досліджувані злочини в законодавстві різних країн).* ***Наукова новизна*** *отриманих результатів полягає в удосконаленні теоретичного розуміння міжнародного досвіду кримінально-правової регламентації відповідальності за підкуп виборця, учасника референдуму, здійсненні порівняльно-правового аналізу сучасних світових моделей такої регламентації для врахування позитивного міжнародного досвіду вдосконалення вітчизняного законодавства.* ***Висновки.*** *У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз норм кримінального законодавства деяких іноземних країн, що встановлюють відповідальність за підкуп виборця, учасника референдуму за низкою критеріїв. З'ясовано, що законодавство України узгоджено з позицією більшості європейських держав щодо встановлення кримінальної відповідальності за такі злочини в межах окремої норми Кримінального кодексу України. Така аналогія виявляється і у віднесенні цього складу у вітчизняному законодавстві до злочинів проти конституційних (виборчих, політичних) прав громадян у контексті дослідження структури Особливої частини Кримінального кодексу України. Водночас виявлено розбіжності між українським і європейським законодавством щодо характеру основних заходів кримінально-правового реагування на досліджувані злочини. Так, європейська практика оперує здебільшого штрафами, що може бути пов'язано з відсутністю соціальної потреби в обранні суворіших мір покарання. Визнано раціональним, з огляду на високу латентність підкупу виборця, учасника референдуму, запровадити закріплене в законодавстві європейських країн звільнення від кримінальної відповідальності за спеціальними підставами, зокрема, виборців або учасників референдуму, які добровільно повідомили правоохоронні органи про вчинення таких злочинів.*

Ключові слова: підкуп; виборець; учасник; референдум; міжнародний досвід; кримінальна відповідальність; законодавство.

Вступ

Демократизм будь-якої виборчої системи залежить не стільки від обсягів політичних прав громадян, скільки від створення умов для їхньої повноцінної та вільної реалізації, формування та забезпечення дієвого механізму їх захисту. З огляду на інтенсифікацію виборчих процесів у нашій державі, питання, що стосуються поняття, змісту, принципів реалізації, а також форм, способів і засобів захисту виборчих прав громадян, останніми роками привертають посилену увагу науковців і практиків.

Так, проблеми протидії виборчим злочинам в аспектах дослідження їхньої кримінально-правової кваліфікації, особливостей розслідування, криміногічної характеристики та профілактики вивчали Ю. О. Андрейко, Л. В. Гудзь, В. М. Колесніченко, А. М. Колодій, В. В. Кострицький, С. В. Красноголовець, О. В. Кубарєва, О. В. Лавринович, С. Я. Лихова, Т. П. Матюшкова, М. В. Мазур, Л. П. Медіна, М. І. Мельник, С. А. Мозоль, М. О. Мягков, Н. М. Парасюк, М. Л. Ставнійчук, Ю. М. Тодика, М. І. Хавронюк та ін.

У законодавстві деяких іноземних країн підкуп виборців, учасників референдуму безпосередньо визначено як корупційний злочин (ст. 386 КК Румунії «Корупція серед виборців»). Науковці також розглядають цей склад як один із виявів

© Грига М. А., 2020

політичної корупції. У цьому сенсі для досягнення мети нашого дослідження слід також акцентувати на останніх роботах вітчизняних й іноземних науковців, присвячені дослідженню проблем протидії різним формам незаконного збагачення, а саме: Й. Баучта (Boucht, 2019), С. Бікеліса (Bikelis, 2017), А. Вознюка й А. Титко (Vozniuk, & Tytko, 2019), Д. Дінанті та Д. Д. Я. Таріни (Dinanti, & Tarina, 2019), Р. Жюльєна (Julien, 2018), Х. Нугрохо (Nugroho, 2018), Т. Оке (Oke, 2016), М. Сімонато (Simonato, 2017), С. Чернявського й А. Вознюка (Cherniavskyi, & Vozniuk, 2019), Д. Шварца (Schwartz, 2019) та ін.

Під час виборчих перегонів, напевно, найзухвалішим і наймасовішим порушенням виборчого законодавства, яке цілком може спотворити справедливі результати виборів, є підкуп виборців. І хоча у вітчизняному кримінальному законодавстві таке діяння утворює окремий склад злочину ще з 2014 року, необхідність зміни окремих положень ст. 160 КК України («Підкуп виборця, учасника референдуму») й надалі залишається актуальною, з огляду на ускладнення, які постають на практиці під час їх застосування. Отже, здійснення порівняльно-правового аналізу підкупу виборця, учасника референдуму вбачається в цьому контексті вкрай доцільним.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є компаративістський аналіз положень кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за підкуп виборця, учасника референдуму в пострадянських і європейських країнах задля виявлення переваг, недоліків, акумулювання позитивного міжнародного досвіду та визначення перспектив його використання у вітчизняному законодавстві.

Завдання статті такі:

– з'ясувати місце кримінально-правової норми про підкуп виборця, учасника референдуму в системі Особливої частини кримінального законодавства іноземних країн; встановити наявність у законодавстві країн окремої статті, що встановлює відповідальність за такі злочини;

– окреслити діяння, що становлять об'єктивну сторону підкупу виборця, учасника референдуму відповідно до іноземного законодавства;

– схарактеризувати основні заходи кримінально-правового реагування на аналізовані злочини;

– визначити умови звільнення від кримінальної відповідальності виборців за спеціальними підставами.

Виклад основного матеріалу

Слід зауважити, що не всі науковці поділяють думку про необхідність встановлення відповідальності за підкуп виборця, учасника референдуму в межах кримінального законодавства. Так, О. В. Зайцева стверджує, що, оскільки окремі факти підкупу виборців не можуть позначитися на результатах голосування загалом, окремий виборець не може завдати суттєвої шкоди інтересам суспільства. Результати голосування зазвичай залежать від десятків, сотень голосів, навіть під час муніципальних виборів. У зв'язку із цим, зауважує вчена, убачається несправедливим застосовувати щодо виборця таку серйозну міру покарання, як кримінальна відповідальність (Zaytseva, 2014, p. 171). Аналогічну позицію обстоює Л. Б. Грогуленко, стверджуючи, що невисокий рівень юридичної грамотності тих, хто бере «виборчий хабар», не завжди дає змогу звичайному виборцю визначити підкуп як протиправне діяння. Кримінальна відповідальність у цьому випадку виявляється надто суворою мірою, оскільки не відповідає наслідкам, які тягне наявність судимості (Grogulenko, 2019, p. 46).

На нашу думку, негативний вплив підкупу виборців недооцінюють зазначені вчені. За офіційними даними, серед розслідувань у сфері виборчих злочинів домінує саме підкуп виборців – 111 проваджень (41 % від загальної кількості) ("Zvit za rezultatamy", 2019). Утім аналіз слідчо-судової практики засвідчує, що в умовах сьогодення злочин не знаходить адекватного відображення в кримінальній статистиці, що пов'язано, зокрема, з високою латентністю таких діянь, а отже, радикальною невідповідністю їх реальної кількості й фактів офіційної реєстрації. Водночас така неадекватна оцінка наслідків розглядуваних злочинів може призводити до можливості проникнення у владні структури представників кримінального світу.

Тому слушною видається думка про те, що криміналізація продажу виборцем власного голосу виконує функцію загальної превенції, викликаючи в громадян побоювання з приводу кримінальної відповідальності і тим самим здійснюючи профілактичний вплив на групи індиферентних й умовно лояльних виборців (Devitskiy, & ZNmurov, 2017, p. 297).

Крім того, на підставі аналізу кримінально-правових норм, що закріплюють відповідальність за підкуп виборця, учасника референдуму, санкції за такі злочини є цілком адекватними, тому ці діяння визначають переважно як злочини середньої тяжкості.

Доцільно розпочати дослідження з аналізу місця кримінально-правової норми про підкуп виборця, учасника референдуму в системі Особливої частини кримінального законодавства іноземних країн.

За цим критерієм О. О. Семенюк розглядає кримінальне законодавство іноземних держав у

межах трьох груп: 1) країни, у яких злочини проти референдних прав громадян належать до злочинів проти держави (Австрія, Данія, Латвія, ФРН); 2) країни, у яких ці злочини віднесено до злочинів проти особи й основних прав і свобод громадянина (Азербайджан, Грузія, Киргизстан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Естонія, Норвегія, Литва, Туреччина, Болгарія); 3) країни, у яких закріплення злочину в Особливій частині КК відбувається відповідно до особливостей національного кримінального законодавства (Швеція, Швейцарія, Іспанія, Латвія) (Semeniuk, 2012, p. 33).

Проте нам імпонує розподіл країн на дві групи: 1) у яких підкуп виборця (учасника референдуму) розглядають як посягання на конституційні (виборчі, політичні) права громадян; 2) у яких ці злочинні діяння є посяганнями на формування органів державної влади в процесі волевиявлення (Kostrytskyi, 2018, p. 60).

Перша група є найчисельнішою. Так, посяганням на конституційні права громадян ці злочини визнані всіма державами пострадянського простору (крім Латвії). Крім того, ця позиція переважає і серед європейських держав (Австрія, Болгарія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Швеція, Швейцарія). До другої групи належать Данія, ФРН, Чехія та Угорщина.

Таке бачення законодавців переважної більшості іноземних країн цілком узгоджується з вітчизняним кримінальним законодавством, з огляду на структуру Особливої частини КК України.

Наступним критерієм для проведення порівняльного аналізу ми пропонуємо обрати наявність у законодавстві країн кримінально-правової норми, що окремо встановлює відповідальність за підкуп виборця, учасника референдуму. Відповідно до законодавчої практики значної кількості держав, цей злочин розглядають як один зі способів учинення перешкоджання здійсненню виборчих прав, права на участь у референдумі.

У переважній більшості пострадянських країн підкуп виборця є підставою кримінальної відповідальності за перешкоджання здійсненню виборчих прав (Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Литва, Латвія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Естонія).

У кримінальному законодавстві деяких країн останніми роками відбулися зміни в цьому напрямі. Якщо в Україні підкуп виборця, учасника референдуму було винесено в окремий склад злочину, то в Естонії, навпаки, до січня 2015 року, відповідно до ст. 164 Пенітенціарного кодексу Естонії, кримінально караним було визначено вручення або пропонування особі матеріальної винагороди з метою нереалізації нею виборчого права або права голосування чи реалізації зазначеного права на користь певної особи або угруповання (Kolodin, 2015, p. 185). Згодом ця норма втратила чинність, й одночасно було внесено зміни до ст. 162 ПК Естонії «Перешкоджання вільному здійсненню виборчого права», у диспозиції якої зазначено, що кримінально караним є перешкоджання вільному здійсненню людиною свого права обирати або бути обраним на виборах або права голосування на референдумі, а також обіцянка або надання майна чи інших пільг з метою здійснення впливу на рішення не здійснювати своє виборче право або право голосу чи здійснити його на користь певного вибору. Отже, законодавець Естонії надав перевагу універсальному підходу до визначення кримінально-правової заборони в перешкоджанні вільному здійсненню виборчого права. У цьому сенсі В. В. Кострицький цілком слушно зауважує, що ця норма забезпечує охорону не лише активного й пасивного виборчого права, а захищає також голосування на референдумі, хоча назву статті звужено до кримінально-правової охорони реалізації виборчих прав (Kostrytskyi, 2018, p. 62).

Кримінально-правова норма, у якій закріплено відповідальність за підкуп виборця (учасника референдуму), наявна також у законодавстві Грузії, Киргизстану, Молдови й України. Така концепція виявляє аналогію із формами закріплення відповідальності в європейських країнах. Так, ст. 280 КК Швейцарії встановлює відповідальність за «підкуп на виборах» того, хто пропонує особі, яка має право голосу, подарунок або іншу матеріальну вигоду, обіцяє або пропонує її за те, щоб ця особа проголосувала або вибрала певним чином, брала або не брала участь у референдумі чи іншій ініціативі; того, хто пропонує особі, яка має право голосу, подарунок або іншу матеріальну вигоду, обіцяє або пропонує її за те, щоб ця особа не брала участі у виборах або голосуванні; того, хто, маючи право голосу, допускає те, що йому обіцяють або пропонують цю вигоду. Такі дії карають тюремним ув'язненням або штрафом (Kolodin, 2015, p. 188).

Стаття 250a КК Польщі встановлює відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення строком від 3 місяців до 5 років для кожного, хто має право голосу, приймає майно або особисту вигоду чи перевагу або вимагає їх за голосування певним чином ("Criminal Code", 1997).

Кримінальна норма § 108 b КК ФРН, яка встановлює відповідальність за підкуп виборців, передбачає як підставу для її застосування такі дії: 1) пропозиція подарунка або іншої винагороди; 2) обіцянка подарувати або надати винагороду; 3) надання; 4) вимагання; 5) прийняття обіцянки; 6) отримання (прийняття) подарунків або інші вигоди. Зазначимо, що для наявності складу злочину несуттєво, чи виконав виборець своє зобов'язання під час голосування, що збігається з

баченням українського законодавця. Однак, на відміну від КК України, у нормі КК ФРН передбачено як необхідний конкретно особистісний характер відносин, оскільки проста обіцянка соціальних переваг, що є звичною під час агітаційних кампаній різних політичних сил, не утворює в цьому випадку складу злочину (Pashchenko, 2017, p. 155).

На відміну від законодавчих конструкцій, де підкуп є одним зі способів перешкоджання здійсненню виборчих і референдних прав, у нормах зазначених вище країн предмет підкупу детально регламентовано. Так, у визначенні неправомірної вигоди, відповідно до українського законодавства, наявні ознаки використання міжнародного досвіду, орієнтовані на широкий підхід до визначення цього поняття: кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги або нематеріальні активи, вартість яких перевищує три відсотки розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Встановлення допустимої межі матеріальних витрат, які виключають кримінальну відповідальність за вчинення підкупу, передбачене також і в КК Грузії.

Детально регламентовано відповідальність за підкуп виборця, учасника референдуму в ст. 167а КК Болгарії ("Ugolovnyy kodeks", 1999). Відповідно до цієї норми, найбільш суворо карають діяння, що кваліфікують як «організація пропозиції або надання матеріальної вигоди» чи діяння «особи, яка пропонує або надає матеріальну вигоду особі з метою переконати її реалізувати своє право голосу на користь конкретного кандидата, політичної партії чи коаліції або відповідно голосувати на референдумі». Загалом досліджуваний злочин, відповідно до болгарського законодавства, вирізняється вищою суспільною небезпекою, порівняно з використанням насильства, обману, загрози чи іншого неправомірного способу перешкоджання реалізації свого виборчого права, що засвідчує аналіз санкцій відповідних норм.

Різняться також позиції іноземних законодавців і щодо діянь, які становлять об'єктивну сторону підкупу виборця, учасника референдуму. Так, у КК Молдови та Киргизстану встановлено відповідальність лише за безпосередній вплив на виборця: пропозиція чи надання виборцю грошей, майна, послуг чи інших переваг (ст. 181^1 КК Молдови) ("Ugolovnyy kodeks", 2002) або надання чи розповсюдження матеріальних цінностей або сприяння в отриманні певної посади чи інших благ (ст. 192 КК Киргизстану) ("Ugolovnyy kodeks", 2017). Аналогічна позиція простежується і в законодавстві Румунії та Чехії.

На відміну від кримінального законодавства Німеччини та США, що визначає відповідальність для тих, хто надає і отримує неправомірну вигоду, закон Великої Британії також встановлює покарання тільки для особи, яка підкупляє особисто або за допомогою посередників, передає предмет підкупу – гроші й інше майно, зокрема здійснює сприяння в наданні певної посади виборцю для того, щоб той на майбутніх виборах проголосував за певного кандидата в депутати або утримався від голосування (Tsytriak, 2012, p. 446).

Натомість в Україні, як і в Грузії, передбачено відповідальність і за пасивний підкуп (відповідальність виборця). Зазначимо, що такий підхід притаманний також законодавству Австрії, Болгарії, ФРН, Норвегії, Нідерландів, Польщі, Швейцарії, Угорщини. У законодавстві Швеції криміналізовано лише дії особи, яка отримує, приймає обіцянку або вимагає одержання неправомірної вигоди за голосування певним чином або за утримання від голосування з публічного питання (§ 8 КК Швеції) ("Criminal Code", 1962).

Пропонуємо також порівняти підходи іноземних законодавців до встановлених санкцій за підкуп виборців, учасників референдуму, адже їхній характер визначає чимало аспектів, що безпосередньо позначаються на ефективності реалізації кримінально-правової норми.

Аналіз відповідних статей кримінального законодавства більшості країн дає підстави для висновку, що за конструктивною ознакою санкції таких норм є альтернативними (позбавлення волі або штраф залежно від учинених діянь).

Дослідник В. В. Кострицький визначає в санкціях КК пострадянських держав дві рубіжні лінії, які спостерігаються щодо визначення максимального строку позбавлення волі: до трьох років (передбачено в країнах Балтії, Грузії, Киргизстані, Білорусі, а також Азербайджані, Таджикистані (за кваліфіковані склади злочину)). Другий рубіж – до п'яти років позбавлення волі як максимальний строк за аналізований злочин (визначений у КК Узбекистану, Молдови, Вірменії, а також КК Білорусі та Киргизстану (за кваліфіковані склади злочину)). Найменший термін позбавлення волі передбачено ч. 1 ст. 159 КК Азербайджану за перешкоджання здійсненню виборчих прав (участі в референдумі) – до шести місяців (Kostrytskyi, 2018, p. 72).

Суворістю вирізняється відповідальність за підкуп виборця у КК Норвегії. Зокрема, за підкуп особа, яка шляхом надання або обіцянки вигоди, інших стимулів намагається вплинути на чиюсь поведінку або волевиявлення з громадських питань, утримати від голосування або сприяє цьому, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років. Штрафи можуть застосовувати лише за наявності особливо пом'якшуючих обставин (§ 105) ("The General Civil Penal", 1902).

Гуманним є законодавство Ісландії, у якому, на відміну від низки європейських країн, де підкуп, обман, порушення таємниці голосування карається позбавленням волі на певний термін, неможливістю обіймати публічні посади та професійною

дискваліфікацією, за ці дії призначають лише штраф. На думку І. Ю. Пащенка, зазначене засвідчує відсутність соціальної потреби в обранні інших, більш суворих, мір покарання (Pashchenko, 2017, p. 157).

Утім серед законодавців європейських країн і держав пострадянського простору переважає позиція щодо обов'язкового встановлення за підкуп виборця, учасника референдуму позбавлення волі й штрафу у вигляді основного покарання. Деякі науковці обстоюють думку щодо необхідності виключити санкцію у вигляді штрафу за досліджувані злочини, лишивши його лише як додаткову міру покарання (Kuznetsova, 2008, p. 88).

У цьому контексті слід зауважити, що 13 квітня 2018 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроєкт № 8270 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення виборчого законодавства», у якому вперше запропоновано ввести санкцію у вигляді позбавлення волі строком до двох років за отримання виборцем неправомірної вигоди, пов'язаної з реалізацією активного або пасивного виборчого права (ч. 1 ст. 160 КК України). Крім того, відповідальність підвищували шляхом посилення санкції у вигляді позбавлення волі до 6 років у ч. 2 і 3 ст. 160 КК України. Крім суто профілактичної ролі, такі зміни, на думку авторів законопроєкту, мають на меті отримання правових підстав для затримання правопорушника та проведення відповідних процесуальних заходів. Згідно з висновком Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, завдяки цим змінам правоохоронці отримають можливість здійснювати негласні слідчі дії та збирати належні докази для притягнення до відповідальності недобросовісних учасників передвиборної боротьби ("Proekt Zakonu", 2019).

Також у законопроєкті передбачено можливість застосування спеціального звільнення від кримінальної відповідальності за підкуп виборця, учасника референдуму осіб, які добровільно повідомили правоохоронні органи про вчинення злочинів щодо підкупу виборців і сприяли розслідуванню. На нашу думку, це цілком раціональна пропозиція, що засвідчує міжнародний досвід.

Наприклад, у КК Грузії (ст. 164^1) ("Ugolovnyy kodeks", 1999) таке звільнення можуть застосовувати, якщо у виборчих цілях безпосередньо чи опосередковано було запропоновано або обіцяно передання грошей, цінних паперів, іншого майна, майнового права, надання послуг чи будь-яких інших переваг, участь в уявних, удаваних або інших угодах з метою ухилення від установлених законом обмежень, якщо особа добровільно повідомила про це органу, що здійснює кримінальний процес. Рішення про звільнення від кримінальної відповідальності в такому разі приймає саме цей орган, а не суд. Зазначений вид звільнення від кримінальної відповідальності є заохочувальною нормою, що має сприяти розкриттю таких високолатентних злочинів, як підкуп виборців, учасників референдуму.

Закріплено цей спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності й у КК Болгарії у випадку інформування відповідного органу влади про такі злочини, як пропозиція чи надання послуги, матеріальної вигоди, організація пропозиції або надання матеріальної вигоди іншій особі за голос на виборах або голосування на референдумі певним чином ("Criminal Code", 1968). Заохочувальна норма аналогічного змісту міститься і в КК Польщі (§ 4 ст. 250a) ("Criminal Code", 1997).

Наукова новизна

Наукова новизна отриманих результатів полягає в удосконаленні теоретичного розуміння міжнародного досвіду кримінально-правової регламентації відповідальності за підкуп виборця, учасника референдуму, здійсненні порівняльно-правового аналізу сучасних світових моделей такої регламентації для врахування позитивного міжнародного досвіду вдосконалення вітчизняного законодавства.

Висновки

Здійснено порівняльно-правовий аналіз норм кримінального законодавства деяких іноземних країн, що встановлюють відповідальність за підкуп виборця, учасника референдуму, за низкою критеріїв. З'ясовано, що законодавство України узгоджене з позицією більшості європейських держав щодо встановлення кримінальної відповідальності за такі злочини в межах окремої норми КК України. Така аналогія виявляється і у віднесенні цього складу у вітчизняному законодавстві до злочинів проти конституційних (виборчих, політичних) прав громадян у контексті дослідження структури Особливої частини КК України. Водночас виявлено розбіжності між українським і європейським законодавством щодо характеру основних заходів кримінально-правового реагування на досліджувані злочини.

Так, європейська практика оперує здебільшого штрафами, що може бути пов'язано з відсутністю соціальної потреби в обранні суворіших мір покарання.

Визнано раціональним, з огляду на високу латентність підкупу виборця, учасника референдуму, запровадити закріплене в законодавстві європейських країн звільнення від кримінальної відповідальності за спеціальними підставами, зокрема, виборців або учасників референдуму, які добровільно повідомили правоохоронні органи про вчинення таких злочинів.

REFERENCES

Bikelis, S. (2017). Prosecution for illicit enrichment: the Lithuanian perspective. *Journal of Money Laundering Control, 20(2),* 203-214. doi: https://doi.org/10.1108/JMLC-07-2016-0029.

Boucht, J. (2019). Asset confiscation in Europe - past, present, and future challenges. *Journal of Financial Crime,* doi: https://doi.org/10.1108/JFC-04-2018-0043.

Chernyavskyi, S.S., & Vozniuk, A.A. (2019). Zarubizhnyi dosvid pravovoi protydii nezakonnomu zbahachenniu [Foreign experience of legal counteraction to illicit enrichment]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Law Journal of National Academy of Internal Affairs, 17(1),* 79-89. Retrieved from https://lawjournal.naiau.kiev.ua/index.php/lawjournal/article/view/1063. doi: https://doi.org/10.33270/04191701.79 [in Ukrainian].

Criminal code of the Kingdom of Sweden. (1962). *Site "Legislationline".* Retrieved from https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes.

Criminal Code of the Republic of Bulgaria. (1968).). *Site "Legislationline".* Retrieved from https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8881/preview.

Criminal Code of the Republic Poland. (1997). *Site "Legislationline".* Retrieved from https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes.

Devitskiy, E.I., & ZNmurov, D.V. (2017). Podkup izbirateley: vzgliad kriminologa [Bribery of criminals: the forensic scientist's appearance]. Vserossiyskiy kriminologicheskiy znurnal, All-Russian criminological journal, 11(2), 289-298. doi: https://doi.org/10.17150/2500-4255.2017.11(2).289298 [in Russian].

Dinanti, D., & Tarina, D.D.Y. (2019). The Punishment of Perpetrators of Corruption with the Approach of the Local Wisdom (Businesses Looking For an Alternative Model of Criminal in Indonesia). *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 6(7),* 32-44. doi: http://dx.doi.org/10.18415/ijmmu.v6i7.

Grogulenko, L.B. (2019). Iuridicheskaia otvetstvennost za podkup izbirateley na vyborakh [Legal responsibility for bribery of voters during elections]. Prolog: znurnal o prave, Prologue: Law Journal, 2. doi: https://doi.org/10.21639/2313-6715.2019.2.6 [in Russian].

Julien, R. (2018). *Unexplained Wealth Orders (UWOs) Under the UK's Criminal Finances Act 2017: The Role of Tax Laws and Tax Authorities in its Successful Implementation.* 2nd High-Level Conference on High Net-Worth Individuals: The Challenge They Pose for Tax Administrations, FIUs and Law Enforcement Agencies. doi: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3151969.

Kolodin, D.O. (2015). Vidpovidalnist za falsyfikatsiiu vyborchoi dokumentatsii za kryminalnym zakonodavstvom Yevropeiskykh krain [Legal identity for falsification of vibration documents for criminal legislation in Europe]. *Aktualni problemy polityky, Actual problems and policies,* 182-190. Retrieved from https://www.dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1583/Kolodin.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

Kostrytskyi, V.V. (2018). Kryminalno-pravova kharakterystyka pidkupu vybortsia abo uchasnyka referendumu [The criminal and legal characteristic of bribery of a voter or a referendum participant]. *Candidate's thesis.* Sievierodonetsk [in Ukrainian].

Kuznetsova, N.N. (2008). Podkup izbirateley: razgranichenie ugolovnoy i administrativnoy otvetstvennosti [Bribing Voters: Delineation Criminal and Administrative Responsibility]. *Elektronnyy znurnal SSRN*, *Electronic Journal SSRN*. doi: https://doi.org/10.2139/ssrn.2551923 [in Russian].

Nugroho, H. (2018). Reversal burden of proof on corruption in Indonesia. *Problems of Legality, 140,* 175-182. doi: 10.21564/2414-990x.140.121442.

Oke, T. (2016). Money laundering regulation and the African PEP: case for tougher civil remedy options. *Journal of Money Laundering Control, 19(1),* 32-57. doi: https://doi.org/10.1108/JMLC-01-2015-0001.

Pashchenko, I.Iu. (2017). Otvetstvennost za narusheniia izbiratelnykh prav v evropeyskikh gosudarstvakh: sravnitelno-pravovoy aspect [Responsibility for violation of electoral rights in European states: comparative legal aspect]. *Nauka. Mysl, The science, 4,* 150-166. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/otvetstvennost-za-narusheniya-izbiratelnyh-prav-v-evropeyskih-gosudarstvah-sravnitelno-pravovoy-aspekt [in Russian].

Proekt Zakonu Ukrainy "Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia vidpovidalnosti za porushennia vyborchoho zakonodavstva": vid 6 liut. 2019 r. No. 8270 [Draft Law of Ukraine "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Strengthening Accountability for Violations of Election Law" from February 6, 2019, No. 8270]. (n.d). *w1.c1.rada.gov.ua.* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63864 [in Ukrainian].

Schwartz, D. (2019). Ethics of bribery of voters. *In "Political Morality of the Late Scholasticism: Civil Life, War, and Conscience".* Cambridge: Cambridge University Press. doi: https://doi.org/10,1017/9781108591522,002.

Semeniuk, O.O. (2012). Kryminalno-pravova kharakterystyka porushennia zakonodavstva pro referendum [Criminally-legal characteristic of ruined legislation on the referendum]. Kyiv [in Ukrainian].

Simonato, M. (2017). Confiscation and fundamental rights across criminal and non-criminal domains. *In ERA Forum, 18(3),* 365-379. doi: https://doi.org/10.1007/s12027-017-0485-0.

The General Civil Penal Code of the Kingdom of Norway. (1902). *Site "Legislationline".* Retrieved from https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes.

Tsytriak, V.Ya. (2012). Zarubizhnyi dosvid kryminalizatsii aktyvnoho pidkupu [Foreign experience of criminalization of active bribery]. *Derzhava i pravo, State and law, 56,* 444-449. Retrieved from http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/64415 [in Ukrainian].

Ugolovnyy kodeks Gruzii: ot 22 iiulia 1999 g. No. 2287-vs [Criminal Code of Georgia from July 22, 1999, No. 2287-vs]. (n.d). *www.legislationline.org.* Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/8541/file/Georgia_CC_2009_amOct2019_ru.pdf [in Russian].

Ugolovnyy kodeks Kyrgyzskoy Respubliki: ot 2 fevr. 2017 g. No. 19 [Criminal Code of the Kyrgyz Republic from February 2, 2017, No. 19]. (n.d.). *www.legislationline.org.* Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/8264/file/Kyrgyzstan_CC_2016_am2019_ru.pdf [in Russian].

Ugolovnyy kodeks Respubliki Moldova: ot 18 apr. 2002 g. No. 985 [Criminal Code of the Republic of Moldova from April 14, 2002, No. 985]. (n.d.). *www.legislationline.org.* Retrieved from https://www.legislationline.org/download/id/8276/file/Moldova_CC_2002_am2018_ru.pdf [in Russian].

Vozniuk, A., & Tytko, A. (2019). Kryminalno-pravova model protydii nezakonnomu zbahachenniu v Ukraini [The criminal-law model of combating illegal enrichment in Ukraine]. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy, Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine, 2(8),* 46-62. doi: https://doi.org/https://doi.org/10.34015/2523-4552.2019.2.05 [in Ukrainian].

Zaytseva, O.V. (2014). Vosprepiatstvovanie osushchestvleniiu izbiratelnykh prav grazndan: deystvitelnye i mnimye kollizii UK RF i KoAP RF [Obstruction of the exercise of citizens' electoral rights: actual and alleged conflicts of the Criminal Code of the Russian Federation and the Code of Administrative Offenses]. Vestnik Saratovskoy gosudarstvennoy iuridicheskoy akademii, Bulletin of Saratov State Law Academ, 6, 168-171 [in Russian].

Zvit za rezultatamy sposterezhennia OPORY na pozacherhovykh vyborakh narodnykh deputativ Ukrainy 21 lypnia 2019 roku: tendentsii lypnia ta poperedni vysnovky kampanii [OPORA Observation Report on the Early Elections of the People's Deputies of Ukraine July 21, 2019: Trends in July and Preliminary Findings of the Campaign]. (n.d.). www.oporaua.org. Retrieved from https://www.oporaua.org/report/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Bikelis S. Prosecution for illicit enrichment: the Lithuanian perspective. *Journal of Money Laundering Control.* 2017. Vol. 20. Issue 2. P. 203–214. doi: https://doi.org/10.1108/JMLC-07-2016-0029.

Boucht J. Asset confiscation in Europe – past, present, and future challenges. *Journal of Financial Crime*. 2019. doi: https://doi.org/10.1108/JFC-04-2018-0043.

Чернявський С. С., Вознюк А. А. Зарубіжний досвід правової протидії незаконному збагаченню. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 17 (1). С. 79–89. URL: https://lawjournal.naiau.kiev.ua/index.php/lawjournal/article/view/1063. doi: https://doi.org/10.33270/04191701.79.

Criminal code of the Kingdom of Sweden. *Legislationline :* [site]. 1962. URL: https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes.

Criminal Code of the Republic of Bulgaria (1968, amended 2017). *Legislationline :* [site]. URL: https://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8881/preview.

Criminal Code of the Republic Poland. *Legislationline :* [site]. 1997. URL: https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes.

Девицкий Э. И., Жмуров Д.В. Подкуп избирателей: взгляд криминолога. *Всероссийский криминологический журнал*. 2017. Т. 11. № 2. С. 289–298. doi: https://doi.org/10.17150/2500-4255.2017.11(2).289298.

Dinanti D., Tarina, D. D. Y. The Punishment of Perpetrators of Corruption with the Approach of the Local Wisdom (Businesses Looking For an Alternative Model of Criminal in Indonesia). *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding.* 2019. No. 6 (7). P. 32–44. doi: http://dx.doi.org/10.18415/ijmmu.v6i7.

Грогуленко Л. В. Юридическая ответственность за подкуп избирателей на выборах. *Пролог: журнал о праве.* 2019. № 2. С. 43–47. doi: https://doi.org/10.21639/2313-6715.2019.2.6.

Julien R. Unexplained Wealth Orders (UWOs) Under the UK's Criminal Finances Act 2017: The Role of Tax Laws and Tax Authorities in its Successful Implementation (February 21, 2018). 2nd High-Level Conference on High Net-Worth Individuals: The Challenge They Pose for Tax Administrations, FIUs and Law Enforcement Agencies. 2018. doi: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3151969.

Колодін Д. О. Відповідальність за фальсифікацію виборчої документації за кримінальним законодавством європейських країн. *Актуальні проблеми політики*. 2015. С. 182–190. URL: dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1583/Kolodin.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Кострицький В. В. Кримінально-правова характеристика підкупу виборця або учасника референдуму : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Сєвєродонецьк, 2018. 250 с.

Кузнецова Н. Н. Подкуп избирателей: разграничение уголовной и административной ответственности. *Электронный журнал ССРН*. 2008. С. 86–88. doi: https://doi.org/10,2139 / ssrn.2551923.

Nugroho H. Reversal burden of proof on corruption in Indonesia. *Problems of Legality*. 2018. No. 140. P. 175–182. doi: 10.21564/2414-990x.140.121442.

Oke T. Money laundering regulation and the African PEP: case for tougher civil remedy options. *Journal of Money Laundering Control*. 2016. No. 19 (1). P. 32–57. doi: https://doi.org/10.1108/JMLC-01-2015-0001.

Пащенко И. Ю. Ответственность за нарушения избирательных прав в европейских государствах: сравнительно-правовой аспект. *Наука. Мысль.* 2017. № 4. С. 150–166. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/otvetstvennost-za-narusheniya-izbiratelnyh-prav-v-evropeyskih-gosudarstvah-sravnitelno-pravovoy-aspekt.

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення виборчого законодавства : проект Закону України від 6 лют. 2019 р. № 8270. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63864.

Schwartz D. Ethics of bribery of voters. In «Political Morality of the Late Scholasticism: Civil Life, War, and Conscience». Cambridge : Cambridge University Press, 2019. P. 15–32. doi: https://doi.org/10,1017/9781108591522,002.

Семенюк О. О. Кримінально-правова характеристика порушення законодавства про референдум. Київ, 2012. 212 с.

Simonato M. Confiscation and fundamental rights across criminal and non-criminal domains. *In ERA Forum.* 2017. No. 18 (3). P. 365–379. doi: https://doi.org/10.1007/s12027-017-0485-0.

The General Civil Penal Code of the Kingdom of Norway (1902, amended 2005). *Legislationline :* [site]. URL: https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes.

Цитряк В. Я. Зарубіжний досвід криміналізації активного підкупу. *Держава і право.* 2012. Вип. 56. С. 444–449. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/64415.

Уголовный кодекс Грузии : Закон Грузии от 22 июля 1999 г. № 2287-вс. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8541/file/Georgia_CC_2009_amOct2019_ru.pdf.

Уголовный кодекс Кыргызской Республики : Закон Кыргызской Республики от 2 февр. 2017 г. № 19. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8264/file/Kyrgyzstan_CC_2016_am2019_ru.pdf.

Уголовный кодекс Республики Молдова : Закон Республики Молдова от 18 апр. 2002 г. № 985. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8276/file/Moldova_CC_2002_am2018_ru.pdf.

Вознюк А., Титко А. (2019). Кримінально-правова модель протидії незаконному збагаченню в Україні. *Вісник Пенітенціарної асоціації України.* 2019*.* № 2 (8). С. 46–62. doi: https://doi.org/https://doi.org/10.34015/2523-4552.2019.2.05.

Зайцева О. В. Воспрепятствование осуществлению избирательных прав граждан: действительные и мнимые коллизии УК РФ и КоАП РФ. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6. С. 168–171.

Звіт за результатами спостереження ОПОРИ на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року: тенденції липня та попередні висновки кампанії. URL: https://www.oporaua.org/report/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2019.

Стаття надійшла до редколегії 26.12.2019

Hryha M. – Ph.D in Law, Senior Researcher Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Combating Crime of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4561-712X

Criminal Responsibility for Bribery of Voters and Referendum Participants: International Experience

*This **purpose** article is concerning on comparative study of criminal legal provisions on responsibility for bribery of a voter, a referendum participant in post-Soviet and European countries in order to identify advantages and disadvantages, to accumulate positive international experience and to establish prospects for its use in Ukrainian legislation. The place of criminal legal norm on bribery of a voter, a participant of the referendum in the system of Special part of criminal legislation of foreign countries as well as the existence of a relevant separate article in the legislation of countries which established responsibility for these crimes have been determined. Actions that constitute the objective side of bribery of a voter, a referendum participant in accordance with foreign legislation, main measures of criminal response to such crimes and conditions of exemption from criminal responsibility have been outlined. **Methodology.** To achieve this goal, general and special scientific methods have been used. The common dialectical method of scientific cognition was the methodological basis of the study and made possible to analyze various aspects of legislation on criminal responsibility for bribery of a voter, a referendum participant in their development, interconnection and interinfluence. Among The following specific scientific methods have been employed: historical and legal (to clarify some aspects of formation and development of criminalization of bribery of a voter, a referendum participant); system-structural (to establish the place of the norm in question in the structure of Special part of Criminal Code of foreign countries); comparative legal (for comparative analysis of criminal liability regulation for investigated crimes in the legislation of different countries). The*

scientific novelty *of the obtained results is in improvement of theoretical understanding of international experience of criminal legal regulation of responsibility for bribery of a voter, a referendum participant, as well as in carrying out the comparative legal analysis of modern world models of such regulation in order to utilize positive international experience in the development of national legislation.* ***Conclusions.*** *A comparative legal analysis of the criminal legal norms of certain foreign countries, where responsibility for bribery of a voter, a participant of a referendum is established, has been carried out with regard to a number of criteria. As a result of the research, it was found that Ukrainian legislation is consistent with the vast majority of those in European countries that stipulated criminal responsibility for such crimes within a separate norm of the Criminal Code. In addition, such an analogy is also evident in the classification of this body of crime in the domestic legislation as crime against the constitutional (electoral, political) rights of citizens in the context of study of structure of Special Part of Criminal Code. At the same time, Ukrainian and European legislation discrepancies have been revealed namely concerning nature of the main measures of criminal legal response to crime in question. European practice mainly operates with penalties, which may to some extent be caused by the absence of a social need to choose more severe punishment. It was found reasonable, given the high latency of bribery of a voter, a referendum participant, to introduce the norm of exemption from criminal responsibility on special grounds in many European countries, in particular concerning voters and referendum participants who voluntarily revealed such acts to law enforcement agencies.*

Keywords: bribery; voter; participant; referendum; international experience; criminal responsibility; legislation.

УДК 342.732 doi: https://doi.org/10.33270/01201141.159

Довгань О. О. – аспірант кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8121-7978

Міжнародно-правове регулювання права на свободу вираження поглядів у професійній діяльності журналістів

Метою *статті є вивчення міжнародно-правових актів, які регулюють професійну діяльність журналістів, свободу вираження поглядів, визначення пріоритетних напрямів міжнародного регулювання професійної діяльності журналістів та інших медіаучасників.* ***Методологія.*** *Під час дослідження було використано загальнонаукові та спеціально-наукові методи, які обрано відповідно до мети й завдання, об'єкта і предмета вивчення. Методологічною основою статті є загальнонаукові методи (історичний, синтез, аналіз), діалектичний метод наукового пізнання правових явищ, формально-юридичний, прогностичний, порівняльно-правовий та метод системного аналізу, метод правової семіотики, моделювання тощо (спеціальні методи).* ***Наукова новизна*** *публікації полягає в тому, що нині поширеною стає тенденція обмеження свободи слова, перешкоджання вільному пересуванню журналістів, заборона на доступ до інформації. Тому значною стає кількість пропозицій стосовно вдосконалення професійної діяльності журналістів у контексті висвітлення інформації, що становить суспільний інтерес, а також некоректно закріплених на законодавчому рівні норм, які обмежують професійну діяльність журналіста й інших медіаучасників.* ***Висновки.*** *На підставі аналізу міжнародно-правових актів виокремлено найголовніші напрями міжнародного регулювання професійної діяльності журналістів, серед яких: захист і сприяння розслідувальній журналістиці; захист журналістики та безпека журналістів й інших медіаучасників; захист журналістів в умовах конфліктів і тиску.*

Ключові слова: міжнародне регулювання; професійна діяльність; журналіст; свобода слова; вільне вираження думки.

Вступ

Для забезпечення стрімкого розвитку громадянського суспільства Україна докладає значних зусиль. Проте є низка чинників, які стоять на заваді такому розвитку. Глобальна криза XXI століття – недотримання міжнародного законодавства, яке регламентує вільне вираження думки та свободу слова. І це лише одна з перешкод, які слід подолати українському суспільству на шляху до міжнародного визнання. Тому Верховна Рада України має вжити всіх необхідних заходів, що спрямовані на детальніше міжнародне врегулю-вання професійної діяльності журналістів.

Мета і завдання дослідження

Мета і завдання статті – окреслити та проаналізувати масив міжнародно-правових актів, які регулюють професійну діяльність журналістів, а також встановити пріоритетні напрями міжнародного регулювання професійної діяльності журналістів та інших медіаучасників.

Виклад основного матеріалу

Декларації та рекомендації Комітету міністрів Ради Європи, резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи відіграють важливу роль у міжнародному регулюванні суспільних відносин у сфері професійної діяльності журналістів, що позитивно позначається на такій діяльності.

Основоположним принципом у цьому аспекті є ст. 19 Загальної декларації прав людини, яка проголошує, що кожна людина має право на свободу переконань і вільне їх виявлення; це право передбачає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів ("Zahalna deklaratsiia", 1948).

У ст. 10 ратифікованої Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначено, що кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками та відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я, моралі, захисту репутації чи прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету й безсторонності суду. Зазначені вище положення дають змогу проаналізувати вектор розвитку міжнародного

© Довгань О. О., 2020

регулювання професійної діяльності журналіста, який рухається в позитивному напрямі ("Konventsiia pro zakhyst prav", 1950).

Парламентська асамблея Ради Європи в Резолюції № 1239 «Свобода вираження поглядів та переконань і функціонування парламентської демократії в Україні», ухваленій 25 січня 2001 року, звертається до відповідних органів влади України, які мають вжити заходів з удосконалення загальної структури, у межах якої функціонують засоби масової інформації, і з подальшою метою створення підґрунтя для стабільної та незворотної демократизації в галузі засобів масової інформації. Проте найголовніше – викоренити неодноразові вияви нападів і вбивств журналістів в Україні та постійні зловживання владою з боку компетентних органів влади стосовно свободи вираження поглядів і переконань ("Rezoliutsiia Parlamentskoi Asamblei", 2001).

Задля виявлення схожих недоліків Парламентська асамблея Ради Європи в Резолюції № 1636 (2008) «Показники демократії в медіа» пропонує систематично проводити об'єктивний і порівняльний аналіз ситуації в медіа у своїх країнах з метою виявлення недоліків у національному законодавстві та медіаполітиці за такими принципами:

1) право на свободу вираження поглядів та інформації через ЗМІ має бути правомірно гарантоване національним законодавством, і це право необхідно застосовувати на практиці. Значна кількість судових справ у зв'язку із цим правом є показником проблем у застосуванні національного медійного законодавства та має зумовити перегляд медійного законодавства чи практики його застосування;

2) державні службовці не повинні мати більшого імунітету й захисту від критики, ніж громадяни, наприклад, через кримінальне право, яке передбачає серйозну відповідальність за це. За критичні висловлювання журналістів не можна позбавляти свободи чи закривати ЗМІ;

3) норми кримінального права проти підбурювання до ненависті чи спрямовані на захист публічного порядку або національної безпеки мають враховувати потребу дотримання права на свободу вираження поглядів. Заходи щодо відповідальності повинні застосовувати з огляду на вимоги необхідності та пропорційності. Якщо на підставі частоти й інтенсивності застосовуваних санкцій можна дійти висновку про політичний характер застосування права, медійне законодавство та практику його застосування необхідно змінювати;

4) держава не повинна висувати перед журналістами невиправдані вимоги задля отримання ними роботи за спеціальністю;

5) політичні партії та кандидати повинні мати достатній і рівний доступ до ЗМІ. Під час передвиборних кампаній такий доступ до ЗМІ має бути полегшеним;

6) іноземним журналістам не повинні відмовляти у видачі в'їзної чи робочої візи через їхні потенційно критичні репортажі;

7) ЗМІ повинні мати свободу самостійно обирати мову, якою вони працюватимуть;

8) слід поважати конфіденційність журналістських джерел інформації;

9) надання ексклюзивних прав на репортажі із заходів, що викликають найвищий інтерес у громадськості, не можуть порушувати право громадян на свободу інформації;

10) закони про особисту й державну таємницю не повинні надмірно обмежувати отримання інформації;

11) журналісти повинні мати відповідні трудові угоди з належним рівнем соціального захисту, щоб їхні неупередженість і незалежність не наражалися на загрозу підкупу;

12) журналістів не слід обмежувати в утворенні професійних об'єднань, зокрема профспілок, для колективного захисту інтересів;

13) редакції ЗМІ мають бути не залежними від своїх власників, наприклад, через укладання з ними відповідних редакційних угод, задля гарантій невтручання медіавласників у щоденну роботу редакційних колективів або дискредитування неупередженої роботи журналістів;

14) журналісти мають бути захищеними від фізичних погроз чи нападів через професійну діяльність. Журналістам, що наражаються на небезпеку, має бути забезпечено захист поліції. Прокурори й суди повинні належно та вчасно розглядати справи про погрози журналістам або вчинені на них напади;

15) органи нагляду за діяльністю мовників мають працювати неупереджено й ефективно, наприклад, видаючи ліцензії. Друковані й інтернет ЗМІ не повинні проходити процедури державного ліцензування, тобто процедури, що відрізняються від реєстрації звичайного підприємця або реєстрації в податкових органах;

16) медіа повинні мати справедливий та рівний доступ до каналів дистрибуції: технічна інфраструктура (наприклад, радіочастоти, кабельний зв'язок, сателіти); комерційні канали дистрибуції (розповсюджувачі газет, поштові або інші служби доставки);

17) держава не повинна обмежувати доступ до іноземних друкованих чи електронних ЗМІ, зокрема Інтернету;

18) власність ЗМІ й економічні впливи на ЗМІ мають бути прозорими. Слід дотримуватися норм законодавства проти медіамонополій та домінантних позицій на ринку серед ЗМІ. Крім того, слід вдаватися до конкретних позитивних кроків для пропагування плюралізму в ЗМІ;

19) якщо ЗМІ отримують прямі або непрямі субсидії, держава має ставитися до таких ЗМІ справедливо й нейтрально;

20) суспільні мовники мають бути захищеними від політичного втручання в щоденній адміністративній та редакційній роботі. Управлінські посади найвищого рівня не слід надавати особам з очевидною партійною заангажованістю;

21) суспільні мовники мають встановлювати внутрішні етичні кодекси журналістської професії та редакційної незалежності від сторін політичного процесу;

22) приватні ЗМІ не можуть бути керованими чи утримуваними державними компаніями або компаніями, які контролює держава;

23) члени уряду не повинні займатися професійною медійною діяльністю в період перебування на посаді;

24) уряд, парламент і суди мають надавати для ЗМІ справедливий та рівноправний доступ;

25) має бути створено систему саморегуляції ЗМІ з правом на відповідь і спростування або добровільне вибачення з боку журналістів. Медіа повинні створювати власні органи саморегуляції, такі як комісії з урегулювання скарг або інститути омбудсмена, і рішення таких структур мають виконуватися. Ці засоби повинні бути офіційно визнані судами як легітимні;

26) журналісти мають розробити власні професійні етичні кодекси, що будуть реально діяти. Вони повинні оприлюднювати своїм глядачам і слухачам будь-які політичні чи фінансові інтереси, а також інформувати про будь-яку співпрацю з державними структурами, як-от залучення військової журналістики;

27) законодавчі органи держави (національні парламенти) мають надавати періодичні звіти про стан свободи засобів масової інформації у своїх країнах на підставі зазначеного вище переліку принципів і спільно обговорювати їх на європейському рівні ("Rezoliutsiia Parlamentskoi Asamblei", 2008).

Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Щодо захисту та сприяння розслідувальній журналістиці», ухвалена 26 вересня 2007 року, поглиблює таке регулювання та закликає держави захищати й сприяти розслідувальній журналістиці, ураховуючи ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, відповідну судову практику Європейського суду з прав людини й інші стандарти Ради Європи, і в цьому контексті: уживати, де це необхідно, належні заходи, призначені забезпечувати особисту безпеку фахівців у сфері медіа, насамперед тих, хто займається розслідувальною журналістикою, і швидко розслідувати всі випадки насильства та залякування журналістів; забезпечувати свободу пересування фахівців у сфері медіа та їх доступ до інформації відповідно до стандартів Ради Європи, сприяти критичному та ретельному висвітленню на службі демократії; забезпечувати права журналістів на захист джерел інформації відповідно до стандартів Ради Європи; забезпечувати, щоб позбавлення волі, неспівмірні фінансові санкції, заборона займатися професійною журналістською діяльністю, вилучення професійного матеріалу й обшук приміщень не використовували для залякування фахівців у сфері медіа, зокрема журналістів-розслідувачів; включити в національне законодавство, де це необхідно, нещодавню практику Європейського суду з прав людини щодо інтерпретування ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, розширивши її захист на свободу не лише публікації, а й журналістського дослідження – важливої попередньої стадії, яка має вагоме значення для розслідувальної журналістики ("Deklaratsiia Komitetu ministriv", 2007).

Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Про захист журналістики та безпеку журналістів та інших медіаучасників», ухвалена 30 квітня 2014 року:

– попереджає держави – члени щодо збільшення кількості повідомлень про напади на журналістів та інших медіаучасників у декількох частинах Європи, зокрема йдеться про конкретні небезпеки, що загрожують журналістам. Це створює атаки на право на свободу слова, дотримання поглядів, отримання й поширення інформації та ідей, а також інших основоположних прав, що забезпечує Європейська конвенція з прав людини;

– вирішує сприяти розвитку інтернет-платформи, створеній на підставі інформації, отриманої від зацікавлених організацій, що працюють у сфері свободи медіа, з метою реєстрації та оприлюднення інформації про можливі порушення прав, які гарантовані ст. 10 Європейської конвенції з прав людини;

– наполегливо закликає держави – члени виконувати свої позитивні зобов'язання щодо захисту журналістів та інших медіаучасників від нападів і припинити безкарність відповідно до вимог Європейської конвенції з прав людини й у контексті прецедентного права Європейського суду з прав людини; закликає держави-члени до перегляду принаймні раз на два роки відповідності національного законодавства та практик, пов'язаних із цими зобов'язаннями ("Deklaratsiia Komitetu ministriv", 2014). І це не весь комплекс дій, спрямованих на попереджання та протидію безкарності злочинної діяльності стосовно журналістів та інших медіаучасників.

Декларація «Про захист журналістів в умовах конфліктів і тиску», прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 3 травня 1996 року, регламентує, що Комітет міністрів Ради Європи засуджує збільшення кількості вбивств, зникнень та інших атак на журналістів і вважає їх атаками

на вільну та безперешкодну журналістську діяльність. Також Комітет міністрів Ради Європи звертається до всіх держав, зокрема держав – членів Ради Європи, з проханням визнати право окремих осіб та громадськості на інформацію про всі питання, що становлять суспільний інтерес, і бути здатними оцінити дії державних органів влади й інших сторін, які причетні до особливо важливих ситуацій конфліктів і тиску. Комітет міністрів Ради Європи засвідчує, що всі журналісти, які працюють в умовах конфліктів і тиску, мають право на повноцінний захист, передбачений чинним міжнародним гуманітарним правом, Європейською конвенцією з прав людини й іншими міжнародними документами з прав людини ("Rekomendatsiia Komitetu ministriv", 1996).

Наукова новизна

Нині поширеною стає тенденція щодо обмеження свободи слова, перешкоджання вільному пересуванню журналістів, заборони на доступ до інформації. Тому збільшується кількість пропозицій стосовно вдосконалення професійної діяльності журналістів, висвітлення інформації, що становить суспільний інтерес; некоректно закріплених на законодавчому рівні норм, які обмежують професійну діяльність журналіста й інших медіаучасників.

Висновки

Тиск на професійну діяльність журналістів та інших медіаучасників актуалізує необхідність докладення серйозних зусиль з боку міжнародної спільноти для закріплення гарантій їхньої роботи. З-поміж основних напрямів міжнародного регулювання окресленої діяльності слід виокремити такі: захист і сприяння розслідувальній журналістиці; захист журналістики, безпека журналістів та інших медіаучасників; захист журналістів в умовах конфліктів і тиску. Тому, дотримуючись зазначених напрямів запобігання та протидії порушенням прав і свобод журналістів, права вільного вираження думки та свободи слова, суспільство й міжнародна спільнота можуть досягти результатів у належному забезпеченні професійної діяльності журналістів.

REFERENCES

Deklaratsiia Komitetu ministriv "Shchodo zakhystu ta spryiannia rozsliduvalnii zhurnalistytsi": vid 26 veres. 2007 r. [Declaration of the Committee of Ministers "On the protection and promotion of investigative journalism" from September 26, 2007]. (n.d.). *www.coe.int.* Retrieved from https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/C10Tb8ZfKDoJ/content/declaration-of-the-committee-of-ministers-on-the-protection-of-journalism-and-safety-of-journalists-and-other-media-actors-adopted-by-the-committee-of?_101_INSTANCE_C10Tb8ZfKDoJ_viewMode=view [in Ukrainian].

Deklaratsiia Komitetu ministriv Rady Yevropy "Pro zakhyst zhurnalistyky ta bezpeku zhurnalistiv ta inshykh media uchasnykiv": vid 30 kvit. 2014 r. [Declaration by the Committee of Ministers of the Council of Europe "On the protection of journalism and the safety of journalists and other media participants" from April 30, 2014]. (n.d.). *www.coe.int.* Retrieved from https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/C10Tb8ZfKDoJ/content/declaration-of-the-committee-of-ministers-on-the-protection-of-journalism-and-safety-of-journalists-and-other-media-actors-adopted-by-the-committee-of?_101_INSTANCE_C10Tb8ZfKDoJ_viewMode=view [in Ukrainian].

Deklaratsiya Komiteta ministrov o zashchite znurnalistiki i bezopasnosti znurnalistov i drugikh predstaviteley sredstv massovoy informatsii (priniata Komitetom ministrov 30 apr. 2014 g. na 1198-m zasedanii zamestiteley ministrov) [Committee of Ministers Declaration on the Protection of Journalism and the Safety of Journalists and Other Media Representatives (adopted by the Committee of Ministers from April 30, 2014 at the 1198th meeting of deputy ministers). (n.d.). *www.coe.int.* Retrieved from https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/C10Tb8ZfKDoJ/content/declaration-of-the-committee-of-ministers-on-the-protection-of-journalism-and-safety-of-journalists-and-other-media-actors-adopted-by-the-committee-of?_101_INSTANCE_C10Tb8ZfKDoJ_viewMode=view [in Russian].

Heinz, Bonfadelli, Guido, Keel, Mirko, Marr, & Vinzenz Wyss. (2011). Journalists in Switzerland: structures and attitudes. *Journal of the Swiss Association of Communication and Media Research, 11(2).* Retrieved from https://digitalcollection.zhaw.ch/bitstream/11475/7705/4/2011_Keel_Wyss_Journalists_in_Switzerland_fulltext.pdf. doi: https://doi.org/10.21256/zhaw-4265.

Ingy S., Al-Sayed. (2015). *Framing of the 2006 Lebanon War in the Egyptian Press.* Freien Universität Berlin. Retrieved from https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/13830/Dissertation_Al-Sayed.pdf?sequence=1&isAllowed=y. doi: https://doi.org/10.17169/refubium-18028.

Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukrainian].

Rekomendatsii Komitetu ministriv Rady Yevropy "Pro zakhyst svobody vyrazhennia pohliadiv ta informatsii v kryzovi chasy": vid 26 veres. 2007 r. [Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe "On protecting freedom of expression and information in times of crisis" from September 26, 2007]. (n.d.). *rm.coe.int.* Retrieved from https://rm.coe.int/extracts-of-cddh-documents-concerning-cddh-exp/16807344f2 [in Ukrainian].

Rekomendatsiia CM/Rec (2016)4 Komitetu ministriv Rady Yevropy "Shchodo zakhystu zhurnalistyky i bezpeky zhurnalistiv ta inshykh pratsivnykiv ZMI": vid 13 kvit. 2016 r. [Recommendation CM / Rec (2016)4 of the Committee of Ministers of the Council of Europe "On the protection of journalism and the safety of journalists and other media professionals" from April 13, 2016]. (n.d.). *mvs.gov.ua.* Retrieved from https://mvs.gov.ua/ua/pages/Rekomendaciya_CM__Rec_20164_1__Komitetu_ministriv_derzhav_chleniv_stosovno_zahistu_zhurnalistiki_i_bezpeki_zhurnalistiv_ta_inshih_media_uchasnikiv.htm [in Ukrainian].

Rekomendatsiia Komitetu ministriv Rady Yevropy "Pro zakhyst zhurnalistiv v umovakh konfliktiv i tysku": vid 3 trav. 1996 r. No. R(96)4 [Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe "On the protection of journalists in the face of conflict and pressure" from May 3, 1996 No. R(96)4]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_734 [in Ukrainian].

Rekomendatsiia Komitetu Ministriv Rady Yevropy No. R(2000)7 "Pro pravo zhurnalistiv ne rozkryvaty svoi dzherela informatsii" [Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe No. R(2000)7 "On the right of journalists not to disclose their sources of information"]. (n.d.). *cedem.org.ua.* Retrieved from https://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-2000-7-pro-pravo-zhurnalistiv-ne-rozkryvaty-svoyi-dzherela-informatsiyi [in Ukrainian].

Rekomendatsiia Komitetu Ministriv Rady Yevropy No. R(2000)7 "Pro pravo zhurnalistiv ne rozkryvaty svoi dzherela informatsii" [Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe No. R (2000)7 "On the right of journalists not to disclose their sources of information"]. (n.d.). *cedem.org.ua.* Retrieved from https://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-2000-7-pro-pravo-zhurnalistiv-ne-rozkryvaty-svoyi-dzherela-informatsiyi [in Ukrainian].

Rekomendatsiia Parlamentskoi asamblei Rady Yevropy "ZMI i teroryzm": vid 20 lyp. 2005 r. No. 1706(2005) [Recommendation of the Council of Europe Parliamentary Assembly "Media and Terrorism" from July 20, 2005, No. 1706(2005)]. (n.d.). *assembly.coe.int.* Retrieved from http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17343&lang=en [in Ukrainian].

Rezoliutsiia Parlamentskoi asamblei Rady Yevropy "Svoboda presy i umovy roboty zhurnalistiv u zonakh konfliktiv": vid 28 kvit. 2005 r. No. 1438(2005) [Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe "Freedom of the press and working conditions for journalists in conflict zones" from April 28, 2005, No. 1438(2005)]. (n.d.). *assembly.coe.int.* Retrieved from https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17326&lang=en [in Ukrainian].

Rezoliutsiia Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy "Svoboda vyrazhennia pohliadiv ta perekonan i funktsionuvannia parlamentskoi demokratii v Ukraini": vid 25 sich. 2001 r. No. 1239(2001) [Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe "Freedom of expression and belief and the functioning of parliamentary democracy in Ukraine" from January 25, 2001, No. 1239(2001)]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_601 [in Ukrainian].

Rezoliutsiia Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy No. 1636(2008) "Pokaznyky demokratii v media" [Council of Europe Parliamentary Assembly resolution 1636 (2008) "Indicators of democracy in the media"]. (n.d.). *cedem.org.ua.* Retrieved from https://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1636-2008-pokaznyky-demokratiyi-v-media [in Ukrainian].

Rezoliutsiia Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy No. 2035(2015) "Zakhyst bezpeky zhurnalistiv ta svoboda media v Yevropi" : [Council of Europe Parliamentary Assembly resolution "Protecting journalists' security and freedom of the media in Europe" No. 2035(2015)]. (n.d.). *rm.coe.int.* Retrieved from https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b5970 [in Ukrainian].

Spurk, C. *Measuring quality in journalism: how and what for?* Retrieved from https://digitalcollection.zhaw.ch/bitstream/11475/18885/3/2019_Spurk_Measuring%20quality%20in%20journalism_Entrepreneurial%20Journalism%20in%20Africa.pdf. doi: https://doi.org/10.21256/zhaw-18885.

Zahalna deklaratsiia prav liudyny: vid 10 hrud. 1948 r. [Universal Declaration of Human Rights from December 10, 1948]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Щодо захисту та сприяння розслідувальній журналістиці : декларація Комітету міністрів від 26 верес. 2007 р. URL: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/C10Tb8ZfKDoJ/content/declaration-of-the-committee-of-ministers-on-the-protection-of-journalism-and-safety-of-journalists-and-other-media-actors-adopted-by-the-committee-of?_101_INSTANCE_C10Tb8ZfKDoJ_viewMode=view.

Про захист журналістики та безпеку журналістів та інших медіаучасників : декларація Комітету міністрів Ради Європи від 30 квіт. 2014 р. URL: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/C10Tb8ZfKDoJ/content/declaration-of-the-committee-of-ministers-on-the-protection-of-journalism-and-safety-of-journalists-and-other-media-actors-adopted-by-the-committee-of?_101_INSTANCE_C10Tb8ZfKDoJ_viewMode=view.

Декларация Комитета министров о защите журналистики и безопасности журналистов и других представителей средств массовой информации (принята Комитетом министров 30 апр. 2014 г. на 1198-м заседании заместителей министров). URL: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/C10Tb8ZfKDoJ/content/declaration-of-the-committee-of-ministers-on-the-protection-of-journalism-and-safety-of-journalists-and-other-media-actors-adopted-by-the-committee-of?_101_INSTANCE_C10Tb8ZfKDoJ_viewMode=view.

Heinz Bonfadelli, Guido Keel, Mirko Marr, Vinzenz Wyss. Journalists in Switzerland: structures and attitudes. *Journal of the Swiss Association of Communication and Media Research.* 2011. Vol. 11. No. 2. URL: https://digitalcollection.zhaw.ch/bitstream/11475/7705/4/2011_Keel_Wyss_Journalists_in_Switzerland_fulltext.pdf. doi: https://doi.org/10.21256/zhaw-4265.

Ingy S. Al-Sayed. Framing of the 2006 Lebanon War in the Egyptian Press. Freien Universität Berlin, 2015. URL: https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/13830/Dissertation_Al-Sayed.pdf?sequence=1&isAllowed=y. doi: https://doi.org/10.17169/refubium-18028.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

Про захист свободи вираження поглядів та інформації в кризові часи : рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 26 верес. 2007 р. URL: https://rm.coe.int/extracts-of-cddh-documents-concerning-cddh-exp/16807344f2.

Щодо захисту журналістики й безпеки журналістів та інших працівників ЗМІ : рекомендація CM/Rec (2016) 4 Комітету міністрів Ради Європи від 13 квіт. 2016 р. URL: https://mvs.gov.ua/ua/pages/Rekomendaciya_CM__Rec_20164_1__Komitetu_ministriv_derzhav_chleniv_stosovno_zahistu_zhurnalistiki_i_bezpeki_zhurnalistiv_ta_inshih_media_uchasnikiv.htm.

Про захист журналістів в умовах конфліктів і тиску : рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 3 трав. 1996 р. № R(96)4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_734.

Про право журналістів не розкривати свої джерела інформації : рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (2000) 7. URL: https://cedem.org.ua/library/rekomendatsiya-r-2000-7-pro-pravo-zhurnalistiv-ne-rozkryvaty-svoyi-dzherela-informatsiyi.

ЗМІ і тероризм : рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи від 20 лип. 2005 р. № 1706 (2005). URL: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17343&lang=en.

Свобода преси і умови роботи журналістів у зонах конфліктів : резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи від 28 квіт. 2005 р. № 1438 (2005). URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17326&lang=en.

Свобода вираження поглядів та переконань і функціонування парламентської демократії в Україні: резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 25 січ. 2001 р. № 1239 (2001). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_601.

Показники демократії в медіа : резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1636 (2008). URL: https://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1636-2008-pokaznyky-demokratiyi-v-media.

Захист безпеки журналістів та свобода медіа в Європі : резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 2035 (2015). URL: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b5970.

Spurk C. Measuring quality in journalism: how and what for? URL: https://digitalcollection.zhaw.ch/bitstream/11475/18885/3/2019_Spurk_Measuring%20quality%20in%20journalism_Entrepreneurial%20Journalism%20in%20Africa.pdf. doi: https://doi.org/10.21256/zhaw-18885.

Загальна декларація прав людини : міжнар. док від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

Стаття надійшла до редколегії 22.12.2019

Dovhan O. – Postgraduate Student of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8121-7978

International Legal Regulation of the Right to Freedom of Opinion in Journalists Professional Activities

*The **purpose** of the article is to determine the scope of normative acts of international direction that regulate the professional activity of journalists; analysis of international legislation on the regulation of journalists' professional activity, determination of priority directions of international regulation of professional activity of journalists and other media participants. The **methodological toolkit** consists of general scientific and special scientific research methods, which are selected according to the purpose and task, object and subject of research. The methodological basis of the article is the general dialectical method of scientific knowledge of legal phenomena, namely, the regulation of the professional activity of journalists in accordance with international law. General scientific methods: historical, synthesis and analysis. Special methods of research are: comparative legal method and method of system analysis. The **scientific novelty** of the publication is that today there is an increasing tendency to restrict freedom of expression, impede the free movement of journalists, and ban access to information. There is a large number of calls for statements made against the professional work of a journalist for coverage of information of public interest; the norms which restrict the professional activity of the journalist and other media participants are incorrectly fixed at the legislative level. **Conclusions.** Analyzing international law, we can identify the most important areas of international regulation of journalists' professional activities, namely: protection and promotion of investigative journalism; protection of journalism and the safety of journalists and other media participants; protection of journalists under the conditions of conflict and pressure.*

Keywords: international regulation; professional activity of journalists; freedom of expression; free expression of opinion.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 340.0(477):343.82

Джужа О. М. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1347-4937

Історико-правове дослідження кримінально-виконавчої системи України

Рец. на кн.: Осауленко А. О. Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.) : монографія. Київ : Вадекс, 2019. 450 с.

У сучасній юридичній науці відбуваються процеси зближення юридичних дисциплін, їх взаємовплив і комплексні міжгалузеві дослідження. На сучасному етапі формування демократичної правової держави актуалізуються питання становлення й розвитку правової системи України та її складових – правових інституцій. Однією зі складових правової системи України, її підсистемою, є кримінально-виконавча система нашої країни, яка за роки існування української державності пройшла складний шлях реформування.

Становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи є недостатньо дослідженою проблемою як в історії держави й права України, так і в історії та теорії кримінально-виконавчого права.

З огляду на це, заслуговує на увагу монографія докторанта відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента А. О. Осауленка, у якій уперше здійснено спробу комплексно дослідити законодавчі засади становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України з 1990-го до 2005 року.

Структура монографії є логічною та обґрунтованою, забезпечує створення цілісного уявлення про реформування кримінально-виконавчої системи в перші 15 років незалежності Української держави. Монографія містить чотири розділи, структурно пов'язані між собою.

У першому розділі «Історико-правові витоки становлення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1990–1995 рр.)» автор характеризує фактичний стан виправно-трудової системи України напередодні реформування, висвітлює основні ідеї становлення нової стратегії реформування кримінально-виконавчої системи України (1990–1991), законодавче забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи в перші роки існування України як незалежної держави (1992–1993), а також підготовчі заходи Української держави до вступу у Раду Європи (1994–1995).

Досліджувану проблематику розглянуто крізь призму євроінтеграційних процесів, які відбувалися в Україні. Цим питанням присвячено другий розділ монографії – «Європейський вимір розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1996–2002 рр.)». Автор аналізує європейську правову традицію функціонування пенітенціарної системи, теоретико-правові питання впливу Конституції України на формування законодавчих засад кримінально-виконавчої системи, заходи Української держави з виконання своїх зобов'язань щодо реформування зазначеної системи після вступу до Ради Європи (1996–2002).

У третьому розділі «Доктринальні та компаративістські засади Кримінально-виконавчого кодексу України (2003 р.)» автор вивчає кримінально-виконавчу доктрину, а також зміст і новації Кримінально-виконавчого кодексу України, здійснює його компаративістський аналіз та висвітлює основні аспекти конкретизації положень цього Кодексу й інших законів у підзаконних нормативно-правових актах.

У четвертому розділі «Стан реалізації законодавчих основ кримінально-виконавчої системи та перспективи їх розвитку в умовах європейської інтеграції України» обґрунтовано заходи з реалізації положень Кримінально-виконавчого кодексу та подальшого реформування кримінально-виконавчої системи України протягом 2003–2005 років, схарактеризовано Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 року № 2713-IV, визначено його місце в структурі законодавчих основ цієї системи й окреслено перспективи вдосконалення їх в умовах європейської інтеграції нашої держави.

Водночас автор зауважує, що в наш час, коли триває доволі суперечливий процес чергового реформування кримінально-виконавчої системи після переходу її в структуру Міністерства юстиції України, насамперед слід урахувати як позитивний, так і негативний досвід реформування кримінально-виконавчої системи в перші 15 років незалежності України.

Рецензована монографія логічно побудована, що дало змогу автору комплексно висвітлити

© Джужа О. М., 2020

особливості законодавчих засад становлення й розвитку кримінально-виконавчої системи України протягом 1990–2005 років.

Отже, теоретична та практична значущість дослідження А. О. Осауленка є очевидною. У рецензованій монографії використано юридичну, історичну та логічну термінологію, відповідні правові поняття. Робота містить ґрунтовний історичний та правовий матеріал, аналіз чинних у досліджуваний період нормативно-правових актів і загалом тогочасної історико-правової дійсності, заповнює прогалини історії формування державно-правових інститутів, зокрема інституту виконання кримінальних покарань, і трансформації виправно-трудової системи в кримінально-виконавчу.

Стиль викладу матеріалу монографії А. О. Осауленка чіткий та виважений. Обґрунтовані й логічні висновки наприкінці дослідження підтверджують високий науковий рівень роботи.

Водночас, констатуючи безумовні позитивні аспекти рецензованого монографічного дослідження, слід зауважити і про наявність у ньому дискусійних тверджень автора.

Зокрема, прийняті в аналізований період деякі законодавчі акти, концепції та програми розглянуто здебільшого позитивно, без критичного осмислення. Однак не всі висновки слід вважати достатньо обґрунтованими та виваженими, що спонукає до дискусій, які мають зумовити подальше вдосконалення законодавчих засад кримінально-виконавчої системи нашої держави.

Проте ці зауваження суттєво не позначаються на позитивній оцінці роботи. Загалом монографія А. О. Осауленка «Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)» є актуальним науковим дослідженням, підготовленим на доволі високому науково-методологічному рівні. За своїм теоретичним рівнем, багатоаспектністю аналізованих проблем буде цікавою для науковців, студентів юридичних освітніх закладів і факультетів, усіх, хто вивчає проблеми як історії держави та права України, так й історії та теорії кримінально-виконавчого права.

Рецензія надійшла до редколегії 28.11.2019

Dzhuzha O. – Doctor of Law, Professor, Chief Research Fellow of the Department of the Organization of Scientific Activities and Protection of Intellectual Property Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1347-4937

Historical and Legal Study of Criminal-Executive System of Ukraine

Review of the book: Osaulenko A. Legislative bases of formation and development criminal-executive system of Ukraine (1990–2005) : monograph. Kyiv : Vadeks, 2019. 450 p.

УДК 341.222:340.111.5

Гусарєв С. Д. – доктор юридичних наук, професор, перший проректор Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8568-3362

Теоретико-правове дослідження правових відносин у сфері прикордонної безпеки України

Рец. на кн.: Ганьба О. Б. Правові відносини у сфері прикордонної безпеки України: теоретичні і прикладні проблеми : монографія. Хмельницький : НАДПСУ, 2020. 477 с.

Захист Україною фундаментальних цінностей, визначених Конституцією та законами країни, зокрема незалежності, територіальної цілісності й суверенітету, гідності, демократії, людини, її прав і свобод, верховенства права, забезпечення миру та безпеки в умовах окупації Російською Федерацією частини території України й анексії Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, а також виникнення нових видів загроз та викликів у сфері національної безпеки держави зумовлює нагальну необхідність подальшого розроблення методологічних й організаційних основ докорінної модернізації нормативно-правової бази регламентації всіх видів правових відносин, передусім – у сфері прикордонної безпеки України.

Монографія О. Ганьби є системним теоретико-правовим дослідженням правових відносин у сфері прикордонної безпеки України з додержавних часів існування архаїчних відносин первіснообщинного суспільства, що актуалізує наукове опрацювання зазначеної проблеми на рівні докторської дисертації.

Дослідження засвідчує опрацювання автором значної кількості наукових джерел і нормативно-правових актів, на підставі аналізу яких було сформульовано обґрунтовані висновки. Таким чином, можна стверджувати про досконале вивчення та розуміння теми дослідження, усвідомлення її важливості й необхідності оптимального розв'язання не лише на науковому, а й на практичному рівнях.

Обґрунтовано, що теоретична модель змісту сучасних правовідносин, яку закладено в правову норму, та реально втілюваний у практику зміст конкретних правовідносин у формі службових повноважень не є тотожними, що засвідчує низка виокремлених ознак.

Олег Ганьба запропонував, крім загальновизнаних критеріїв класифікації сучасних суб'єктів правових відносин у досліджуваній сфері, розподілити їх за спеціальними критеріями, які зумовлені специфікою правового регулювання та наявністю спеціальних ознак, що характеризують основні аспекти правового статусу досліджуваних суб'єктів.

З огляду на надбання новітньої правової науки, здійснено аналіз різних підходів щодо з'ясування сутності понять «правові відносини у сфері прикордонної безпеки України», «ефективність механізму правового регулювання», «безпека державного кордону», «прикордонна безпека», «прикордонна політика», «прикордонна сфера» тощо. На підставі цього виокремлено їх загальні та специфічні ознаки, а також запропоновано авторські визначення в контексті досліджуваної сфери.

Аналіз окреслених положень також дав змогу поглибити теоретико-правове розуміння кардинальних відмінностей між охоронними та захисними правовідносинами, трансформаційних процесів між ними, що посилило значення захисних правовідносин у забезпеченні прикордонної безпеки України в умовах сучасних викликів і загроз, зокрема зовнішньої агресії.

Монографічне дослідження ґрунтується на узагальненні окремих статистичних й аналітичних даних оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України за 2015–2019 роки.

Практичного спрямування монографії надають також внесені автором конкретні пропозиції стосовно змін і доповнень чинного законодавства з метою реалізації напрямів удосконалення регламентації та реалізації змісту правових відносин у сфері прикордонної безпеки України.

У праці досліджено рівні міжнародно-правового регулювання правовідносин колективної безпеки держав Європейського Союзу, з огляду на інтереси прикордонної безпеки України, висвітлено основні їх аспекти на підставі аналізу відповідних нормативно-правових актів, а також схарактеризовано конкретні види таких правових відносин. Це дало змогу автору виокремити міжнародні суб'єкти, на які покладено функцію правового регулювання відносин колективної прикордонної безпеки, та вивчити їхні завдання й компетенції.

Монографія є актуальною та завершеною науковою працею, у якій виконано низку теоретичних і практичних завдань, що мають важливе значення для юридичної науки. Результати дослідження може бути використано для оптимізації нормативно-правової бази з питань регулювання правових відносин у сфері прикордонної безпеки України як на законодавчому, так і на підзаконному рівнях; для подальших наукових

© Гусарєв С. Д., 2020

досліджень теоретичних проблем правових відносин та практики їх реалізації в різних сферах правоохоронної діяльності, а також під час навчання в закладах вищої освіти в процесі підготовки персоналу військових формувань і правоохоронних органів України.

На підставі зазначеного можна дійти висновку, що монографія Олега Ганьби «Правові відносини у сфері прикордонної безпеки України: теоретичні і прикладні проблеми» є самостійним, завершеним науковим дослідженням, яке відповідає вимогам до таких робіт, і може бути опублікована.

Рецензія надійшла до редколегії 25.12.2019

Husariev S. – Doctor of Law, Professor, First Vice-Rector of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8568-3362

Theoretical and Legal Study of Legal Relations in the Field of Border Security of Ukraine

Review of the book: Hanba O. Legal relations in the field of border security of Ukraine: theoretical and applied problems : monograph. Khmelnytskyi : NADPSU, 2020. 477 p.

УДК 351.74:3.07

Музичук О. М. – доктор юридичних наук, професор, декан факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8367-2504

Розроблення адміністративно-правових засад функціонування публічної служби в правоохоронній сфері України

Рец. на кн.: Комірчий П. О. Адміністративно-правова теорія публічної служби в правоохоронній сфері України : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2020. 476 с.

Монографічне дослідження, щодо якого подано рецензію, є вкрай актуальним запитом розвитку науки адміністративного права сьогодні. Це можна пояснити, насамперед, тими трансформаційними процесами, які відбуваються в нашій адміністративно-правовій сфері: реформи, спрямовані на вдосконалення всієї системи органів державної влади, нині має бути здійснено крізь європейський вектор України. Водночас об'єктивно між розвиненими європейськими країнами, які є членами ЄС, та Україною наявний комплекс відмінностей, серед яких важливе місце посідає українська «радянська спадщина» у вигляді не лише побудови структури органів державної влади, а й підходів до їх функціонування. На противагу цій «радянській спадщині», європейська практика оперує не тільки різними методами, підходами, принципами функціонування органів влади різного рівня, а й, відповідно, новими для української реальності поняттями: публічні органи влади, публічна служба, публічне адміністрування тощо. Зміст цих понять став предметом вивчення для низки досліджень останніх років у науці як адміністративного права, так і державного управління. Однак досі поза увагою науковців залишалося актуальне питання функціонування публічної служби в правоохоронній сфері України. Власне на заповнення цієї наукової прогалини спрямовано рецензоване монографічне дослідження, метою якого є розроблення на концептуальному рівні адміністративно-правової теорії означеної служби.

Слід зауважити, що поставленої мети автор досягнув. Учений сформулював комплексні науково обґрунтовані положення щодо адміністративно-правових засад функціонування публічної служби в правоохоронній сфері України. Здійснено це в контексті важливого наукового застереження, яке під час дослідження було виявлене автором. Воно полягає в тому, що на рівні Європейського Союзу донині не створено «європейської моделі публічної служби в правоохоронній сфері», оскільки в кожній державі – члені Європейського Союзу: 1) існує власна модель цієї служби, що ґрунтується на усталених традиціях і юридичній культурі; 2) розроблено власну концептуальну модель правового статусу публічної служби в правоохоронній сфері та персоналу відповідних органів публічної служби; 3) сформульовано власне тлумачення феномену «публічна служба» (воно окреслене різними термінами, від стандартизації яких уже відмовилася Європейська комісія). Отже, учений аргументує існування умовної «загальної європейської моделі» зазначеної публічної служби, що є абстрактною ідеальною моделлю органу публічної служби у відповідній сфері, до якої сьогодні наблизилися ще не всі держави – члени Європейського Союзу. Ця ідеальна європейська модель є підґрунтям для побудови засад теорії публічної служби в аналізованій сфері в Україні.

Серед важливих аспектів дослідження науковій спільноті слід зосередити увагу на таких: обґрунтовано викладено поняття й сутність публічної служби загалом, а також чітко розроблено структуру означеної служби в ідеальному контексті, що дало змогу автору сформулювати структуру публічної служби в правоохоронній сфері та на підставі цього встановити, що повноцінно теорію публічної служби в Україні ще не втілено на практиці, зокрема, для усунення цієї прогалини необхідно створити муніципальну поліцію; структуровано викладено загальні й особливі ознаки, мету, завдання, принципи, функції публічної служби в правоохоронній сфері України; проаналізовано питання кадрового забезпечення досліджуваної служби, на підставі чого сформульовано низку нових для науки адміністративного права теоретичних положень щодо форм, процедур означеного забезпечення, чітко окреслено нормативні вимоги до нього; надано узагальнений огляд іноземного досвіду правового регулювання публічної служби в правоохоронній сфері. Автор наполягає на тому, що найдоцільнішим є вивчення досвіду тих держав, з якими в нас є спільна історія становлення юридичної думки та правової системи. Тому в дослідженні увагу зосереджено не лише на досвіді держав – членів Європейського Союзу (зокрема, Угорщини та Румунії – для вибору країн автор застосував аналогічний підхід доцільності орієнтації на спільні корені та схожості правових систем нашої та обраних країн), проте й держав пострадянського простору, котрі, як і

© Музичук О. М., 2020

Україна, належали до складу колишнього СРСР, проте нині здійснюють або здійснили докорінні реформи правоохоронної системи, орієнтуючись на кращі світові практики регулювання публічної служби в правоохоронній сфері (досвід Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Республіки Молдови). На підставі аналізу іноземного досвіду автор дійшов висновку, що реформа публічної служби в правоохоронній сфері України потребує продовження й належного регулювання. Постала необхідність створення та затвердження Концепції оптимізації функціонування публічної служби в правоохоронній сфері України на період з 2020-го до 2025 року, а також Програми дій щодо реалізації відповідної Концепції. Учений обстоює думку, згідно з якою також доцільним є створення та прийняття окремого законодавчого акта, що урегульовує діяльність публічної служби в правоохоронній сфері України, зокрема, Закону України «Про публічну службу в правоохоронній сфері України», з огляду на нормативну модель, яку нині застосовують в Угорщині. Учений розробив постатейно положення цього Закону.

Підсумовуючи, слід зауважити, що рецензоване монографічне дослідження П. О. Комірчого «Адміністративно-правова теорія публічної служби в правоохоронній сфері України» є актуальним, характеризується новизною та аргументованістю отриманих результатів, тому його слід рекомендувати до прочитання та друку.

Рецензія надійшла до редколегії 11.12.2019

Muzychuk O. – Doctor of Law, Professor, Dean of Faculty No. 1 of the Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8367-2504

Development of Administrative and Legal Bases of Functioning of Public Service in Law Enforcement Sphere of Ukraine

Review of the book: Komirchyi P. Administrative and legal theory of public service in law enforcement in Ukraine : monograph. Kyiv : FOP Maslakov, 2020. 476 p.

НАУКОВИЙ ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Науковий журнал

Том 25, № 1. 2020

Заснований у 1996 р. Виходить чотири рази на рік

Оригінал-макет видання виготовлено у відділі підготовки навчально-наукових видань
Національної академії внутрішніх справ

Редагування англомовних текстів:
С. Воровський, К. Касьянов

Комп'ютерна верстка:
К. Сосєдко

Формат 60*84/8
Умов. друк. арк. 11,16
Наклад 50 прим.

Адреса видавництва:
Національна академія внутрішніх справ
пл. Солом'янська, 1, м. Київ, Україна, 03035
Тел.: +38 (044) 520-08-47
E-mail: info@lawscience.com.ua
www: http://lawscience.com.ua/uk

SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

Scientific Journal

Volume 25, No. 1. 2020

Founded in 1996. Published four times per year

The original layout of the publication is made in the Department of Preparation of Educational and Scientific Publications of National Academy of Internal Affairs

Editing English-language texts:
S. Vorovsky, K. Kasianov

Desktop publishing:
K. Sosiedko

Format 60*84/8
Conventional printed pages 11.16
Circulation 50 copies

Editors office address:
National Academy of Internal Affairs
03035, 1 Solomianska Sq., Kyiv, Ukraine
Tel.: +38 (044) 520-08-47
E-mail: info@lawscience.com.ua
www: http://lawscience.com.ua/en